

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filologie – Český jazyk

Disertační práce

Mgr. Anna Christou

Žena v českém tradičním obrazu světa
Etnolingvistická studie

The Woman in the Czech Traditional Worldview
The Ethnolinguistic Study

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

2018

Poděkování

Chtěla bych upřímně poděkovat doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D., za vynikající vedení, odbornou pomoc a přátelský, osobní přístup při psaní této práce. Velmi si vážím toho, že jsem měla možnost pracovat pod vedením této inspirativní osobnosti.

Za podporu děkuji své milující rodině.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 16. 8. 2018

Anna Christou

Abstrakt

Disertační práce se zabývá zkoumáním tradičního jazykového obrazu ženy v češtině. Teoreticky a metodologicky vychází především z moderní polské etnolingvistiky, tedy disciplíny zaměřené na studium jazyka ve vztahu ke kultuře, která pracuje s pojmem jazykový obraz světa, specificky poukazujícím ke způsobům, jak se do jazyka vepsaly zkušenosti a hodnoty dané společnosti. Cílem práce bylo rekonstruovat obraz (stereotyp) ženy v češtině, tj. odhalit strukturu stereotypových charakteristik se ženou v jazyce a kultuře spojovaných; šlo přitom především o obraz tradiční, utvářený po staletí ještě před dramatickými proměnami společnosti (i role ženy) v moderní době. Analýza dokladů z české slovní zásoby (včetně frazeologie) a textů lidových písní, drobných folklorních žánrů i klasické české literatury vedla k odhalení a charakteristice čtyř specifických poloh jazykového obrazu ženy, vydělených z hlediska tří aspektů (profilů) – věku, vzhledu a společenské role: mladá dívka (panna), manželka, matka a stará žena. Každá z nich nese jak rysy společné pro stereotyp ženy v jeho obecnosti, tak i rysy specifické. V souladu s některými českými pracemi z oblasti kulturní historie, etnologie a sociologie je v práci poukázáno jednak na významnou úlohu ženského těla (ve vztahu k sexualitě a plodnosti), jednak na vzájemné působení biologických a kulturních faktorů v utváření tradičního obrazu ženy. Popis tradičních jazykových stereotypů spojených se ženou – který se v mnoha ohledech nemohl nedotknout i komplementárních stereotypů vázaných k muži – může do budoucna posloužit jako východisko pro zkoumání stereotypů současných.

Klíčová slova: žena, etnolingvistika, jazyk a kultura, jazykový obraz světa, stereotyp, dívka, manželka, matka, stará žena, ženské tělo

Abstract

The dissertation aims at the analysis of the traditional linguistic worldview of the woman in Czech. Theoretically and methodologically, the dissertation follows from the modern Polish ethnolinguistics, i.e. a discipline focusing on the studies of language in relation to culture, which uses the term of “linguistic worldview”, referring specifically to the ways in which the values and experience of the particular society have been written into its language. The aim of the dissertation is to reconstruct the image (the stereotype) of the woman in Czech, i.e. to reveal the structure of stereotypical characteristics related to the woman in the language and the culture. The attention was paid primarily to the traditional image, built in the centuries before the dramatic changes of the society and the women’s role in modern times. The analysis of the Czech vocabulary (including phraseology) and of the traditional songs lyrics, minor folklore genres as well as classical Czech literature has led to the reveal and subsequent characterization of four specific modes of the linguistic worldview of the woman, divided according to the three aspects (profiles) – the age, the appearance and the social role – as the young girl (maiden), the wife, the mother and the old woman. Each of them involves the general as well as specific features of the woman stereotype. In accordance with some Czech works from the fields of cultural history, ethnology and sociology, the dissertation highlights both the important role of the female body (in relation to sexuality and fertility) and the mutual influence of biological and cultural factors in constituting the traditional image of the woman. The description of traditional linguistic stereotypes related to the woman – which in many aspects could not avoid mentioning complementary stereotypes related to men – may serve well in the future as a starting point for the analysis of current stereotypes.

Key words: woman, ethnolinguistics, language and culture, linguistic worldview, stereotype, young girl, wife, mother, old woman, female body

Obsah

1	Úvod – teoretická a metodologická východiska zkoumání	12
1.1	Zaměření a cíl práce	12
1.2	Etnolingvistika a její klíčové pojmy: jazykový obraz světa a stereotyp	13
1.2.1	Etnolingvistika	13
1.2.2	Jazykový obraz světa.....	14
1.2.3	Stereotyp.....	15
1.2.4	Profily.....	15
1.3	České etnolingvistické výzkumy	16
1.4	Žena v perspektivě lingvistiky a dalších humanitních věd.....	17
1.4.1	Kulturnělingvistické práce o ženách	17
1.4.2	Práce s tématem ženy z jiných humanitních oborů.....	20
1.5	Prameny zkoumání tradičního obrazu ženy v češtině	21
1.5.1	Slovní zásoba	21
1.5.2	Lidové písně.....	23
1.5.3	Klasická česká literatura.....	24
1.6	Jazykový obraz světa a tradice.....	25
1.7	Struktura disertační práce	26
2	Mladá dívka v českém tradičním obrazu světa	27
2.1	Úvod	27
2.2	Fyzické vlastnosti.....	27
2.2.1	Vzhled mladé dívky	27
2.2.2	Proměny dívčího těla v období dospívání a pohlavní dospělost.....	29
2.2.3	Panenství jako atribut mladé dívky.....	31

2.3	Typické psychické vlastnosti dívky	34
2.4	Výchova dívky k manželství; nutnost provdat se	34
2.5	Svobodné matky.....	36
2.6	Staré panny a věčné panny	39
2.7	Nevěsta – přerod dívky v ženu.....	43
2.8	Závěr.....	46
3	Žena – manželka v českém tradičním obrazu světa	48
3.1	Úvod	48
3.2	Tradiční rozdělení rolí muže a ženy v manželství	49
3.2.1	Trestání manželek bitím	51
3.2.2	Obrácení mužských a ženských rolí v manželství	53
3.3	Ženská a mužská práce	54
3.3.1	Diferenciace práce podle pohlaví v lidových písních a frazeologii	56
3.4	Stereotyp dobré a špatné manželky	59
3.4.1	Kvality zásadní pro vstup do manželství v příslovích o ženění.....	59
3.4.2	Dobrá a špatná manželka v příslovích o manželství	63
3.5	Žena jako strážkyně rodinného krbu	65
3.6	Manželská sexualita a reprodukce	66
3.7	Vdova	68
3.8	Závěr.....	70
4	Matka v českém tradičním obrazu světa.....	71
4.1	Úvod	71
4.2	Matka milující, pečující, ochraňující.....	73
4.2.1	Matka boží jako idol mateřství	75
4.2.2	Protipól milující matky: matka krutá, matka nevlastní a tchyně	76

4.3	Matka jako vzor: učitelka, rádkyně, autorita	79
4.3.1	Matka a dcera.....	80
4.3.2	Matka a syn.....	82
4.4	Matka rodičí.....	83
4.4.1	Ženské tělo a mateřství.....	83
4.4.2	Metafora matky jako zdroje, původu, základu	91
4.5	Závěr.....	92
5	Stará žena v českém tradičním obrazu světa.....	94
5.1	Úvod	94
5.2	Ženské stárnutí po fyzické stránce	95
5.2.1	Sešlé tělo staré ženy jako zdrojová metafora různých lidových pojmenování ...	95
5.2.2	Vnitřní proměna stárnoucího ženského těla: přechod a ztráta schopnosti reprodukce.....	96
5.3	Vlastnosti přisuzované starým ženám jako typické: schopnost škodit a schopnost pomáhat.....	98
5.3.1	Inklinace ke zlu, schopnost škodit	99
5.3.2	Schopnost pomáhat, moudrost, zkušenost.....	104
5.4	Závěr.....	107
6	Obraz ženského těla v češtině	109
6.1	Úvod	109
6.2	Biologicky podmíněné odlišnosti ženského těla.....	109
6.2.1	Tělesná konstituce, vzhled.....	110
6.2.2	Ženské pohlavní orgány	111
6.2.3	Prsa a kojení.....	117
6.2.4	Specifické stavy a pochody ženského těla: menstruace, těhotenství, porod	119

6.2.5	Ženské tělo z hlediska věku	123
6.3	Kulturně podmíněné odlišnosti ženského vzhledu	125
6.3.1	Vlasy, účes a pokrývka hlavy	126
6.3.2	Ženský oděv	129
6.4	Závěr	133
7	Shrnutí	135
7.1	Žena v českém tradičním obrazu světa	135
7.1.1	Dívka (panna)	136
7.1.2	Manželka	138
7.1.3	Matka	140
7.1.4	Stará žena	143
7.1.5	Ženské tělo	144
7.2	Struktura obrazu/stereotypu ženy a jeho profily	146
7.2.1	Společné rysy jednotlivých poloh stereotypu	147
7.2.2	Specifické rysy jednotlivých poloh stereotypu	148
7.2.3	Profily spojené se stereotypem ženy	149
7.3	Závěr	150
	Seznam použité literatury	152

Seznam zkratek

- **Bitt.** = Bittnerová, D. – Schindler, F. (1997): *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-440-3.
- **Čel.** = Čelakovský, F. L. (2000): *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: Lika klub. ISBN 80-86069-04-4.
- **Čer.** = Červenka, M. – Blahoslav, J. (1970): *Česká přísloví*. Praha: Odeon.
- **ČSVS** = Haller, J. (1969): *Český slovník věcný a synonymický 1*. Praha: SPN; Haller, J. – Šmilauer, V. (ed.) (1974): *Český slovník věcný a synonymický 2*. Praha: SPN; Haller, J. – Šmilauer, V. (ed.) (1997): *Český slovník věcný a synonymický 3*. Praha: SPN.
- **Dobr.** = Dobrovský, J. – Heřman, M. (ed.) (1963): *Českých přísloví sbírka*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd.
- **Dun.** = Dunovský, J. (1883): *Žena v písni lidu slovanského: mosaika*. Praha: J. Otto.
- **Erb.** = Erben, K. J. (2011): *Prostonárodní české písně a říkadla* [online]. Praha: Městská knihovna v Praze. Cit. 19. 3. 2017. Dostupné z WWW: <http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/64/89/81/prostonarodni_ceske_pisne_a_rikadla.pdf>.
- **ESSČ** = *Elektronický slovník staré češtiny* [online] (2006). Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. 21. 3. 2018. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.
- **Flajš.** = Flajšhans, V. – Mokienko, V. M. (ed.) – Stěpanova, L. (ed.) (2013): *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 978-80-244-3329-5.
- **JJB1** = Traxler, J. – Jeník z Bratřic, J. (1999): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic 1*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky. ISBN 80-85010-39-9.
- **JJB2** = Traxler, J. – Jeník z Bratřic, J. (2010): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic 2*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky. ISBN 978-80-87112-41-0; 978-80-7415-041-8.
- **Jung.** = Jungmann, J. – Petr, J. (ed.) (1989–1990): *Slovník česko-německý*. Díly 1–5. Praha: Academia.
- **Kr.** = Kraus, K. (ed.) (1931): *Česká přísloví*. Praha: Aventinum.
- **Mach.** = Machek, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- **Mrhač.** = Mrhačová, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a*

idiomatické: (tematický frazeologický slovník II). Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta. ISBN 80-7042-570-9.

- **MSS** = Bělič, J. – Kučera, K. – Kamiš, A.: *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozof. a pedagog. fakultách*. Praha: SPN, 1979.
- **Obr.** = Obrátil, K. J. (ed.) (1999): *Kryptadia: příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*. Praha: Paseka. ISBN 80-7185-224-4.
- **Ouř.** = Ouředník, P. (2005): *Šmírbuch jazyka českého: slovník nekonvenční češtiny 1945–1989*. Praha: Paseka. ISBN 80-7185-638-X.
- **PSJČ** = *Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- **Rej.** = Rejzek, J. (2012): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda. ISBN 978-80-7335-296-7.
- **SČFI** = Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1–4*. Praha: Leda. ISBN 978-80-7335-215-8.
- **SNČ** = Hugo, J. (ed.) (2009): *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. Praha: Maxdorf. ISBN 978-80-7345-198-1.
- **SSČ** = Červená, V. et al. (2006): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia. ISBN 80-200-1446-2.
- **SSJČ** = Havránek, B. (ed.) et al. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- **StSl** = *Staročeský slovník*. [Seš.] 1–26 [online] (1968–2008). Praha: Academia, [cit. 1. 3. 2018]. Dostupné z: WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.
- **Suš.** = Sušil, F. – Václavek, B. – Smetana, R. (eds.) (1998): *Moravské národní písně: s nápěvy do textu vřaděnými*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-096-5.
- **Tez.** = Klégr, A. (2007): *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7106-920-1.
- **Zaor.** = Zaorálek, J. (2000): *Lidová rčení*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0824-1.
- **ZSČP** = Čermák, F. (2013): *Základní slovník českých přísloví: výklad a užití*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-258-0.

1 Úvod – teoretická a metodologická východiska zkoumání

Tisíciletá minulost protéká každým slovem; děláme něco velkolepě starého a historického, když mluvíme česky. (K. Čapek)¹

1.1 Zaměření a cíl práce

V disertační práci předkládáme výsledky výzkumu **tradičního jazykového obrazu ženy** v češtině. Téma je zde uchopeno jakožto předmět kognitivní etnolingvistiky, tedy lingvistické disciplíny propojující jazyk s kognitivitou a kulturou (Bartmiński, 2016), jež se v českém prostředí postupně etabluje přibližně od konce 90. let (srov. Vaňková 1999a, 1999b, 2010b, Vaňková et al. 2005 aj.). Tato práce je první či jednou z prvních disertací na poli etnolingvistiky u nás. Teoreticky a metodologicky se opírá o lublinskou a českou větev etnolingvistiky a teorii jazykového obrazu světa.

K jejímu napsání nás vedl dlouhodobý zájem o téma jazykového obrazu ženy, disertaci předcházela diplomová práce s názvem *Žena v českém jazykovém obrazu světa* (Holmanová, 2009) i práce drobnější. Prvotní impuls k jeho zkoumání přišel před lety během magisterského studia na jednom z volitelných seminářů o jazykovém obrazu světa, které vedla na ÚČJTK FFUK docentka Vaňková. Naši pozornost si tehdy přitáhlo pro současnou dobu signifikantní téma proměny rolí žen a mužů v moderní společnosti, které je možné nově a zajímavě uchopit právě prostřednictvím etnolingvistického zkoumání. Výhodná je i širší návaznost etnolingvistiky na další humanitní vědy, neboť jde o téma, které se dotýká řady z nich. Menší sondy do problematiky jazykového obrazu světa a posléze i diplomová práce se tak staly jakousi přípravou k práci disertační.

Z původního záměru zkoumat jazykový obraz ženy i muže v celé jeho šíři a popsat soudobé proměny tradičních stereotypů bylo nakonec nutno částečně slevit, protože se téma ukázalo jako velmi široké. Podoba disertace tedy vykryštovala ve zkoumání jazykového obrazu ženy (na jehož pozadí se ovšem výzkum nutně dotýká i obrazu muže), a to především obrazu tradičního, neboť pouze na jeho základě je možné pochopit proměny jazykových stereotypů v moderní době. Cílem práce se tedy stalo zmapovat především to, jak se do jazyka promítla tradiční, po staletí (téměř) neměnná role ženy a (jak se posléze ve výzkumu ukázalo)

¹ Čapek, 1971: 180

k ní vázané stereotypy dívky, manželky, matky a staré ženy. Popis těchto tradičních jazykových stereotypů spojených se ženou by mohl v budoucnosti sloužit jako východisko pro zkoumání stereotypů současných, případně i ve srovnávací mezijazykové a mezikulturní perspektivě.

1.2 Etnolingvistika a její klíčové pojmy: jazykový obraz světa a stereotyp

1.2.1 Etnolingvistika

Tato disertační práce nese podtitul „etnolingvistická studie“. Pojem etnolingvistika může být chápán různě (srov. Vaňková, 2016a: 437), a proto upřesněme, že v rámci této práce jde o svébytnou lingvistickou disciplínu, která se ve svém zkoumání orientuje na vztah jazyka k národním dějinám a životu dané společnosti v nejširším smyslu slova, resp. na vztah mezi jazykem a kulturou (srov. Bartmiński, 2016: 21).² Bývá označována také jako antropologická lingvistika, kulturní lingvistika, kognitivně-kulturní lingvistika, kognitivní etnolingvistika aj. (srov. Bartmiński, 2016; Vaňková, 1999a), přičemž tyto názvy poukazují k její výrazně humanitní orientaci, ke snaze popsat jazyk nejen jako nástroj společenské komunikace, ale také jako součást kultury, a zároveň i k akcentování jeho kognitivní dimenze.

Takto pojatá etnolingvistika se dnes rozvíjí zejména ve slovanských zemích (někdy se též označuje jako slovanská etnolingvistika, srov. Tolstaja, 2008; Bartmiński, 2016), především v Polsku a Rusku, a v posledních desetiletích se etablovala i u nás. Nejdůsledněji ji rozvíjejí dvě vědecké školy – moskevská škola N. I. Tolstého a lublinská škola J. Bartmińského (další významná pracoviště jsou také např. v Polsku ve Varšavě a Bratislavě, srov. Vaňková, 1999b). Obě tyto školy charakterizují poněkud odlišné přístupy. Zatímco moskevská etnolingvistika se zaměřuje na výzkum tradiční slovanské duchovní kultury na základě prvků jazyka, folkloru, náboženských představ a obřadů všech slovanských národů (srov. Tolstoj, 2016; Tolstaja, 2008), lublinská etnolingvistika výzkum lidového jazyka a slovesného folkloru postupně rozšířila a vytvořila metodologii, kterou uplatňuje bez omezení v různých sférách národního jazyka v celém jeho historickém i synchronním bohatství (srov. Bartmiński, 2016). Lublinská etnolingvistická škola se také významně orientuje na studium hodnot a jejich manifestace v jazyce a textech. Jejím stěžejním dílem je rozpracovaný *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, rekonstruuující obraz světa a člověka v polské lidové kultuře

² Poněkud jiné pojetí u nás reprezentuje např. F. Vrhel (1981), v jehož rámci je etnolingvistika spíše jednou z disciplín etnologie.

na základě jazykových textů i etnografické dokumentace, a to v poloze historické i současné (srov. Bartmiński, 2007).

Současnou slovanskou etnolingvistiku charakterizují také srovnávací mezinárodní výzkumy, dnes zejména projekt EUROJOS, zabývající se jazykovým obrazem Slovanů a jejich sousedů, do nějž se zapojila i česká jazykověda (srov. Vaňková, 2015; Vaňková–Huleja, 2017; Janovec–Wildová, 2016; Vaňková–Vodrážková, v ediční přípravě). O mezinárodní, a především mezikulturní srovnávání jde i ve svébytném přístupu k jazyku, který uplatňuje australsko-polská lingvistka A. Wierzbicka, jež se zabývá hledáním jazykových univerzálií, tedy univerzálních sémantických jednotek společných všem jazykům (srov. Wierzbicka, 2014) a slov klíčových pro dané jazykové a kulturní společenství (srov. Wierzbicka, 1997, u nás Vaňková, 2010). Slovanská kognitivní etnolingvistika se v posledních desetiletích rozvíjí také v dialogu s americkou kognitivní lingvistikou, s níž ji spojují některé paralely. Ačkoli nejprve vznikaly na sobě nezávisle, jsou oběma těmito disciplínám společné otázky po souvislosti lidské mysli, jazyka a kultury (srov. Vaňková, 2007a). Zatímco americká kognitivní lingvistika se zajímá především o souvztažnost jazyka a lidské mysli (srov. např. Lakoff–Johnson, 2002), slovanská etnolingvistika je orientována kulturně, to znamená na propojení jazyka se společenstvím, resp. kulturou (srov. Vaňková, 2009).

Klíčovými pojmy moderní slovanské etnolingvistiky jsou **jazykový obraz světa a stereotyp** (srov. Bartmiński, 2016: 37).

1.2.2 Jazykový obraz světa

Pojem **jazykový obraz světa** označuje jednak specifickou interpretaci světa fixovanou v jazyce, jednak celý přístup k jazyku na studium tohoto fenoménu zaměřený. Tento přístup má kořeny, slovy I. Vaňkové, v tradici herderovsko-humboldtovské a sapirovsko-whorfovské, tedy v teoriích, které dostaly později označení jazykový relativismus. Vychází z přesvědčení, že každý přirozený jazyk je v podstatě svébytným obrazem světa. Ten je uložen v samotných základech jazyka, v jeho gramatické struktuře, ve významech slov, ale i ve významech, které se realizují na úrovni celých textů (srov. Vaňková, 1999a). Cílem etnolingvistického bádání je pak tento obraz (zejm. prostřednictvím zkoumání lexikálních jednotek, celých lexikálních a sémantických polí, ale např. i gramatických konstrukcí) odhalit a poznat mentalitu nositelů daného jazyka a kultury – takto postuluje základní úkol etnolingvistiky J. Bartmiński (srov. Bartmiński, 2016: 34). Jinými slovy, zkoumáním jazykového obrazu světa se odhaluje specifické pojetí reality v myšlení daného společenství, které lze vyčíst z jeho jazyka a textů

(srov. Vaňková, 2016b: 763–764). Jazykový obraz tedy není prostým odrazem světa, ale jeho interpretací. Mezi jazykovými obrazy světa v jednotlivých jazycích existují historicky a kulturně podmíněné rozdíly (srov. Ziólkowski, 2007), jak se často ukazuje na příkladech z okruhu barev, emocí, prostorových pojmů, konceptualizace času apod. (srov. Vaňková et al., 2005).

1.2.3 Stereotyp

Součástí (jednotkou) jazykového obrazu světa je **stereotyp**. Na popisu (jazykových) stereotypů jakožto kulturně a jazykově ustálených charakteristik předmětů přiřazovaných k danému názvu (konotací) je založen i zmíněný etnolingvistický *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Stereotyp má v pojetí J. Bartmińskiego jednak funkci kategorizační – jde o typického představitele stojícího v centru kategorie – jednak funkci hodnotící a sociálně-integrační. Neomezuje se pouze na osoby (jako například v sociologii), ale týká se libovolného zkoumaného jevu a jeho obrazu v jazyce (srov. Bartmiński, 2016: 71–72).

Stereotypy bývají v běžném diskurzu mnohdy vnímány negativně jako cosi, od čeho je třeba se oprostit, s čím je třeba bojovat. To ovšem (v případě jazykovědného pojetí stereotypu) není možné, neboť stereotypy jsou součástí samotné podstaty jazyka a jsou fixovány v základech jazykového obrazu světa, slovy J. Bartmińskiego „bydlí v jazyce“ (Bartmiński, 2016: 78). Kromě negativních stereotypů (např. obraz tchyně jako osoby záštiplné a nepřející) existují i stereotypy pozitivní, které fungují jako vzory a ovlivňují v tomto směru naše chování (např. obraz matky jako osoby milující a obětavé).

1.2.4 Profily

S jazykovým stereotypem se spojuje také pojem **profilování**. Jde o subjektivou jazykově-pojmovou operaci, která spočívá ve svébytném uchopení konceptualizovaného předmětu z hlediska určitých aspektů (či podkategorií, v pojmosloví lublinské etnolingvistiky také *fazet*). Výsledkem jsou tzv. profily, jež nejsou různými významy ve smyslu polysémie, nýbrž způsoby organizace sémantického obsahu v rámci významu základního (srov. Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2007). Prostřednictvím každého profilu vystupuje do popředí jeden sémantický prvek ztvárňující určitý aspekt zkoumaného pojmu (srov. Vaňková–Čurdová, 2014). Příkladem mohou být profily VZHLEDU (resp. MANIFESTACE), LOKALIZACE, FUNKCE a GESTA, které lze vydělit u pojmů označujících části těla (srov.

Vaňková–Čurdová, 2014; Vaňková–Vitkovskaya, 2014).³

V souladu s výše uvedeným jsou pojmy jazykový obraz světa, stereotyp a profil používány také v této práci. Mluvíme tak např. o tradičním **obrazu staré ženy** fixovaném v jazyce, jehož součástí je jak negativní, tak pozitivní **stereotyp se starou ženou spojený** (např. stará žena může uškodit: *Kam čert nemůže, nastrčí bábu*, i pomoci: *babo, rad'* apod.). Jako jednotlivé polohy (aspekty) stereotypu staré ženy se vydělují **profil VZHLEDU**, resp. **TĚLESNOSTI** vůbec (u staré ženy mj. např. vrásčitost – *babské vrásky*, šedivé vlasy – *sýkora babka* aj.), **profil FUNKCE**, resp. **společenské ROLE** (mj. např. léčitelka – *babka kořenářka* aj.), a **profil VĚKU** (stáří – *stařena*).

1.3 České etnolingvistické výzkumy

Bohaté výsledky na poli etnolingvistiky v Polsku inspirovaly a iniciovaly i české výzkumy v této oblasti. Kognitivně-etnolingvistický přístup k jazyku se u nás začal rozvíjet koncem 90. let a během dvou desetiletí se zájem o něj rozrostl. Zkoumání jazykového obrazu světa je již dvacet let zastřešujícím tématem tradičních pražsko-varšavských lingvistických konferencí na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, díky nimž vyšlo v češtině dosud pět takto orientovaných konferenčních sborníků: *Obraz světa v jazyce* (ed. Vaňková, 2001), *Obraz světa v jazyce II* (ed. Šlédrová, 2007), *Obraz člověka v jazyce* (eds. Pacovská–Vaňková, 2010), *Tělo, smysly, emoce v jazyce* (ed. Vaňková, 2012) a *Lidský život a každodennost v jazyce* (eds. Saicová Římalová – Vaňková, 2016). V roce 2005 vyšla kolektivní monografie *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky* (Vaňková et al., 2005), jež slouží i jako učební text pro studenty bohemistiky, o dva roky později publikovala zakládající osobnost české kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky I. Vaňková svou knihu *Nádoba plná řeči: člověk, řeč a přirozený svět* (Vaňková, 2007). V prvním desetiletí nového milénia vyšly i dva díly *Čítanky textů z kognitivní lingvistiky* (ed. Saicová Římalová 2004, 2007) a tematická čísla časopisů *Slovo a smysl* (2007) a *Slovo a slovesnost* (2010). Širší mezinárodní spolupráci

³ Např. u hlavy je profil vzhledu (resp. manifestace – nevztahuje se nutně jen k vizuálním charakteristikám) realizován její kulatostí (*hlávka zelí, makovice*), tvrdostí (*tvrdohlavý*) či teplotou (*horká hlava*), profil lokalizace jejím umístěním nahoře (*být o hlavu větší*) a vpředu (*skočit do něčeho po hlavě*), k profilu funkce patří její souvislost s myšlením, vědomostmi, pamětí, přítomností (*mít to v hlavě srovnáno, mít prázdnou hlavu, nemít to v hlavě v pořádku*) a centrem života (*přijít o hlavu*), k profilu gesta přináležejí tělesné projevy (*kývnout/zakroutit/pohodit hlavou*). Jednotlivé profily se často překrývají, např. u frazému *hlava rodiny* se realizuje jak o profil lokalizace, tak i funkce (srov. Vaňková–Vitkovskaya, 2014).

(mj. s americkými kognitivními lingvisty) navázala česká kognitivní etnolingvistika např. prostřednictvím výroční konference Asociace slavistické kognitivní lingvistiky, pořádané v roce 2009 v Praze (srov. Pacovská, 2010).

V posledních letech se kognitivně-etnolingvistické metody uplatňují také při zkoumání znakových jazyků. V roce 2016 se na pražské Filozofické fakultě konala mezinárodní konference Kulturní lingvistika pro dnešní Evropu, která rozšířila pole působnosti i na znakové jazyky. Vzešla z ní společná monografie *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích* (eds. Vaňková–Vodrážková–Zbořilová, 2017). Při Filozofické fakultě UK působí také v posledních letech volné sdružení Antropolingva, které pořádá každoročně konferenční setkání Dny kulturní lingvistiky. Česká jazykověda se zapojuje i do mezinárodních etnolingvistických výzkumů, jakým je např. zmíněný projekt EUROJOS.

Z tohoto českého badatelského okruhu vzešlo i několik statí autorky (Christou, 2012a, 2012b, 2012c, 2016, 2017) a také tato disertační práce. Není tedy, jak by se možná s ohledem na její téma mohlo zdát, výzkumem vedeným v rámci genderových studií. Jde o práci, jež má pevný teoreticko-metodologický základ v etnolingvistice, ovšem z povahy tématu má současně řadu styčných bodů s dalšími humanitními vědami, a k jejich bádání o ženách tak tvoří kulturnělingvistický pandán.

1.4 Žena v perspektivě lingvistiky a dalších humanitních věd

Tématu ženy a genderové problematice je u nás v posledních desetiletích věnována pozornost napříč humanitními vědami. Byla o nich napsána řada odborných prací a některé z nich se staly bohatým informačním a inspiračním zdrojem našeho zkoumání. Neomezili jsme se pouze na práce lingvistické (byť především ty byly pro nás směrodatné), neboť během zkoumání tradičního obrazu ženy v jazyce se ukázalo jako nezbytné zasazovat dosažené poznatky do širších kulturněhistorických, etnologických, sociálních a antropologických souvislostí.

1.4.1 Kulturnělingvistické práce o ženách

V české jazykovědě je téma ženy v jazyce (a především problematika pohlaví a genderu) dosud nejvýrazněji reflektováno perspektivou genderové lingvistiky. Hledají se rodové asymetrie v jazyce, pozornost se zaměřuje na jazyk jakožto indikátor postavení ženy ve společnosti a prosazuje se genderově vyvážené, nediskriminující vyjadřování (srov. Čmejrková 2002, Valdřová, 1997, 2006). V rámci českých genderově lingvistických výzkumů

se nejprve poukazovalo především na problém generického maskulina v češtině (např. Valdová, 1997), postupně se však pole výzkumů rozšířilo. Zajímavým příspěvkem ke studiu této problematiky je z poslední doby např. monografie Kateriny Kedron *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii* (2014), zaměřující se, jak už název napovídá, na oblast frazeologie. Autorka zkoumá a porovnává vybrané běloruské, polské a české frazémy a odhaluje genderové stereotypy v nich přítomné. Svůj přístup prezentuje jako lingvokulturologický a částečně vychází i z polské etnolingvistiky, když mluví o frazeologickém obrazu světa.

V českém prostředí však nechybějí ani odborné články a monografie přímo k tématu jazykového obrazu ženy, viz studie autorky této práce (Christou, 2012a, 2012b, 2012c, 2016, 2017) a také disertační práce I. Burešové Waniy *Językowy obraz kobiety: na podstawie wybranych polskich i czeskich czasopism dla kobiet* (2003), v níž se jazykový obraz ženy zkoumá na materiálu obsaženém v českých a polských ženských časopisech. I. Burešové Wanie jde především o popis metafor spojených se ženou a o obraz současné ženy perspektivou tohoto typu periodik.

Zatímco u nás jsou dosud výzkumy jazykového obrazu ženy co do počtu skromnější, v sousedním Polsku existuje k tématu bohatá literatura (srov. Wenklar, 2011: 24–28). Jmenujme zde alespoň některé práce, jež nám byly inspirací. Obraz ženy v lidových písních huculských a pokutských zkoumá ve své monografii *Kobieta Pokucia i Huculszczyzny: studium etnolingwistyczne* Kinga Wenklar (2011). Autorka si pro výzkum vybrala archaickou kulturu, východoslovanské etnikum obývající svahy Karpat na rumunsko-ukrajinském pomezí. V tomto odlehlém regionu prováděla terénní výzkumy a sbírala lidové písně, které nejenže o ženách vyprávějí, ale jsou také ženami dodnes zpívány. Jejími informátorkami byly staré huculské vesnické zpěvačky. Texty lidových písní zkoumá etnolingvistickými metodami jakožto výtvar kultury, který verbalizuje způsob myšlení daného společenství. Rozebírá zde jednak jazykový obraz mladé dívky, v jehož rámci vyděluje profily DCERY, SESTRY a MILÉ, jednak jazykový obraz dospělé ženy, u nějž popisuje profily MANŽELKY, MATKY, VDOVY a STARÉ ŽENY.

Úžeji vymezený je předmět zkoumání v knize *Stara rebeliantka: studia nad semantiką obrazu* S. Borowicze, J. Hobot, R. Przybylské (2010). Jde o transdisciplinární případovou studii, v níž se autoři – klasický archeolog, literární vědkyně a polonistka – věnují optikou svého oboru obrazu stařeny – pijanky, kulturnímu typu známému již od antiky, tedy „rebelce“, jež se vymanila z tradičních norem chování určených ženám. Tato stará pijačka je v polské (a širěji evropské) kultuře expresivní figurou, komickou a naturalistickou, jež zosobňuje narušení různých kulturních tabu, jakými je například ženský alkoholismus,

sexuální svoboda a odmítání tradičních norem vůbec.

Řada etnolingvistických výzkumů je v Polsku věnována tématu **rodiny** a stereotypům spojeným s jejími členy. Z diachronní perspektivy je ve své knize *Rodzina, ród, pokrewieństwo w perspektywie lingwistyczno-antropologicznej* nahlíží K. Bielenin-Lenczowska (2008). Rekonstruuje obraz rodiny v polském jazyce a kultuře 16. století a věnuje se i jazykově-kulturním stereotypům spojeným s muži a ženami té doby. Zkoumá rovněž příbuzenskou terminologii a poukazuje na změnu v chápání rodiny v průběhu 16. století, jež se odráží v dobových textech. Ve svém bádání se opírá především o metody etnolingvistické, ale zároveň je spojuje i s metodami jiných humanitních věd, zejména kulturní antropologie, historie a literární vědy. Na stereotyp rodiny v současné polštině se zaměřila I. Bielińska-Gardziel (*Stereotyp rodziny we współczesnej polszczyźnie*, 2008). Vychází z koncepce jazykového obrazu světa a zkoumá stereotyp rodiny a jeho varianty (profily) v různých typech publicistických textů. Zajímá ji, jak současní Poláci chápou pojmy RODINA, OTEC, MATKA a DÍTĚ. Bielińska-Gardziel se věnuje nejprve výzkumu základního, bázového stereotypu rodiny a jejích členů a následně popisuje jeho proměny v různých typech publicistických diskursů, za nimiž, jak zdůrazňuje, vždy stojí určitá ideologie (např. náboženská, feministická apod.). Z jejího bádání vyplývá, že rodina představuje pro Poláky i v dnešní moderní době stále velmi významnou hodnotu.

K jazykovému obrazu rodiny (a ženy – viz tato práce) patří také zkoumání stereotypu spojeného s **matkou**. Konceptualizaci pojmu MATKA v angličtině a stereotyp matky v polštině zpracovávají dnes již klasické studie z pera G. Lakoffa (česky 2006, 1. vydání University of Chicago Press, 1987) a J. Bartmińského (česky 2016, 1. vydání Wrocław, 1998). G. Lakoff zkoumal složitou strukturu pojmu MATKA, která podle něj integruje různé modely mateřství (model zrození, model genetický, model výchovy, model manželství, genealogický model). Dnešní moderní doba s sebou podle autora přináší různé nové modely mateřství, resp. jednotlivé modely se vyskytují i odděleně – např. matky – dárkyně vajíček či matky, které dítě odnásí a porodí pro někoho jiného. I tyto modely však mají podle Lakoffa vztah k prototypu matky a patří proto do dané kategorie. J. Bartmiński se zaměřuje na to, jaké významy nese pojem MATKA v polské kultuře. Jde podle něj o existenciálně podstatný pojem, který se vyskytuje v kontextu dalších takto zásadních pojmů, jako jsou DOMOV, RODINA, ZEMĚ a NÁROD. Ukazuje základní stereotyp polské matky i jeho různé varianty (profily) a dochází k závěru, že v polštině je nejvýznamnější model matky vychovávající, což znamená, že aspekt (profil) sociální je nadřazen aspektu biologickému: srov. *Není matka ta, která porodila, ale ta, která vychovala* (Bartmiński, 2016: 130).

Jazykový obraz světa lze zkoumat nejen na úrovni slovní zásoby, ale ve všech jazykových rovinách, jak ukazuje monografie Marty Nowosad-Bakalarczyk *Pleć a rodzaj gramatyczny we współczesnej polszczyźnie* (2009). Autorka zde zkoumá vztah biologického a gramatického rodu v současné polštině na materiálu slovníkových hesel, ale i dotazníků a publicistických textů. Analýzu provádí v rámci různých jazykových rovin – morfologické, slovotvorné, lexikální, syntaktické i textové. Ukazuje se (a platí to nepochybně i pro češtinu), že dnešní gramatická kategorie rodu není pouhou jazykovou konvencí, která plní jen funkce gramatické a nemá již vztah k biologickému pohlaví. Podle M. Nowosad-Bakalarczyk se do ní promítla prastará kulturní opozice „mužský – ženský“, a gramatická kategorie rodu tak nese i důležité obsahy sémantické. Jejím prostřednictvím se tedy realizuje kulturní pojetí pohlaví.

Významnými informačními zdroji této práce se staly i další zahraniční výzkumy, mj. kniha nizozemské badatelky Mineke Schipper *Nikdy si neber ženu s velkýma nohama* (2018). Autorka shromáždila na 16 tisíc přísloví o ženách z různých kultur z celého světa (z více než 240 jazyků) a zkoumala obraz ženy v nich uložený. Dochází k překvapivému závěru, že tato přísloví jsou si napříč jazyky významově velmi podobná a obsahují stejné stereotypy. Proto lidé podle M. Schipper snadno chápou přísloví o ženách z odlišných kultur, o kterých třeba nikdy ani neslyšeli. Autorka upozorňuje, že přísloví jsou významným zdrojem pro odhalování způsobů vidění světa. Ta o ženách podle ní odrážejí především mužskou perspektivu a vykazují v tom neobvyklou mezikulturní shodu (viz např. mizogynské názory v příslovích o manželkách). Tato skutečnost se potvrdila také v našich sondách.

1.4.2 Práce s tématem ženy z jiných humanitních oborů

Jak jsme již uvedli, kromě výzkumů lingvistických jsme čerpali zejména z prací kulturněhistorických. Za všechny jmenujme především syntetizující dílo *Žena v českých zemích od středověku do 20. století* (Lenderová–Kopičková–Burešová–Maur, 2009b) či monografii profesorky historie M. Lenderové *K hříchu i k modlitbě: žena 19. století* (Lenderová, 2016, 1. vydání 1999), které nám pomohly vytvořit nezbytné kulturněhistorické pozadí pro výzkum tradičního obrazu ženy a současně osvětlit významy některých přísloví a dalších jazykových zdrojů.

Stejně hlubokou informační studnicí byly pro nás i práce etnologické, zejména monografie a studie A. Navrátilové (srov. Navrátilová, 1998, 2004, 2012) či sborníky Slovákého muzea v Uherském Hradišti (ed. Tarcalová, 2010; eds. Habartová–Holubová, 2011; ed. Číhal, 2017) zabývající se tradiční kulturou a folklorem. Bez nich bychom stěžji

mohli správně porozumět řadě textů lidových písní či různým lidovým pověrám a obřadům spojeným se ženami a ženským tělem.

Pro pochopení tradiční i současné role ženy v rodině byla pro naše zkoumání stěžejní kniha I. Možného *Rodina a společnost* (2006), jež je jakýmsi úvodem do sociologického pohledu na rodinu. Z perspektivy různých humanitních věd, avšak s těžištěm opět v sociologii zpracovává téma ženy sborník *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?* (eds. Vodáková–Vodáková, 2003), který nám poskytl zejména důležité údaje o historii a současnosti ženské a mužské práce.

Velmi přínosné pro nás byly i soudobé genderové výzkumy diskursů vztahujících se k panenství, manželství a vdovství a vazeb mezi genderem a tělem v české literatuře raného novověku (srov. eds. Ratajová–Storchová, 2008, 2009, 2013). Ty jednak ukazují, jak bylo v minulosti chápáno ženské tělo, sexualita a reprodukce, ale také co dříve obnášelo být „dobrou“ a „špatnou“ dívkou (pannou), manželkou či vdovou. Díky nim jsme získali cenné informace pro zkoumání jazykového obrazu ženského těla a stereotypů spojených se ženou z hlediska věku i společenské role.

1.5 Prameny zkoumání tradičního obrazu ženy v češtině

Obraz ženy v této práci rekonstruujeme především prostřednictvím dokladů z **české slovní zásoby včetně frazeologie, textů lidových písní, drobných folklorních žánrů** a částečně i na základě **klasické české literatury**. To vše se děje ve shodě s principy polské etnolingvistiky, podle nichž jsou základem zkoumání jednotlivých sémantických oblastí jako součástí jazykového obrazu světa právě zejména texty folklorní a umělecké (srov. Vaňková, 1999a). Primárními zdroji se proto v této práci staly jednak české výkladové, frazeologické, synonymické a etymologické slovníky (jež poskytují tzv. data jazyková, resp. systémová), jednak sbírky českých přísloví a rčení, sbírky českých a moravských lidových písní, a jednak též klasická česká literatura (zejm. kanonická díla 19. a 20. století). Jde o jazykový materiál v mnoha ohledech poměrně různorodý a jednotlivé typy pramenů vykazují určitá specifika. Domníváme se však, že ve svém celku poskytují vybrané zdroje materiál pro naše potřeby relevantní, vzájemně kompatibilní, vyvážený a vhodně se doplňující.

1.5.1 Slovní zásoba

Zdrojem systémových dat je v tomto výzkumu česká **slovní zásoba**, jak ji zachycují výkladové slovníky soudobé (Červená et al., 2006; Havránek et al., 1989) i starší (*Příruční slovník jazyka českého*, 1935–1957; Jungmann, 1989–1990), slovníky věcné a synonymické

(Haller, 1969; Haller–Šmilauer, 1974, 1997; Klégr, 2007) a slovníky frazeologické (Čermák–Hronek–Machač, 2009). Do výzkumu zahrnujeme i slovní zásobu nespisovnou (Hugo, 2009, Ouředník, 2005). Důležité místo zaujímají v neposlední řadě výklady etymologické jakožto významný zdroj informací o původu a motivaci slov a vývoji i proměnách jejich významu (Rejzek, 2012; Machek, 1968).

Příslloví a jiné frazémy

Velkou část našich výzkumných pramenů tvoří frazeologie, do níž česká jazykověda řadí i **příslloví**. Při využití přísloví (a dalších frazémů) pro rekonstrukci jazykového obrazu světa je třeba brát v potaz některá důležitá fakta. Na jedné straně jde o významný zdroj pro popis stereotypů, neboť přísloví (ať už jsou pojímána jako typ frazému, nebo jako typ folklorního žánru) vyjadřují **hodnoty, zásady a zkušenosti** daného společenství (srov. Mocná–Peterka, 2004: 548; Mukařovský, 1971: 323). Mnohdy mají povahu kategorických tvrzení (srov. Keller–Novotný, 2008: 7). Pomáhají při osvojování skutečnosti a zacházení s ní, ovšem současně také nutí vnímat skutečnost v jazykem předurčené struktuře (srov. Bittnerová–Schindler, 1997: 279). Příslloví nemají autora, jsou původně součástí orální slovesnosti předávané z generace na generaci a i v dnešním jazyce jsou stále živá. Jejich repertoár se proměňuje, vyvíjí se z hlediska jazyka a reaguje na společenské změny (srov. Bittnerová–Schindler, 1997: 7). To vše předurčuje přísloví stát se důležitým pramenem při zkoumání (českého) jazykového obrazu světa. Na straně druhé však nejsou (jako i mnohé další frazémy) z velké většiny přímo českého původu a jejich ekvivalenty nacházíme i v jiných jazycích. Ačkoli například během národního obrození byl v českých příslovích spatřován odraz českého národního ducha, a byla proto sestavována řada jejich sbírek, později se ukázalo, že jsou významně propojena s celoevropskou paremiologií. Idea národní specifičnosti českých přísloví musela být poněkud revidována, neboť ve skutečnosti jen velmi malá část přísloví a rčení je opravdu domácího původu (srov. Mokienko, 2013: III–XIII). Mnoho přísloví je dokonce celosvětových a je téměř nemožné určit dobu a místo jejich vzniku (srov. Čermák, 2013: 5). To je třeba zohlednit i při jejich využití pro zkoumání českého jazykového obrazu světa.

Pokud hovoříme přímo o **přísllovích o ženách**, výše jsme již uvedli, že po celém světě vykazují překvapivou mezikulturní shodu (srov. Schipper, 2018). Nabízí se tedy otázka, nakolik (a zda vůbec) jsou česká přísloví o ženách něčím specifická. Důležitým faktem, který je třeba mít při jejich zkoumání na zřeteli, je dále převažující **mužská perspektiva**. Povšiml si toho již Karel Čapek a s humorem sobě vlastním celou situaci okomentoval v knize

Marsyas čili Na okraj literatury.⁴ Přísloví o ženách i podle současných výzkumů ukazují spíše mužský pohled na svět a stereotypy spojené se ženami jsou konstruovány z mužské perspektivy (srov. Schipper, 2018: 42).

Dotkněme se ještě problému **frekvence užívání frazémů**. Z hlediska míry jejich užívání se ve frazeologii vyděluje centrum a periferie (srov. Čermák, 2016a: 531). Jádro našich výzkumných zdrojů tvoří *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (Čermák–Hronek–Machač, 2009) a sbírka paremií *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století* (Bittnerová–Schindler, 1997), které obsahují v současnosti nejznámější a nejfrekventovanější českou frazeologii. Protože nám však jde o tradiční obraz ženy, připojili jsme řadu dalších zdrojů, které obsahují i frazémy starší či méně užívané (i dnes již běžnému uživateli neznámé), neboť i ony tento obraz významně dotvářejí (např. Flajšhans, 2013; Zaorálek, 2000).

1.5.2 Lidové písně

Důležitým zdrojem zkoumání jazykového obrazu ženy jsou v naší práci také **texty lidových písní**. Čerpali jsme především ze dvou významných sbírek českých a moravských lidových písní – *Prostonárodní české písně a říkadla* (Erben, 2011) a *Moravské národní písně* (Sušil, 1998). Lidové písně se stejně jako přísloví vyznačují ústním tradováním a vznikaly zpravidla ve venkovském zemědělském společenství (srov. Brouček–Jeřábek, 2007). Také u nich převažovala v době romantismu představa, že jde o lidové umění, pro něž je typická národní specifická, ovšem podle pozdějších výzkumů mají i lidové písně různorodý původ a textové korespondence v různých kulturách (srov. Mocná–Peterka, 2004: 457). Většina českých lidových písní pochází ze 17. a 18. století, máme zde tedy na rozdíl od frazémů poměrně jasnou představu o době jejich vzniku. Texty lidových písní jsou důležitým zdrojem při zkoumání jazykového obrazu ženy, neboť tematizují životy lidí v tradičním společenství, vztahy a kontakty obou pohlaví, běžnou každodenní práci i zábavu a v neposlední řadě i

⁴ „Mnoho je přísloví, která vyjadřují špatné zkušenosti s babami a ženskými; ale pokud vim, žádné přísloví se nešíří o špatných zkušenostech, které mají ženy s námi muži. Snad by z toho někdo soudil, že vcelku dělají muži horší zkušenosti s ženami nežli ženy s mužskými. Já však myslím, že příčina je jinde; ne v tom, že muži odjakživa dělali horší zkušenosti, nýbrž v tom, že muži dělali přísloví, to jest, odjakživa vyráběli generalizace; řekl bych, že generalizace náleží k sekundárním pohlavním znakům muže. Jsou moudré ženy, ale nebývají ženy mudrlantky; žena rozumuje spíše reálně, místo aby se pouštěla do věčných a obecných pravd. Žena mluví raději o lidech, muž mluví raději o světě a člověčenstvu. Žena řekne, že sousedova panička je nějak pyšná; načež muž usoudí, že pycha předchází pád nebo něco podobně obecného. A není-li tomu tak, pak se dopouštím jen obyčejné a hrubé mužské generalizace, na svědectví toho, co bylo řečeno výše“ (Čapek, 1971: 60–61).

přechodové rituály (jako je svatba či pohřeb); popisuje (a často i komentuje a hodnotí) se v nich typický vzhled žen a jejich chování a současně také mohou poukazovat k normám a hodnotám dřívější společnosti. Je však třeba brát v potaz, že jde o texty se specifickou poetikou, vystavěné na různých konvencionalizovaných metaforách a operujících s tradiční symbolikou, a v těchto intencích je třeba jim rozumět (o specifikách lidového uměleckého stylu srov. Bartmiński, 2016: 40).

Tím se dostáváme k dalšímu potenciálnímu problému, který vzniká při zkoumání tradičního obrazu ženy – k nutnosti adekvátní interpretace jazykových dat. V jazyce jsou fixovány poznatky o vývoji společnosti, které můžeme prostřednictvím zkoumání jazykového obrazu světa odhalovat, což ovšem není možné bez širšího **kontextu kulturněhistorického**. Proto také tato práce, byť má pevný teoreticko-metodologický základ v etnolingvistice, obsahuje doprovodné vysvětlující pasáže mimolingvistické (z historie, etnologie, sociologie apod.), které jsou nutné pro správné porozumění údajům získaným na základě jazykověsystémových dat i textů.

Znovu v této souvislosti připomeňme, že jazykový obraz ženy, byť zkoumaný na české slovní zásobě a českých textech, do velké míry přesahuje český jazykově-kulturní rámec a je především nedílnou součástí kultury evropské (a dost možná, že v mnohém přesahuje i ji – viz Schipper, 2018). V čem, do jaké míry a zda vůbec je český jazykový obraz ženy specifický, by ukázaly jedině výzkumy komparativní.

1.5.3 Klasická česká literatura

Podle mnohých badatelů jsou důležitým pramenem pro zkoumání jazykového obrazu světa i texty kreativní (umělecké, publicistické, reklamní aj., srov. Pajdzińska–Tokarski, 2010). Ve shodě s nimi jsme zvolili jako zdrojová data také některé texty **české klasické literatury** (tj. dobře známá, mnohdy kanonická literární díla napsaná vynikajícími umělci), prózy i poezie, neboť právě ony jsou při zkoumání tradičního obrazu ženy zdrojem bohatých konotací (z hlediska zkoumání tradičního obrazu ženy je takovýmto textem, navíc široce sdíleným, především *Kytice* K. J. Erbena, jak ukážeme dále).

Je zřejmé, že každý z výše uvedených zdrojů má své limity (srov. Bartmiński, 2016), proto při výzkumu využíváme různé typy dat, která se vzájemně doplňují a společně odhalují různé aspekty tradičního obrazu ženy v jazyce.

1.6 Jazykový obraz světa a tradice

V disertační práci zkoumáme, jak je patrné již z jejího názvu, **tradiční obraz** ženy v jazyce. Pojem *tradiční* je zde třeba obšírněji vysvětlit. Ve společenských vědách (zejména v sociologii) se nejčastěji používá ve spojení s **tradiční společností**, tedy společností preindustriální, založené na pevných tradicích a zvycích, která předcházela příchodu modernity. Název tradiční společnost odkazuje k zásadnímu významu, jaký „*měl pro jednání lidí v předmoderních dobách způsob myšlení předávaný v téměř nezměněné podobě z generace na generaci*“ (Keller–Novotný, 2008: 6). Tradiční společnost byla vystřídána společností moderní, jejíž vznik se obvykle datuje kolem poloviny 19. století s příchodem průmyslové revoluce (srov. Jandourek, 2003: 19). Moderní společnost charakterizují zásadní změny v myšlení a chování lidí, neboť velký rozvoj průmyslu, vědy, techniky a poznání převrátil jejich vztah k tradici a ke změně (srov. Keller–Novotný, 2008: 6).

Definice pojmu *tradice* existuje napříč různými obory celá řada (srov. např. Geist, 1993: 513; eds. Brouček–Jeřábek, 2007: 1065; eds. Nünning–Trávníček–Holý, 2006: 823). Jako základní aspekt se v nich objevuje kontinuita předávání duchovních hodnot, hodnotových postojů, zvyků, sociálních norem, ale také předsudků a stereotypů z generace na generaci. Tradice bývá chápána jako kulturní vzor hodný následování, současně se ale z jiné perspektivy může jevit jako něco starého, překonaného, co stojí v protikladu k modernosti či pokroku. Bez tradice by se však těžko mohl realizovat kulturní vývoj.

V souladu s výše uvedenými zdroji používáme pojem *tradiční* také v naší práci. Pokud mluvíme o tradičním obrazu ženy, máme na mysli obraz původní, po staletí utvářený našimi předky, který se do jazyka vepsal ještě před zásadními proměnami společnosti a role ženy v moderní době. Jazyk v sobě, jak už bylo řečeno, uchovává informace o společenském vývoji; ve významech slov, jejich motivaci a konotacích přežívá mnohé z (často i velmi hluboké) minulosti a mísí se s novým.⁵ Důležitou vlastností jazykového obrazu světa je proto jeho proměnlivost, **dynamičnost**. V průběhu času a historického vývoje se jazyk proměňuje a je pro něj charakteristická ustavičná rekatégorizace a rekontextualizace (srov. Kajfosz, 2001; Vaňková et al., 2005: 53). Při rekonstrukci tradičního obrazu ženy tedy nejde o zkoumání konkrétní časově ohraničené periody, nýbrž o to, jak se po generace zachovávané a ustálené zvyklosti, způsoby, názory a hodnoty vázané k ženám promítly do jazyka.

⁵ I v současném jazyce tak můžeme nalézt mj. např. stopy předkřesťanského obrazu světa (srov. Němec, 1994) či magického myšlení (srov. Kajfosz, 2006).

1.7 Struktura disertační práce

Práce je rozdělena do sedmi kapitol. Po úvodní kapitole, v níž jsou shrnuty cíle práce a představeny výchozí teoretické, metodologické a materiálové zdroje, následuje pět kapitol vlastního výzkumu, které uzavírá kapitola závěrečná, sumarizující dosažené poznatky. Na základě analýzy příslušného jazykového materiálu jsme dospěli k strukturování jednotlivých výzkumných kapitol podle čtyř specifických poloh jazykového obrazu ženy, které v něm vystupují nejvýrazněji: **mladá dívka (panna)**, **manželka**, **matka** a konečně **stará žena**. Tyto polohy se v jazykovém obrazu světa vydělují na základě tří aspektů (v terminologii lublinské školy profilů) – **VĚKU**, **VZHLEDU** a **společenské ROLE** ženy. Analýza jazykových dokladů současně ukázala, že v jazykovém obrazu ženy hraje velmi významnou roli **ženské tělo**, a to především jednak prostřednictvím konceptualizace ženy jakožto „slabšího“ pohlaví, jednak prostřednictvím její erotické atraktivity (krásy) a schopnosti rodit děti, od nichž obou se odvíjela role i hodnota ženy v rodině i v širším společenství. Proto jsme jako samostatnou vydělili pátou kapitolu, jež hlouběji rozpracovává obraz ženského těla, který ovšem samozřejmě reflektují tak či onak už kapitoly předchozí.

Obsah jednotlivých výzkumných kapitol se mnohdy tematicky překrývá (např. obraz svobodné matky je součástí obrazu neprovdané dívky stejně jako obrazu matky, podobně také obraz dcery má své místo jak v kapitole o mladé dívce, tak v kapitole o matce), proto se informace obsažené v některých kapitolách částečně (ovšem v různém kontextu) opakují či prolínají.

2 Mladá dívka v českém tradičním obrazu světa

Panna není ani dítě, ani dospělá žena; její bázlivé ženství nevzbuzuje strach, nýbrž jen příjemný neklid. Cítíme, že je jednou z privilegovaných postav ženské tajemnosti. Nicméně se tento „obraz pravé mladé dívky“ již vytrácí, její kult téměř zanikl. (S. de Beauvoir)⁶

2.1 Úvod

Otevíráme kapitolu, která je věnována tradičnímu obrazu mladé dívky v našem jazyce. Budeme jej zkoumat především prostřednictvím lexémů *dívka*, *děvče*, *holka* a *panna* a jejich derivátů. Tyto lexémy jsme zvolili jakožto v jazyce exponované a frekventované, ale také protože nám jde o výzkum obrazu tradičního, v naší kultuře a našem jazyce udržovaného po staletí. Pouze na jeho základě lze zkoumat proměny stereotypů v dnešní, moderní době. Při zkoumání jazykového obrazu mladé, neprovdané ženy jsme proto vycházeli nejen z lexému *dívka* (*děvče*, *holka*), ale také z lexému *panna*, protože jejich významy se dříve prolínaly. *Panna* se říkalo všem mladým, neprovdaným ženám, až později se toto označení zúžilo na význam fyziologický a pro neprovdanou ženu se vžilo pojmenování *slečna* (srov. Lenderová et al., 2009b: 80–82). S označením mladé dívky jako *panna* / *panenka* se běžně setkáme ve frazeologii a lidových písních (viz níže).

Obraz mladé dívky se v moderní společnosti proměnil a v mnoha ohledech se liší od toho, jenž vysvítá například z přísloví nebo textů lidových písní. Nabízí se tedy podívat se zpět do minulosti a pokusit se tento původní obraz popsat, abychom tak možná lépe pochopili soudobé společenské změny.

2.2 Fyzické vlastnosti

2.2.1 Vzhled mladé dívky

V našem jazyce najdeme řadu přirovnání týkajících se vzhledu mladé dívky a všechna jsou pozitivně hodnotící. Z těchto frazémů vyplývá, že v češtině jsou podstatnými fyzickými vlastnostmi dívky **krása**, **mladost** a **zdraví** – srov. *děvče jako květ/lusk* (SSJČ), *děvče jako jahoda/malina/puketa*, *holka jako květ/karafiát/mandle/višně*, *holka jako*

⁶ de Beauvoir, 1966: 127

homolka/koukolka/zezulka/mléko/světlo, holka jako uplácaná, jako másličko/máslo/z másla (Zaor.), *panenka jako obrázek* (SSČ), *panenka jako jablíčko* (SSJČ). Je z nich patrné, že jako přednost vyzdvihují pěkný **tvár postavy** (např. *holka jako uplácaná*), **svěží, světlou pleť** a zdravou, mladistvou **červen tváří** (např. *děvče jako květ/malina*⁷, *holka jako mléko*)⁸. Bílá pleť je typickým atributem dívek v lidových písních: *Seděla u našich vrat, / pěkná bílá jako šat: / hleďte, panno, hleďte, / vy krásu tratíte, / že nejdete sama spat* (Erb.) nebo *Proč bych já nebyla, / šafářova dcera, / proč bych já nebyla / pěkná bílá: / smetanu vypiju, / mlíkem se umyju; / proč bych já nebyla /pěkná bílá?* (Erb.). O **kráse** dívky jako její **prototypové vlastnosti** svědčí i synonyma *kráska, krasavice, krasotinka, poupě, poupátko, tvářička, kost, kůstka, fešačka* (ČSVS), *kvíteček, štabajzna* (Tez.) aj. Časté je přirovnání dívky ke květině a používání „rostlinných“ metafor v souvislosti s dívčí krásou (*dívka roste/rozkvetla do krásy*). Přirovnání k dívce z hlediska její krásy je dokonce pozitivní i pro muže, jak dokazují frazémy *hezky jako panenka* či *hoch jako panna* (Zaor.)⁹ Některé frazémy poukazují také k **sexuální přitažlivosti** a zralosti dívky, například ty, jež ji přirovnávají k zralému, chutnému ovoci (*děvče jako jahoda/malina/jablíčko*, srov. Navrátilová 2012: 101) nebo vyjádření typu (*holka k nakousnutí, k pomilování, stála by za hřích* (Zaor., SČFI).

V obrazu dívky je akcentováno také **pěkně rostlé tělo**. Bývá u něj zdůrazňována především jeho **štíhlost** (srov. synonyma pro dívku *štíhle, štíhlátka, křehotinka, drobotinka, štíhlobočka, útlobočka*, ČSVS), například frazémem *mít dívčí postavu* se dá pochvalně vyjádřit o starších ženách, které jsou mladistvě štíhlé (SČFI), dívčí štíhlost vyzdvihuje i přirovnání *útlý jako panenka* (Zaor.). Ačkoli se nejedná o vzhledové vlastnosti, dodejme na tomto místě, že se štíhlou postavou **dívky** typicky souvisí i **čilost** a **hbitost**. Dívku lze pojmenovat synonymem pro nějaké rychle se pohybující zvíře (často ptáka) či neposedné mládě: *žabka, žabec, žábě, žabička, pulec, kotě, koťátko, kočička, beruška, berunka, křepelka, křepelička, koroptvička, čečetka, laň, laňka, srnka, srnečka, ještěrka, kolčavka, hádě* (ČSVS), *holubička, kukačka* (Tez.). Obecně je typické dívčí tělo pěkně rostlé, s dobrými proporcemi (srov. *holka jako uplácaná; jako z másla; jako homolka* aj.). Toto pozitivní hodnocení se přeneslo i na mladého muže v přirovnání *chlapec jako panna* (= urostlý a statný, SSJČ), či

⁷ P. Eisner píše, že představa a metafora děvčete jako maliny, jež je fixována na mladistvou ženskou svěžest, je specificky česká (Eisner, 1996: 161).

⁸ srov. též frazém *děvče/holka krev a mléko/mlíko* (SČFI)

⁹ V jiných případech mívá u muže přirovnání k ženským vlastnostem negativní konotace (srov. *zvědavý jako ženská; ukecaný jak stará bába* apod.).

dokonce na hospodářská zvířata, stromy apod. (*kuň/kráva jako panna; krávy jako slečinky; jedle/břízy jako panny, Zaor.*).

S dívkami se také spojuje **pěkně upravený zevnějšek**. Například v přirovnání *statky jako panny* je akcentována upravenost, čistota a bělost stavení (SSJČ). Explicitně o tom mluví text lidové písně: *Ja, pozná prý to, pozná, / kerá je panenka, / hlava učesaná / jako laštovénka* (Suš.). Dívky podtrhovaly svou krásu také pomocí pěkného, barevného oděvu či ozdob: *Stála na potoce / v modry šněrovačce / a měla sukničku popelavou, / šáteček růžový, / fěrtoušek kmentový, / bylo to děvčátko k milování!* (Dun.) či *Dyž půjdu na trávu / za ten bílý kameň, / uvážu si pantlu / červenú jak plameň. // Červenú jak plameň / s bílýma krajkama, / aby nepravili, / že nemám galána* (Suš.).

V souvislosti s úpravou zevnějšku připomeňme také typický tradiční způsob úpravy **vlasů**. Mladé dívky chodily dříve prostovlasé, čímž se odlišovaly od vdaných žen, které nosily hlavu pokrytou šátkem¹⁰, čepcem či kloboukem (Lenderová et al. 2009b: 246–247; Navrátilová 2012: 77)¹¹. Dlouhé vlasy, tradičně spletené do **copů**, tvořily nezbytný atribut mladých dívek. Byly jejich ozdobou (srov. *mladost a krása – vlasy do pása*, Navrátilová 2012: 78), a zároveň znakem panenství.¹² Mluví o tom jasně staré přísloví *Která panna mnoho frejjeřov má, té nepojímaj: nebo mnohá dva vrkoče*¹³ *nese – a panenství její v stodole neb v lese* (Flajš.).

2.2.2 Proměny dívčího těla v období dospívání a pohlavní dospělost

Ženské tělo se během života mění nejen z hlediska vzhledu, ale také z hlediska **schopnosti rodit děti**. Zatímco v pubertě této schopnosti nabývá, později s přibývajícím věkem plodnost ztrácí. V tradiční společnosti, která vnímala rození dětí jako klíčovou úlohu žen, směřovala výchova mladé dívky především k (včasnému) sňatku¹⁴ a budoucí roli manželky, hospodyně a

¹⁰ Odtud pramení původ frazému *mít/uvázat si šátek na babku* (SČFI), v němž *babka* nemusí nutně znamenat ženu starou, ale spíše obecněji ženu, která již není dívkou.

¹¹ O obřadu čepení, nedílné součásti tradičních svateb v minulosti, při němž se zkracovaly vlasy a pokrývala hlava nevěsty, se zpívá v mnoha lidových písních (např. *A už je lóčka vesečená, už je Kačenka začepená. A kdož jo čepil? Všeci ledi, já se jo vezmo, mně se líbí*, Suš.), viz níže.

¹² O tom, že nepokrytá hlava a účes z dlouhých vlasů byl atributem panenského stavu, svědčí také skutečnost, že v některých krajích byly ještě na přelomu 20. století stříhány vlasy dívkám, které předčasně ztratily panenství (srov. Navrátilová, 2012: 47, 78).

¹³ copy

¹⁴ Srov. *Ožeň syna, kdy chceš, a vdej dceru, kdy můžeš* (Čel.); *Lepší špatně vdaná, než dobře svobodná* (Bitt.).

matky.

Základním významem slova dívka je *nedospělá nebo dospívající osoba ženského pohlaví* (SSJČ). V období dospívání se z dětského těla stává tělo ženské, které je připraveno na porod a kojení. Tento fakt je přítomen i v etymologii slov *dívka*, *děvče*, jež jsou podle jednoho z výkladů odvozena od ie. kořene **dhē-* „kojit, sát“ a znamenala tedy asi tolik, co „kojící, schopná kojit“ (Rej.), podle jiného názoru byl původní význam těchto lexémů pravděpodobně „po dětech (po rození dětí) toužící, tj. pohlavně dospělá“ (Mach.). Zajímavé je, že v obou případech dívku určují činnosti výsostně ženské: schopnost rození dětí a kojení. Oba etymologické výklady mohou souviset s tělesnými změnami u dívek v pubertě – s růstem a dozráváním druhotných pohlavních znaků a první menstruací, které ohlašují pohlavní dospělost. Růst prsů v dívčím věku znamená budoucí schopnost kojit a menstruace schopnost otěhotnět. Tyto tělesné změny odlišují dívku od dítěte a jimi vstupuje do světa dospělých žen. V hloubce etymologie slova *dívka* je tedy obsažena biologická podstata žen – schopnost rodit a kojit.

Z hlediska proměn dívčího těla během dospívání je zajímavá také etymologie slova *holka*, jež vzniklo ze spojení *holá dívčice*. Zdá se, že lexém *holka* označoval původně spíše děvče před pubertou, protože je motivován adjektivem *holý* a vyjadřuje znak nedospělosti, holost, tedy nedostatek ochlupení. Ve staročeských dobách prý byla přítomnost ochlupení (jako jednoho z druhotných pohlavních znaků) uznávaným kritériem pro hranici dětství a dospělosti, dokonce se, pokud to bylo třeba, úředně zjišťovala a potvrzovala (srov. Lenderová, 1999: 71–72; Šlosar, 2006: 42).

Z výše uvedeného vyplývá, že tradiční jazykový obraz mladé dívky reflektuje i přerod dívky – dítěte v pohlavně zralou dívku – ženu. Doplňme, že jedním z významů slova *dívka* je i *milá, milenka* (SSJČ), neboť právě pro období dospívání jsou typické první milostné zkušenosti. Tento význam mají i lexémy *děvče*, *holka*, jak je patrné z frazému *mit (už) děvče/holku*, tedy důvěrnou známost s dívkou (SČFI), který se používá pro naznačení počínající sexuální zralosti chlapce, mladíka, či ve frazému *namluvit si děvče*, tedy najít si milou (SČFI). Naopak dívku ještě příliš mladou a nezralou zobrazuje (metaforicky) následující text lidové písně: *Nemám, nedám / jablíčka se stromu trhati, / musíte času dočkati; / jsou ještě zelené, / až budou červené, / potom přijďte k nám!* (Dun.). Dívka v této lidové písni sama odhání nápadníky, protože se ještě necítí dospělou.

2.2.3 Panenství jako atribut mladé dívky

Po staletí k dívčímu stavu neodmyslitelně patřilo **panenství** (tedy pohlavní nezkušenost, nedotčenost), které muselo být uchováno až do svatby. V tradičním obrazu světa je panenství konceptualizováno jako vysoce kladná hodnota: *panenství = (panenská, dívčí) zachovalost, čistota, neporušenost¹⁵, nevinnost, neposkrvněnost, nepotřísněnost, nedotčenost, poctivost, počestnost, cudnost, zdrženlivost* aj. (ČSVS). Synonymy ke slovu *panna* jsou např. *zachovalá, poctivá, nevinná, čistá, neporušená, neposkrvněná, nedotčená, cudná dívka, lilie, neviňátko, anděl nevinnosti* aj. (ČSVS). Také v lidových písních se o panenství mluví jako o ctnosti a bohatství nevyčísitelné hodnoty (*Bo u panny cnota jako kula zlata, / třa ji nad dyamant šanovač, Suš., Ach, poctivost', poctivost', / což je to pěkná cnost'; / a kdo si ju zachová, / trvá mu na věčnost', Suš., Dybys mně zaplatil / jak na hrušce listí, / ty mně nezaplatíš / té mé poctivosti, Suš.*). Velmi negativní konotace má v tradičním obrazu světa předčasné zbavení dívky panenství: *souložit (obcovat atd.) s pannou = brát/vzít, kniž. odejmout panenství (panenskou neporušenost, nevinnost, čest, počestnost, poctivost, věnec, věneček, vínek apod.), zbavit panenství, připravit o panenství (pannu, neporušené, čisté děvče), kazit, zničit, vulg. zkurvit, dial. zmrhat, lék. deflorovat, zast. porušit pannu* (ČSVS).¹⁶ Všimněme si, že dívka zde vystupuje výhradně jako pasivní objekt.

Atributem panenského stavu bývaly dříve dlouhé, spletené, nezakryté vlasy (viz výše) a také věnec / věneček / vínek¹⁷ (srov. *dívka pod věnečkem/s věnečkem, ještě chodí pod věncem/věnečkem/vínkem, ČSVS*). S věnečkem jako se symbolem panenství se setkáme v lidových písních a příslovích také v souvislosti s jeho předčasnou ztrátou (např. *Druhdy věnec nese a panenství ztraceno v lese., Kr., Pověz mně, synečku, / jestli si mě vezmeš, / a jestli nevezmeš, / vrat' zelený věnec., Suš., „Můj bratříček z vojny jede, / co on mně přesmutné veze?“ / „Vezu ti věnec zelený, / perle do něho vpleteny!“ / „Ach, což je mně do věnečku, /*

¹⁵ Jedním z významů slova *panenský* je neporušený, nedotčený, zachovaný v původním stavu, např. ve spojení panenská příroda, panenská půda (neobdělaná), panenská země (SSČ, SSJČ).

¹⁶ S panenstvím (a panictvím) je spojeno tabu i v dnešní době, ačkoli již není třeba je udržet do svatby. V našem právním systému se hlídá především pohlavní a duševní dospělost a zralost, která je pro sexuální styk stanovena hranicí patnácti let, již vyjadřuje frazém *být pod zákonem* (tj. podléhat ustanovení o zákazu pohlavního styku před dosažením určité věkové hranice, SSJČ).

¹⁷ Ve středověku jej nosily svobodné ženy v podobě bílé vyšívaných proužků plátna zdobených krajkou kolem čela a hlavy, postupem času se vínky nosily již jen jako součást svátečního kroje, avšak např. na Moravě byly běžné ještě v 19. století (srov. Navrátilová, 2012: 47).

když už nejsem za děvečku!“ (Erb.). Ta znamenala pro dívku, pokud se jí nepodařilo utajit, velké neštěstí, proto ji mnohé dívky zapíraly, jak jen to bylo možné (srov. *Dokudž panna klamá, dotud jejie věc dobře: a jakž pravdu mluví, tak zle již jest a ztracena*, Flajš., *Některá panna o své panenství sází se a prvé děti z sebe vytřese*, Flajš.). Mladá žena (a spolu s ní i její rodina) ztratila čest a musela žít v trvalé hanbě a odsouzení, zejména pokud se stala svobodnou matkou (*Do kostela zvonijú, / panenky se strojijú, / a já nebožátko / kolíbu děťátko.*, Suš.). Dívkám se proto neustále připomínala nutnost zdrženlivosti (srov. přísloví *Bylina bez květu, panna bez studu řídko přichází k jakému užitku.*, Kr., *Sedávej panenku v koutě, jsi-li ctnostna, najdou tě.*, Bitt.).

Panenství a předčasná ztráta panenství tedy tvoří **opozici**, na jejíž jedné straně jsou velmi kladné hodnoty a na straně druhé hodnoty záporné: „cennost – odebrání cennosti“, „čistota – pošpinění“, „neporušenost/celistvost – porušení/destrukce“, „nevinnost – vina“, „poctivost – faleš“, „cudnost – nestoudnost“, „čest – hanba“.

Z perspektivy naší doby se může zdát obtížně pochopitelné, proč bylo panenství u dívek dříve tak přísně vyžadováno a střeženo. Důvodů bylo více. Panenství nebylo jen kategorií morální, posuzovanou z teologického hlediska, ale i kategorií s právním obsahem. Dívky, které ztratily panenství předčasně, ztrácely nárok na věno a dědictví (srov. Lenderová et al., 2009b: 80). Šlo tedy v podstatě zároveň o kontrolu nad rodinným majetkem, který by se v případě předčasné ztráty panenství mohl dostat do rukou nemanželského dítěte (srov. de Beauvoir, 1966: 84). Bylo třeba zajistit, aby prvorozené dítě bylo bez nejmenší pochybnosti počato z manželského lože (srov. Navrátilová, 2012: 38).

Z výše uvedeného vyplývá, že tradiční obraz mladé dívky charakterizuje do velké míry **požadavek sexuální čistoty**, pohlavní nedotčenosti. Svědčí o tom i opozitní frazémy *poctivé děvče* (tedy mravně bezúhonná, spořádaná dívka bez pohlavních zkušeností, SČFI) a *lehká dívka/děvče/holka, padlá dívka, pouliční holka, holka/děvče z ulice* (SČFI) označující prostitutku. Můžeme v této souvislosti také připomenout významový posun slova *děvka*, které bylo dříve běžným, nepříznakovým synonymem pro dívku (srov. Jung., PSJČ), dnes však už má pouze význam *prostitutka*. Nutnost sexuální nedotčenosti prostupuje různými aspekty tradičního jazykového obrazu dívky, jak ještě uvidíme i dále.

Prolínání významů slov *dívka* a *panna*

S faktem, že panenství bylo nezbytným atributem mladé, neprovdané dívky, souvisí i v úvodu zmíněné **překrývání významů slov *dívka* a *panna***. Slovo *panna* mělo původně dva významy. Buď šlo stejně jako dnes o dívku, která dosud neměla pohlavní styk, nebo šířeji o

mladou neprovdanou ženu obecně, bez ohledu na biologické panenství (srov. *panna Madlenka*; *panna kuchařka* jako příklady zastaralého označení nebo oslovení neprovdané ženy, SSJČ). Panenství bylo ještě v raném novověku stavem každé neprovdané ženy, nejen ženy, která dosud neprožila pohlavní styk (srov. Ratajová–Storchová, 2008: 543). Postupně se slovo *panna* zúžilo jen na význam fyziologický, v jakém především se používá dnes, pro mladou neprovdanou dívku se vžilo pojmenování *slečna*¹⁸. Kulturní historie k tomu dodává: „*Biologické*‘ i *„společenské*‘ *panenství k sobě neoddělitelně patřilo, biologické panenství bylo podstatnou složkou panenství společenského. K rozvolnění těchto dvou rovin dochází patrně na počátku 17. století, kdy se u pojmenování neprovdané ženské osoby objevuje i označení „slečna‘. (...) Během 19. století se pojem panenství postupně zužoval na označení fyziologického stavu. K označení neprovdané dívky se už běžně užívá označení „slečna‘. A pokud byla kategorie „panna‘ ještě tu a tam užívána světskou preskriptivní literaturou, bylo to jednoznačně „světské‘ panenství, provizorium, čas, kdy se dívka připravuje na další životní role“ (Lenderová et al., 2009b: 80–82). Na tomto příkladu proměny pojmu panenství je dobře patrné, jak se jazykový obraz světa postupně přetváří spolu se společenskými změnami, ovšem zároveň v sobě stále fixuje i mnohé z minulosti.*

S označením dívky *panna* (*panenka*) se běžně setkáváme zejména v lidových písních a frazeologii (*pro jednu pannu — klobouk na stranu*, SSJČ, *chlapec jako panna*, SSJČ, *Jiné panenky / půdou do kostela, / a já přesmutná / musím bejvat doma*, Suš., viz též dále). Jako *panenku* lze (i podle soudobého výkladového slovníku) expresivně označit milou, příjemnou dívku (SSČ), ačkoli půjde spíše o pojmenování řídké. Můžeme připomenout také dětskou hračku *pannu/panenku* (tedy figurku představující zpravidla děvčátko, dívčí postavu), *lesní/vodní/morovou/mořskou pannu* (lidové názvy pohádkových a bájných bytostí), *krejčovskou pannu* (figurínu ke zkoušení oděvů), *železnou pannu* (mučidlo) nebo *Pannu* jako jméno souhvězdí zvěrokruhu. Ve všech případech jde o přenesená pojmenování na základě podobnosti (někdy i velmi vzdálené) s dívkou.¹⁹

¹⁸ Samotné slovo *slečna* vzniklo zkrácením ze *šlechtična*. Původně totiž označovalo neprovdané šlechtické dcery, na měšťánské dívky se přeneslo až v 70. letech 19. stol. (do té doby se pro ně užívalo pouze označení *panna*) a na venkovské ještě později (Rej.).

¹⁹ Srov. i další výrazy ze SSJČ v heslu *panenka: něco tvarem, čílostí n. jinak (třeba velmi vzdáleně) panenku připomínajícího (často v lid. názvech):* velká hrst (lnu) pěkně v p-u zatočená (Něm.); slámu (při dělení došků) povříslém do p-ek vázali (Hol.); v kalužích vyskakovaly pod jeho (lijáku) ranami velké p-y (Boj.); nář. hrušky p-y (Rais); hadí p. (Rais, Šlej.); hadová p. (Něm., Čap.) *ještěrka*; text. *pevně stočené přadénko příze*; stroj. *malý*

2.3 Typické psychické vlastnosti dívky

Podívejme se nyní na duševní vlastnosti mladé dívky, které vystupují v tradičním obrazu světa do popředí jako typické. Je zajímavé, že i ony mnohdy souvisí s ženským tělem, jak ukážeme dále.

Charakteristickou vlastností dívky je zde především **stydlivost** a **plachost**. Typickými kolokacemi slov *dívka*, *panna* jsou *stydlivá*, *ostýchavá*, *nesmělá*, *zdrženlivá*, *plachá*, *cudná* (ČSVS, SSJČ, SSČ). Tato dívčí vlastnost je také základem přirovnání *ostýchavý jako panenka/panna* (Zaor.) či *stydlivý jako panna* (Zaor.), která lze použít o velmi stydlivém a plachém muži. Dívčí stud je i základem frazému *(být) červený jako panenka* (SČFI). Stydlivostí dívek je míněn především ostych před druhým pohlavím, k němuž byla dospívající děvčata dříve nabádána, jak o tom svědčí i slova lidové písně: *Utíkej, děvče, utíkej, / zdaleka chlapcům vyhýbej. / Kerá je dívka poctivá, / zdaleka chlapcům vyhýbá. // A když jim vyhnout nemůže, / začervená se jak růže* (Suš.). Tato vlastnost byla dívkám vštěpována tradiční výchovou především jako prostředek zamezující předčasně ztratě panenství. Prolínají se zde tedy faktory tělesné, psychické i společenské.

Potřeba dobré výchovy dívky se objevuje mj. v řadě přísloví (např. *Strom neštěpovaný, děvče nekáraný za nic nestojí*, Bitt.) a implikuje její další typickou vlastnost – **nezkušenost**. Mladá dívka si musela osvojit řadu dovedností, než se mohla provdat a zastávat roli hospodyně s tím spojenou: *My máme dcerušku, chce se vdávat, / neumí na buchtu zadělávat* (Suš.).

2.4 Výchova dívky k manželství; nutnost provdat se

Na mladou dívku měla velký vliv její rodina, své rodiče musela ve všem poslouchat. Ti ve výchově dívky kladli důraz především na její poslušnost, skromnost, pracovitost, uchování panenství a dobrou pověst. Dívka byla vychovávána hlavně pro budoucí manželství.

Výchova byla přísná, jak dokládá přísloví *Strom neštěpovaný, děvče nekáraný za nic nestojí* (Bitt.). Kladně se u dívky hodnotila především pracovitost: *U děvčete jsou lepší mozoly než prstýnky* (Bitt.). Rodiče (zejména matky) dívky bedlivě střežili, aby zůstaly (z výše uvedených důvodů) až do svatby pannami: *Děvče do dvanácti češ, do šestnácti střež, po šestnácti děkuj tomu, kdo vyvede dceru z domu* (Čel.), *Lepší se uhlídá pytel blech než mladé děvče* (Bitt.). Také lidové svatební písně odrážejí dobovou společenskou normu: jen

šroubový zvedák pro podkládání obrobků při orýsování n. při obrábění.

panenská dívka byla považována za „plnohodnotnou“, ctnostnou nevěstu: *Maměnko, tatíčku, / pěkná vaša chvála, / že se vám dceruška / poctivá vydává* (Suš.).

Jakmile dívka dospěla do věku vhodného k sňatku, bylo nutné ji včas provdat, aby tzv. *nezůstala na ocet* (posměšné hodnocení zejména starších dívek, které se nevdaly – SČFI: *zbýt/zůstat/zkysnout na ocet*, viz níže), protože jinak dívce hrozil v tradiční společnosti neblahý úděl „staré panny“ (viz níže). *Dospělé dcery a přezrálé ovoce časem zčervívají* (Flajš.), nabádalo přísloví k brzkému vdání dcery. O úsilí rodičů v tomto směru svědčí přísloví *Ožeň syna, kdy chceš, a vdej dceru, kdy můžeš* (Čel.), *Nejlépe dceru vdáti, když ženiši berou* (Bitt.) nebo *Mnoho ženichů, žádný bráč* (Bitt.) i texty lidových písní: *Každá matka ráda, / když se dcera vdává; / tatík tomu povděčen, / když mu dceru vyvlečem* (JJB1). Dívky byly vychovávány především se zřetelem na budoucí manželství, v němž měly osvědčit své kvality (srov. Lenderová et al., 2009b: 164). Manželství pro ně bylo jediným prostředkem, jak se začlenit do společnosti. Ta, které se nepodařilo provdat, společensky propadla a nejednou mívala v rodině podřadné postavení, stávala se jakousi příživnicí (srov. Lenderová, 1999: 75, de Beauvoir, 1966: 226–227). Proto především matky vždy vyvíjely velké úsilí dcery včas provdat a také dívky samy po vdavkách toužily: *Lepší špatně vdaná, než dobře svobodná* (Bitt.), *Vono se říká, když holka mlátí nádobím, že se chce vdávat* (Bitt.). Nemít milého byl důvod k smutku a zoufalství, jak ukazuje lidová píseň: *Sobotěnky, neděle / může pro mě nebyt, / a já nemám milého, / nemá k nám kdo chodit. // Nemám milého, nemám, / ale si ho hledám, / najít si ho nemožu, / potěš mě Pán Bůh sám* (Suš.) či přísloví *Holka bez hocha, ryba bez vody* (Bitt.). Dívkám i jejich rodičům se radilo, že si nesmí příliš vybírat, aby nepřebírali a dívky nezůstaly nakonec samy: *Vybírala sobě / mezi mladencami / jako lesny ptaček / mezi malinami. // Vybírala sobě, / jež sobě přebrala, / jež tu najkyslejšu / malinu dostala* (Suš.), *Nevybírej, nepřebírej, / abys nepřebrala, / aby si ty nedostala, / čeho bys neráda. // Císař pro tě nepřijede, / ani pán od stavu; / nevybírej, nepřebírej, / tu ti dávám radu* (Suš.) či *Mohla jsem se dávno vdát, / nechtěla mně máma dát. / Jestli já tak musím zůstat, / budu na ni naříkat* (JJB1). Jako nevěsty byly žádoucí především dívky bohatší a pracovitě: *Bohoticí mládenci takovi só, / chudobnýho děvčete si nevšímno. / Po bohatých vočma točí: / Chudobná děvčico, jdi mně z vočí* (Suš.), *Nechcu ti, panenke, nechcu ti, / jsó lidi na světě, znajó ti, / neráda stáváš, / kravám nedáváš, / na trávu nechodíváš* (Suš.), *Chodijá chlapci po ulici, / děvčata skupujú, / vyšla jedna stará máti: / Kupte vy si moju. // A my si vašej nekúpíme, / vaša je lenivá, / štyry týdně hrnce močí, / na pátý umývá* (Suš.).

Provdat se bylo dříve pro dívky společenskou nutností. Sňatek jim však nepřinesl větší svobodu či samostatnost, jak ukážeme níže. V naprosté většině případů dívce budoucího

manžela určili rodiče a mladá žena provdáním pouze přešla z poručnictví rodičů do poručnictví manžela, z jedné závislosti do druhé: *Rodičové chovali dceru do věnce, a mužovi ji chovají do konce* (Kr.). V našem jazyce a kultuře tuto závislost vždy vyjadřoval také stále běžný úzus mít dívčí příjmení po otci a po svatbě jej změnit na manželovo.²⁰

2.5 Svobodné matky

Velmi těžký byl v tradiční společnosti **úděl svobodných matek**. Výše jsme uvedli, jak důležité bylo pro dívku uchovat panenství až do svatby. Pokud tento závazek nedodržela, a k tomu navíc došlo k nežádoucímu otěhotnění, byla přísně potrestána a odsouzena svým okolím²¹: *„Nemanželský pohlavní styk, jehož důkazem bylo těhotenství a porod dítěte, byl v raném novověku trestán veřejnou pohanou, peněžním trestem či vyhnáním z panství. Represivní a kontrolní snahy posilovaly tendenci provinivších se dívek zbavit se nechtěného plodu nebo narozeného dítěte. Navíc se ženy, které otěhotněly mimo manželství, dostávaly do obtížné ekonomické a sociální situace. Až do posledních desetiletí 18. století mohly být stíhány za smilstvo, za což jim hrozil trest až dvouletého žaláře, případně nucených prací. Nejobtížnější bylo vyrovnat se s odsouzením svého okolí. Řada těchto nešťastnic byla nejen opuštěna otcem svého dítěte, někdy je zavrhla i vlastní rodina, především rodiče, čímž matka přicházela o základní útočiště a pomocnou ruku. Aby uživila své dítě, o něž se jeho otec odmítl starat, musela velmi brzy po porodu opět začít pracovat. Skloubit službu a péči o dítě bylo velmi obtížné, často i nemožné, neboť takové dívky bývaly ze služby propuštěny“* (Lenderová et al., 2009b: 565–566). O tom, jak se toto společenské stigma promítlo do jazykového obrazu světa, svědčí i motivace mnoha starších synonym pro svobodnou matku (expr. *nepočestná matka, svedená*, expr. *neočepená, padlá, zneuctěná dívka, padlý anděl*, dial. *zavitá (dívka), závitka*²², *zmrhaná, zmrhalá (dívka), zmrhalka, zmrhanka*²³, *poneštětěná, podvedená (dívka)*, ČSVS) a silně negativní hodnotící postoj je patrný i ze synonymních výrazů k početí u svobodné (*nezachovala se, zapomněla se, zahodila se, zahodila (ztratila) věneček (čest), kozy jí snědly věneček, místo věnečku chystat prádýlko, pošlapala si čest*,

²⁰ V češtině navíc typická ženská příjmení mají příponu -ová, která vyjadřuje posesivitu.

²¹ K trestání padlých dívek, těhotných nevěst a svobodných matek více Popelka, 2017: 27 – 30.

²² Výrazy *zavitá* a *závitka* jsou motivovány faktem, že svobodné matky již nesměly chodit prostovlasé, nýbrž s hlavou „zavinutou“, tedy pokrytou jako vdané ženy.

²³ Pojmenování *zmrhaná, zmrhalá, zmrhalka, zmrhanka* jsou odvozena od staršího slovesa *zmrhati*, které znamenalo jednak „zmařit, zkazit, zničit“, jednak „svést, zbavit panenství, zneuctít ženu“ (PSJČ).

dostala se (přišla, padla) do hanby, udělala si hanbu (ostudu), zostudila se, zhřešila, zkazila se, zkazila si život, roztrhla si fěrtoušek, přespala se, dostala živou nemoc, dopustila se, podběhla se, podněsla se či zmrhala se, ČSVS). Jak vyplývá z těchto synonym, nemanželské otěhotnění je v tradičním obrazu světa spojováno s hříchem, zkázou, hanbou či ostudou.

O nelehkém údělu svobodných matek se dovídáme zejména z lidových písní. Nemanželská matka za své provinění pykala vždy, protože tu byl jasný důkaz v podobě těhotenství či narozeného dítěte. Otec dítěte se k poklesku přiznat prostě nemusel. V mnohých lidových písních se zpívá o této dvojí morálce – zatímco dívka musí nést následky provinění, muž za svůj čin nemusí být nucen vzít zodpovědnost: *Což nemám byt žalostivá, / má poctivosť se kolíbá, / má poctivosť v kolibecce, / tobě, synečku, svítí slunce. // Tobě, synku, tobě jináč, / za klobúčkem rozmarýn máš; / tobě se líčka červenajú, / moje očička plakať majú* (Suš.) nebo také: *O poznať to, poznať šelmu takoveho, / co se un dzěvuchy něvaži. / Odbere ji cnotu i její ochotu, / falešně se ku ni položi. // Uhryze ji ličko jako pes, / potym se ji, šelma, zapře přeč, / potym se ji, šelma, něvezme* (Suš.).

Svobodné matky byly vyloučeny ze společenského života a neměla pro ně pochopení ani vlastní rodina, na niž selháním dívky padla hanba také: „*Neprovdané matce bylo třeba všemi prostředky ukázat, jak těžko se jí bude žít, jestliže připustila styk, který nebyl založený na perspektivě vzniku manželství. Vedle posměšků, morálního a veřejného odsouzení podstupovala i nadávky a bití v rodině. (...) Svobodné matky byly také vyřazeny ze života mládeže, v kostele nesměly stát mezi děvčaty a nemohly chodit k muzice*“ (Navrátilová, 2004: 26–27). O společenském vyloučení svobodných matek nás opět informují texty lidových písní: *Do kostela zvonijú, / panenky se strojijú, / a já nebožátko / kolibu děťátko. // Všechny panny tancujú, / pěkně jedna za druhú, / a já nebožátko / kolibu děťátko* (Suš.) či *Jak bylo po roce, / přišla dcera k matce, / přiněsla ji draguňátko / v strakatem kaftance. // Mi mili macičko, / pomozte kolibać, / jak uroscě budžě vam / stařenko povidać. // Ma mila dceruško, / koliba si sama, / cos hledala, tos dostala / mezi dragunama* (Suš.). Svedené dívky a svobodné matky byly podrobovány fyzickým trestům (Navrátilová, 1998: 23).²⁴ Z následující ukázky je

²⁴ Kruté trestání svobodných matek, běžné v 18. století, popsal obrozenecký sběratel lidových písní Jan Jeník z Bratřic. Je pozoruhodné, jak moderní pohled na tuto problematiku J. J. z Bratřic ve své době zastával: „*Že takové tyranstvo za těch tmavých časů se provozovalo, není pochybnosti, neb ještě v mém mladém věku takové nešťastné dívčinky, které v městech z pouhé nevinnosti a ve vesnicích z dubové hlouposti k obtěžkání přišly, bylyť jsou tak přísně trestány a veřejně mrskány, že začasto svůj plod z bolesti potratily. Obávajíc se pročež tak ostrého trestu, vyháněly plod ze sebe, anebo po skrytém porodu mordující svůj plod – pak mečem bez milosti*

zřejmé, že trestání mohli být za tento prohřešek také muži, pokud se jim provinění podařilo prokázat: *U kostela stála, / na housličky hrála: / Vítám vás do kostela, / já jsem se dopustila. // U kostela stála, / na housličky hrála: / Vítám vás slovem božím, / kam já ty housle složím? // Smutně na to hleděl, / na přeslici seděl / pacholík Fortýnojc, / už to neudělá víc.*²⁵ Je třeba upřesnit, že *housle a přeslice* jsou zde názvy dobových nástrojů útrpného práva.

Jedinou záchranou pro svobodnou matku bylo provdat se, ovšem bylo složité najít v takové situaci muže, který by si ji vzal: *Dával som im šaty, / strjebro aj dukáty, / ešče mi ho [děvče] nechcú dať; / ale mi ho dajú, / len mia prevadzajú, / netreba mi vzdorovať. // A včil sa tak stalo, / djevča sa prespalo, / a už mi ho dávajú; / ale im ho nechcem, / obrátim se, keď chcem, / nech si ho len chovajú* (Suš.) nebo též *Přenešťastná chvíle té známosti, / že jsem tě seznala s upřímností! / Ted', když jsi mě zkazil, mé cti zbavil, / že se k tomu neznáš, to jsi pravil. // Co na mě naříkáš, pokoj mi dej / a tvej nevěrnosti vinu dávej: / já jsem tě miloval s upřímností, / tys měla po straně jiných dosti!* (JJB2).

Obava z přísných postihů a vyčlenění ze společnosti vedly některé svobodné matky až k **vraždě novorozeného dítěte**, tzv. infanticidii²⁶. V lidových písních se zpívá o těchto

státé bývaly. Na mnohých místech býval ten zlořečený obyčej, že když jakási dívčinka byla obtěžkaná a se to, že těhotná jest, na ni proneslo, musela ji ihned bába ze špinavých hadrů neb lavičnicku ušitým čepcem čepiti a ona ubohá [musela] první neděli neb svátek v témž z hadrů ušitým čepci – v její ruce černou svíčku držíc – před kostelníma vraty stát a ke každému okolo ní do kostela jdoucímu následovní slova říkati: Vítám vás do kostela, / já jsem se dopustila! K větší potupě stával za ní biřic s velikým karabáčem, s kterým tu přenešťastnou dívčinku ihned přes záda šlohnul, když ona ze studu ty slova jasně a zřetelně nevyslovila. Nebylo jí také povoleno ten den do kostela vkročiti, nobřž musela před kostelem tak dlouho stát, až se služby boží skončily, a pak zase, když lidi z kostela okolo ní šli, opět volati: Vítám vás slovem božím, / kampak já to dítě vložím? Mnohá počestná, dobrá mateř – který dceruška buď z nevinnosti, aneb z hlouposti k takovému neštěstí přišla, a proto tak ukrutně, tak hanebně veřejně trestána bejvala – roznemohla se na smrt, ba i mnohá z hanby a z bolesti srdce bídně zemřela“ (Jeník z Bratřic, 2010: 35–36).

²⁵ Text písně ze třetího dílu sbírky *Český jih a Šumava v lidové písni* (1929) K. Weise, citováno podle Traxler – Jeník z Bratřic, 2010: 38.

²⁶ Z historie infanticidia se dovídáme, že v nejstarších dobách nebylo jednoznačně trestné, kdežto v novověku se trestalo velmi krutě: „Každá kultura a společnost reguluje nějakým způsobem reprodukci a plodnost, ať ztížením sňatků pro určitý okruh lidí či legalizací antikoncepce a umělého přerušování těhotenství. Archaické společnosti připouštěly vraždy novorozenat, především dětí slabších, případně děvčátek. Ještě ve 14. století se v Čechách řešila otázka, zda má být infanticidium trestně stíháno, či nikoli. Jednoznačně trestné se stalo v raném novověku; především potridentská zbožnost přispěla ke vzniku jasně definovaných zákonů postihujících vraždu novorozeněte matkou krutě provedeným trestem smrti. Zločin matky byl o to horší, že znemožnila křest dítěte,

svobodných matkách – vražedkyních, jejichž touha být znovu „pannou“ a mít tak naději na opětné včlenění do společnosti je natolik silná, že je dožene až k vraždě dítěte: *Černú pantlú krk zatáhla, / po vodince je pustila. // Plyň, pachole, dolů vodí, / a já zase pannú budu* (Suš.). V naší klasické literatuře ztvárnil tento fenomén Karel Jaromír Erben v básni *Dceřina kletba* ze sbírky *Kytice* (Erben, 2013). Dcera, jež zavraždila své nemanželské dítě, proklíná matku, protože ta jí nechávala příliš volnosti a málo ji střežila. Připomeňme, že tradiční společnost trestala vraždu novorozeněte velmi krutě: „Zpravidla se na zabití dítěte velmi brzy přišlo. (...) V případech prokázaného infanticidia čekal téměř po celý raný novovek na ženu trest smrti, jež měl být proveden krutým způsobem: zahrabáním zaživa a probodnutím srdce kůlem (pokud by ale odsouzená propadla ‚zoufalství‘, které by hrozilo znemožnit spásu její duše, mohl být trest ‚zmírněn‘ v utopení). (...) Cestou milosti byly tresty většinou nahrazovány stětím“ (Lenderová et al., 2009b: 573).

Můžeme jen závěrem konstatovat, jak velkou proměnu naše moderní společnost doznala v nazírání svobodných matek a nejen jich, ale jak se vůbec změnilo celé pojetí manželství a rodičovství. Neprovdaná žena vychovávající dítě s partnerem je dnes jedním z běžných modelů rodiny (srov. Možný, 2006) a také matkám-samoživitelkám, ačkoli jejich úděl jistě zůstává z ekonomického hlediska stále nelehký, se dostává společenské ochrany a pomoci, nikoli perzekuce.

2.6 Staré panny a věčné panny

Ve společnosti byl vždy určitý počet žen, které zůstaly po celý život neprovdané, ať už dobrovolně či nedobrovolně. Na jedné straně to byly dříve vysmívané a ostouzené „staré panny“, na straně druhé řeholnice. Obě polohy charakterizuje omezení tradičních ženských rolí spojených s mateřstvím a sexualitou, a tím pádem odlišení od normálu.

Pro starší ženy, kterým se nepodařilo provdat, se vžilo pojmenování *staré panny* (srov. PSJČ *stará panna* = *kdo překročil věk, v němž lidé obyčejně vstupují do manželství, a zůstal svobodný; neprovdaná žena vyššího věku*). Nejde u nich tedy nutně o panenství ve smyslu fyziologickém, spíše o promeškání šance na sňatek a mateřství. Dříve neměly lehký osud: „Na ‚staré panny‘ nahlížela skrz prsty ještě společnost první poloviny 20. století“ (Lenderová et al., 2009b: 165). V dobách, kdy dívky byly vychovávány především pro manželství a ženy zcela ekonomicky závislé na mužích, byly zmařené naděje na sňatek opravdovou ránou (srov.

jehož duše tak byla odsouzena k věčnému bloudění a zbavena naděje na spásu“ (Lenderová et al., 2009b: 571).

Lenderová et al., 2009b: 164). Stará panna byla pro smích a pro ostudu, ve společnosti neměla dobré postavení: „*Vedle sňatku či vstupu do kongregace existovala ještě třetí, nejhorší možnost: zůstat ,na ocet‘, neprovdanou stárnoucí pannou, příbuznou, o níž nikdo nestál, stát se vděčným námětem vtipů a satirických šlehů. Pokud měla taková slečna bratra, platila zásada, dodržovaná ve šlechtických i středostavovských kruzích, že se o ni má postarat on spolu se svou rodinou. (...) Také ženy z prostředí měšťanstva užívaly úroků malého kapitálu po rodičích; pokud ho nebylo, žily v rodinách svých sourozenců, jejichž laskavost si musely většinou odpracovat. Šily, vařily, staraly se o děti. Představa ekonomicky aktivní neprovdané ženy byla dlouho nepřijatelná“ (Lenderová, 1999: 75). Zatímco u mladé dívky bylo panenství vnímáno jako vysoce kladná hodnota, jak jsme ukázali výše, zcela odlišně tomu bylo u ženy, která se včas neprovdala a zůstala pannou proti své vůli. Panenství, které nebylo věnováno muži (či Bohu), svou hodnotu ztrácelo a u starší ženy se stávalo čímsi nepatřičným. S. de Beauvoir k tomu napsala: „*Ale panenství má tento erotický půvab, jen pokud je spojeno s mládím, jinak se jeho tajemství stává znepokojivým. Mnoho dnešních mužů pociťuje pohlavní nechuť k příliš přezrálým pannám. Na ,staré panny‘ se nepohlíží jako na zakyslé a zlé matrony jen z psychologických důvodů. Prokletí je v samém jejich těle, v těle, které není objektem pro žádný subjekt, jež neprobudila žádná žádost, které se rozvilo a povadlo, aniž našlo místo ve světě mužů. Minulo se svým určením a stává se znepokojivou podivností, jež nás zneklidňuje jako nesdělitelná myšlenka bláznova“ (de Beauvoir, 1966: 85). Tato slova francouzské filosofky lze vztáhnout na celou tradiční evropskou kulturu.**

Dříve zaujímaly starší neprovdané ženy (přibližně po svém třicátém roce) ve společnosti okrajové postavení. V některých oblastech se jim dokonce tykalo, stejně jako např. žebrákům (srov. Navrátilová, 2012: 67). „Starými pannami“ se pohrdalo a skládaly se na ně různé posměšné popěvky (viz níže). Není proto divu, že se stárnoucí dívky chtěly vdát za každou cenu. Etnoložka A. Navrátilová zaznamenala lidové modlitby, v nichž rezignované dívky prosily o manžela, ať už by byl jakýkoli: „*Milý Bože, dej mi muže, třebaš byl jen kost a kůže, / na hlavě čepičtě, jen když bude člověčiště! / Ach, můj Bože, kéž mám muže! / Kdyby kouřil, kdyby šňupal, / kdyby pil, kdyby mě bil, jen kdyby byl!“ (Navrátilová, 2012: 70). Můžeme doplnit, že v podobném duchu se vyjadřují i česká přísloví *Lepší špatně vdaná, než dobře svobodná* (Bitt.) či *Třebaš mužiček jako paleček, jenom, když je mužiček* (Bitt.).*

V našem jazyce se se starými pannami spojuje **kyselost** a **trpkost** – *zbýt/zůstat/zkysnout na ocet* (posměšné hodnocení zejména starších dívek, které se nevdaly, srov. SČFI) nebo *staropanensky zatrpklý* (SSJČ), *kysnout* (= stárnout o starých pannách, ČSVS) a také přisnost a upjatost: *staropanenská přisnost* (SSJČ), *staropanenské názory*

(SSČ). Negativní obraz (a posměch okolí) potvrzuje přísloví *Koloděje, kde zlé ženy anebo staré panny přemílají* (Bitt.). A. Navrátilová sebrala také různé regionální frazémy, které potvrzují již zmíněné negativní a posměšné vnímání starých panen: „*Staré panny budou v pekle vázat písek do otepí / dělat povřísla / před peklem prodávat peroutky / přesívat vodu (sníh) na řešetě / čerti jimi budou zaplétat ploty / budou tlačit mračna / kopat les / měřit podmásli na lokty / v Mělicích písek vázat / přišly na brak / na hniličko / zbudou na popel / budou točit ocet / zůstaly ševcům na opatky / na příštipky / na poštipanou / na samotě / na trčáku / vranám na zakvákání*“ (Navrátilová, 2012: 68). Autorka k těmto frazémům o „starých pannách“ píše: „*Ze všech úsměšků čiší postoj k jejich zbytečnosti, nenaplněnému ženskému poslání a pachut' zakyslosti*“ (Navrátilová, 2012: 68). Není proto divu, že dívky, jimž se nepodařilo provdat, byly zoufalé. Jejich neštěstí zobrazuje lidová píseň: *Už sa fašaň krátí, / už sa nenavrátí, / staré dívky lajú, / že sa nevydajú. // Hluhočí, hluhočí, / tam sa voda točí, / kdo frajera nemá, / nech tam do ní skočí* (Suš.). Většina lidových písní o starých pannách má posměšný ráz, např. *Už je toho masopustu namále, namále: / kam pak my ty stary panny prodáme, prodáme? // Prodáme je do Hrdliva / židovi, židovi, / aby je měl se židovkou / do zelí, do zelí. // Prodáme je Velvarskému / biřici, biřici, / aby jimi vydlažoval / silnici, silnici* (Erb.) nebo *Náš tatiček nebožtíček, / dej mu pán Bůh království: / on pomáhal starým pannám / leckdys k nějaký radosti. // Náš tatiček nebožtíček, / dej mu pán Bůh nebesa: / on vozíval stary panny / na trakaři do lesa* (Erb.). Texty těchto písní poukazují k bezcennosti starých panen pro společnost a také narážejí na jejich nenaplněnou sexualitu.²⁷

Opozici ke starým pannám tvoří v našem jazyce nejen ženy vdané, ale také **panny dobrovolné**, řeholnice, které složily slib panenství a uchovaly je z důvodů duchovních. Zachováním panenství tyto ženy vlastně získaly nezávislost na muži, neboť jejich hodnota nespočívala v typických rolích manželky, jako rození dětí, péče o rodinu a dům apod. (srov. Horská, 2003: 98). Zatímco na staré panny pohlížela společnost, jak jsme uvedli výše, dlouho s despektem, dobrovolný celibát byl alespoň v církvi vysoce ceněn. Nad manželský stav jej nadřazuje již sv. Pavel, oficiálně byla tato nadřazenost panictví a celibátu nad manželstvím prosazena tridentským koncilem.²⁸ Nutno však podotknout, že stereotyp řeholní sestry

²⁷ Doplníme ještě, že podíl žen, které nikdy neuzavřely sňatek, býval dříve ve společnosti kolem 10 %. Podle historických výzkumů se dožívaly nižšího věku než ženy vdané. Nejčastěji byly z nižších sociálních vrstev, neboť ženy s dostatečným věnem neměly problém najít manžela. Chudé neprovdané ženy musely tvrdě pracovat, aby se uživily (srov. Velková, 2009: 211–212).

²⁸ Více k tomu např. Lenderová et al., 2009b: 144 nebo Pernoud, 2002: 137–139.

(jeptišky) je v našem jazyce ambivalentní, vedle kladné polohy má i polohu negativní, kterou charakterizuje samotářství, neveselost, upjatost, zdrženlivost, odloučení apod., jak o tom svědčí např. spojení *oblékat se jako jeptiška* (SSČ), *žít jako jeptiška* (SSJČ), *chovat se (k mužům) jako jeptiška* (SSJČ).

V náboženské terminologii se slovo *panna* (*panenka*) používá v označení Ježíšovy matky a panenských světic, např. *Panna (Maria)*, *svatá panna Kateřina*, *velebné panny* (zast. jeptišky, řeholnice), *anglické panny* (ženský katolický řeholní řád), *Panna orleánská* (Johanka z Arku), *svaté panenky*, *klášterní panenky* aj. (SSJČ). Jména světic a výrazy pro řeholnice dokonce mohou fungovat jako synonyma ke slovu *panna* – srov. *cudná jeptiška*, *svatá Barbora*, *svatá Cecílie*²⁹ (ČSVS).

Samostatnou kategorií tvoří **Panna Marie**, Matka Boží, nedostižný ideál, který v sobě ztělesňuje jak panenskou neporušenost, tak mateřství. Tomu odpovídají i synonymní pojmenování jako *Panenka Maria*, *svatá Panna*, *Matka sedmibolestná*, *Matka Boží*, *Matička Boží*, *Matka církve*, *Bohorodička*, *Bohorodice* (Tez.), v nichž je obsaženo toto věčné panenství a mateřství zároveň.

²⁹ Vidíme, že synonymy ke slovu *panna* se stala jména některých známých světic, jakýchsi panen par excellence. V době, kdy žily, však bylo pro tyto ženy velmi nesamozřejmé a obtížné prosadit si svoji svobodnou vůli neprodat se a zůstat pannou. Ve své době byly rebelkami, které si svůj postoj musely tvrdě vydobýt. Francouzská historička Régine Pernoud o tom napsala: „Ještě více šokovaly požadavky dívek, jako byla Anežka, která pocházela z patricijské rodiny, nebo Cecílie, Lucie a tolik dalších, jež ovšem legendy ověnčily slávou, o nichž však se vši jistotou víme, že pro svůj svět a pro svou společnost byly buřičkami. A co požadovaly? Možnost odmítnout sňatek s mužem, jehož jim určil jejich otec, a zachovat panenství ‚pro nebeské království‘. Dnes můžeme sotva nahlédnout, do jaké míry byly tehdy jejich požadavky chápány jako nenormální, ne-li zvrácené. Jak už jsme viděli, byla v Římě *patria potestas*, otcova moc nad vlastní rodinou a zejména nad vlastními dětmi absolutní. Všem právníkům bylo jasné, co znamenal ‚násilný odchod mladších děvčat‘: otec byl povinen nechat na živu své syny (pokud nebyli zmrzačeni nebo příliš slabí) v zájmu vojenských potřeb státu, ale ze svých dcer si zpravidla ponechal jen jednu, nejstarší. Zmínky o dvou dcerách v římské rodině jsou zcela výjimečné. (...) Tyto dcery, jež tedy otec ponechal po jejich narození naživu pouze jako gesto laskavosti nebo z péče o pokračování rodiny, nyní vypovídaly poslušnost jeho rozkazům, odmítaly manželství, kvůli němuž jim kdysi byl zachován život, a uplatňovaly arogantně svou vlastní vůli, kterou jim celá společnost upírala. Postavily se přímo proti vnitřní struktuře civilizace, proti zákonům, proti mravům římského světa, tj. celého tehdy známého světa“ (Pernoud, 2002: 20–21). Jejich „revolta“ pomohla k větší svobodě jednotlivce a k šíření křesťanství v tehdejší společnosti: „slib panictví/panenství, jež skládali křesťané, a to muži stejně jako ženy, ve skutečnosti položil základ hodnotě osoby vedle manželského páru. Radikální závažnost to mělo pro ženu; z toho také vyplývá její rozhodující úloha při šíření víry, zejména v prostředí římské aristokracie“ (Pernoud, 2002: 24).

2.7 Nevěsta – přerod dívky v ženu

V závěru kapitoly o tradičním obrazu dívky se budeme věnovat její proměně v dospělého ženu. Zatímco v dnešní době, v níž řada přechodových rituálů ztratila svůj význam, není zcela jasné, kdy se přesně z dívky stává žena, dříve mělo vše jasně vymezený průběh: dělo se tak provdáním a **svatebním obřadem**. Svatba jakožto existenciálně mezní obřad přechodu znamenala pro dívku přeměnu v dospělého ženu. Nedílně s ní totiž souvisel odchod z rodného domu (obvykle se nevěsty stěhovaly k ženichovi), prožití prvního pohlavního styku³⁰ a zahájení pohlavního života vůbec, v neposlední řadě také nová společenská role (demonstrována i změnou vizáže – viz níže). Nešlo tedy o žádný pozvolný proces, ale o poměrně ostrý přechod do světa dospělých³¹: *žena* (jako opozitum k *panna*) je *osoba ženského pohlaví, která je provdána nebo prožila pohlavní styk; přes noc se stala ženou* (SSJČ).

Změnu sociálního statusu dávaly ženy v dřívějších dobách najevo také **proměnou účesu a způsobu oblékání**. Oblečení a účes plnily v tomto případě výrazněji sémiotickou funkci než dnes. Zatímco mladé dívky nosily tradičně dlouhé spletené vlasy a nepokrytou hlavu, vdané ženy měly šátky, čepce či klobouky a oblékaly se do méně výrazných barev (srov. Lenderová et al., 2009b: 246–247). A. Navrátilová k tomu píše: „*Společným znakem dívčího kroje byla především převaha pestrých a světlých barev, nejčastěji bílé, růžové, červené. (...) Ke starším ženám a zejména k vdovám takové barvy už podle lidového mínění nepatřily. Předvádět krásu a půvab příslušelo pouze svobodnému mládí. Ženy po čtyřicítce a zvláště pak matky, které měly dcery na vdávání, se už neměly nijak krášlit, odívaly se do tlumenějších barev. Např. ve Slezsku nosily počestné a důstojné vdovy oděv již jen v cudné fialové barvě*“ (Navrátilová, 2012: 85–86). Vdané ženy tedy nosily hlavu pokrytou. Významnou součástí svatby byl dříve rituál čepení nevěsty, kterým byla přijata do společenství vdaných žen.³² V této tradici má svůj původ dodnes živý frazém *být pod čepcem / dostat se / přijít pod čepec* (SČFI) s významem „být vdaná, provdat se“. Čepec zde vyjadřuje

³⁰ jakožto (z hlediska platných právních a církevních norem) první a zásadní „konzumace“ manželství (srov. Navrátilová, 2012: 362)

³¹ S. de Beauvoir zmiňuje v této souvislosti tradiční únosy nevěst na svatbách a píše k tomu: „*Skutečným nebo předstíraným únosem byla žena vytrhována ze světa svého dětství a vrhána do manželského života; co mění dívku v ženu, je násilí, proto se také říká: vzít panenství, připravit o panenství. Deflorace není harmonickým vyústěním souvislého vývoje, je to náhlé skoncování s minulostí, počátek nového cyklu*“ (de Beauvoir, 1966: 190).

³² Více k tomu např. Navrátilová, 2012: 344 – 361.

přeneseně i důstojnost, povinnosti a způsob chování vdané ženy.³³ Také z lidových písní je patrné, že v dřívějších dobách každý mohl na první pohled poznat svobodnou dívku od vdané ženy: *Indá panny byly, pěkně si chodily, / měly vlásky učesané, / pantličkama upletané, / tak ony chodily. // Včilek nerozezná panenky od ženy, / ona nosí obalenku³⁴, / to nepatří na panenku, / to patří na ženy* (Suš.).

Jak již bylo řečeno, svatba byla významným předělem v životě ženy, přechodem z dívčího věku do dospělého. Dívka opouštěla původní rodinu a musela se začlenit do rodiny manžela, čekala ji nová role manželky a snachy, posléze i matky a hospodyně. Fakt, že pro rodinu manžela byla „cizí“, nepokrevní příbuznou, která se nově přistěhovala, najdeme i v etymologii samotného slova *nevěsta*. Jeho původ se vykládá jako „neznámá pro rodinu ženicha“ či „žena nově přivedená“ (Rej.).

Tradiční svatební obřad byl pojímán jako sled mnoha mezních iniciačních rituálů, jež měly garantovat, že přechod do světa dospělých bude zdařilý (srov. Navrátilová, 2012: 292) a byla to právě **nevěsta**, již byla věnována největší pozornost a na niž byly zaměřeny hlavní obřady a obyčeje (srov. Brouček–Jeřábek, 2007: 995). Ačkoli byla hlavní postavou svatby a význam její role odráželo i krásné oblečení (srov. *nastrojená jako nevěsta*, Zaor.), zároveň se od ní očekávalo, že se sama nebude příliš projevovat a svůj úděl bude přijímat pasivně a pokorně (srov. *Ostýchá se jako nevěsta* či *Pije jako nevěsta*, tj. velmi málo, Zaor.). Role nevěsty na tradiční svatbě byla náročná, o čemž svědčí i přísloví *Každá nevěsta sedmkrát se zblázní* (Bitt.).

O průběhu svatebního obřadu a jeho velkém významu v životě ženy se dovídáme především z jednoho typu lidových písní, z tzv. písní svatebních, které souvisí se svatebními obřady a zvyky a sledují jejich průběh – odvádění nevěsty od rodičů, cestu do kostela, hody, čepení, odvážení peřin a šatů, děkování hostů, loučení s rodiči a družkami, odjezd od rodičů a příjezd do nového domova.³⁵ V těchto písních můžeme pozorovat, jak se svatebním obřadem

³³ Polská lingvistka Kinga Wenklar, která zkoumala obraz ženy v lidových písních, píše, že atributy vdané ženy jsou zde dítě a čepec či šátek, jež symbolizují nadcházející povinnosti a konec zábavy. Ke zralé ženě již nepatří (a ani se k ní nehodí) bezstarostná zábava (srov. Wenklar, 2011: 135).

³⁴ *Obálenska* byla zvláštní textilní nebo dřevěná podložka, která se na jihovýchodní Moravě používala pod čepec či šátek (srov. Navrátilová, 2012: 354). Je nutné podotknout, že v této písni se nezpívá přímo o vdané ženě, nýbrž o dívce, která předčasně ztratila své panenství, a proto musí nosit pokrývku hlavy na znamení, že již není pannou.

³⁵ Srov. Smetana–Václavěk, 1998.

svobodná dívka dostává do společenství dospělých vdaných žen. Důraz je zde kladen právě na **opozici „dívka–žena“**: *Ach, na rybníčku kopa sena, / včil byla panna, už je žena. // Ach, na rybníčku seno hrabú, / už tu nevěstu zavíjajú* (Suš.) nebo také: *Už mó miló do kostela vedó, / pověz ty mně, má panenke, / jsi-li žena má? // Nejsu, nejsu, švarný šohajičku! / Ješče su já všady rovná / mezi panama. // Už mó miló dom z kostela vedó! / Pověz ty mně, má panenke, / jsi-li žena má? // Už jsu, už jsu, švarný šohajinku, / ja, už jsu já všady rovná / mezi ženama* (Suš.).

Přerod v dospělou ženu znamenal pro dívku **ztrátu svobody** (srov. opozita *svobodná a vdaná*), proto je z některých svatebních písní patrná hořkost a smutek nad touto ztrátou: *Děvečka svobodná / jak ryba povodná, / chodí po svobodě / jak ryba po vodě. // Dyž rybu vyloví, / ráda by do vody, / jak sa dívča vydá, / ráda by svobody* (Suš.). Etnograf V. Frolec k tomu napsal: „*Vedle veselého tónu zazníval během svatby i smutek z rozloučení. V písních zpívaných při čepení se nevěsta loučí s panenským vínkem, se svobodou, s kamarádkami, s matkou*“ (Frolec, 1984: 225). Uvedme k tomu příklad: *U oltáře klekla, / sobě rozjíkala, / když svému ženichu / ruku podávala: / nemůž' jinak býti, / musím si ho vzíti, / do své plné smrti / musím jeho býti. // (...) // Už mně budou vínec, / vlasy rozplítati, / bílou pavučinku / na hlavu dávali: / nemůž' jinak býti, / musím odejít, / do své plné smrti / musím hlavu kryti!* (Erb.). V tomto kontextu je třeba zmínit, že na tradičních vesnických svatbách se od nevěsty přímo očekávalo, že bude svou ztrátu svobody usedavě oplakávat. Tento pláč byl v podstatě povinností, avšak nebýval předstíraný. A. Navrátilová k tomu uvádí: „*Nevěstin smutek a pláč se při svatbě vžil jako kulturní fenomén skrývající škálu významů. Vztahoval se k různým kontextům dosavadního i budoucího života – připomeňme v této souvislosti vědomí definitivy opuštění domova, ukončení etapy mládí a dolehnutí starostí jako existenciálního rozměru životní situace dalších let. Mnohé nevěsty se vdávaly z pocitu odpovědnosti vůči rodině (i po nátlaku) za nemilovaného či starého muže nebo vdovce, což umocňovalo upřímnost jejich pláče*“ (Navrátilová, 2012: 353). Zatímco na dnešních svatbách jsme zvyklí vídat nevěsty šťastné a zářící, dříve se naopak věřilo, že veselí nevěsty nepředpovídá do budoucna nic dobrého: *Veselá nevěsta, smutná žena* (Bitt.).

Provdání je v tradičním obrazu světa spojeno také se **ztrátou mladosti a s ukončením období bezstarostného veselí**. Po svatbě již bylo nutno podřizovat se vůli manžela a chovat se důstojně, jak vdanému stavu příslušelo: *Hraj, Marjánko, hraj dosti, / uživej své mladosti. // Aj se ke mně dostaneš, / šak si hrati přestaneš. // Zapovím ti ty tance, / zvolenovský mládence* (Suš.) nebo také: *Zahučaly hory, // zahučaly lesy, / kam ste sa poděly, / moje mladé časy! // Moje mladé časy / neužily krásy, / moje mladé leta / neužily světa. // Mladost, moja mladost', /*

vyšlas mi na márnost', / vyšlas mi na márnost' / pro moju nedbalost'. // Mladost, moja mladost, / jak sem ta strávila! / Jak bych byla kameň / do vody vhodila! (Suš.).

V písních s tématem svatby zaznívá žalost ještě nad jednou proměnou – nad **ztrátou krásy** spojenou s mladým dívčím věkem. Vdaným ženám již důraz na krásu nepříslušel (jak vyplývá např. z výše uvedeného rozdílu v úpravě zevnějšku svobodných a vdaných). Krása je v jazykovém obrazu světa úzce spjata především s mladou dívkou. V lidové písni žena po svatbě svou krásu ztrácí: *Lipko, lipko, lipečko, / škoda tebe, děvečko! / Že jsi se ty vydala, / svoju krasu prodala (Suš.)* nebo: *Ja, pozná prý to, pozná, / kerá je panenka, / hlava učesaná / jako laštověnka. // Pozná prý to, pozná, / kerá je ženička, / očka nevyspané / a zbledené líčka (Suš.)*. Podobně též: *Růže jsem já, růže, / dokud nemám muže; / až dostanu muže, / opadne mi růže. // Kvítek jsem já, kvítek, / dokud nemám dítek; / až budu mít dítky, / spadnou se mne kvítky (Dun.)*.

Z našeho výzkumu je patrné, že svatba je v tradičním obrazu světa konceptualizována jako **mezník v životě ženy**, v němž se stýká řada opozic. Na základní opozici „dívka – žena“ tu navazují další protiklady jako „svoboda – ztráta svobody“, „mladost – stárnutí“, „radost – starost“, „krása – ztráta krásy“. Závěrem můžeme shrnout, že svatbou se významně proměňuje obraz mladé ženy. Ztrácí důležitý atribut mladé dívky – panenství, mění se její vzhled, chování a celkově její společenská role.

2.8 Závěr

Tradiční jazykový obraz dívky (resp. ženy obecně) je prostoupen hodnotami, které sdílela dřívější společnost. Mladá dívka pro společenství představovala především „příslib do budoucna“ – měla se stát manželkou a matkou. Této budoucí roli bylo přizpůsobeno vše v její výchově. Teprve v manželství měla prokázat své kvality, ke kterým byla odmala připravována. Dá se říci, že celý dívčí věk směřoval k provdání a obřad svatby byl jakýmsi kulminacním bodem, definitivním přechodem do dospělosti a začátkem nové životní role. V dnešní době, kdy se mnozí mladí lidé rozhodnou neuzavřít manželství, se můžeme ptát, kdy se vlastně z dívky stává dospělá žena: dovršením plnoletosti³⁶, tím, že si začne sama vydělávat na živobytí, odstěhováním od rodičů, nebo až mateřstvím, či dokonce ani jednou z těchto variant?

Zásadním atributem dívky bylo dříve panenství, které mělo nejen rozměr biologický,

³⁶ O narozeninách jako novodobém rituálu přechodu srov. Vidovičová, s. 69–70.

ale i společenský. Bylo nutné jej uchovat pro svatební noc (mj. kvůli jistotě manželských dětí, kterým připadl majetek). Sexualita obecně byla dříve spojována výhradně s manželstvím (ačkoliv praxe se pochopitelně leckdy odlišovala od tohoto normativu), a proto dívky, které se staly svobodnými matkami, byly vystaveny tvrdé společenské perzekuci. Z výše uvedených příkladů je patrné, že mladé dívky byly dříve soustavně výchovou a sociální kontrolou vedeny k pohlavní čistotě, brzkému uzavření vhodného sňatku a následnému mateřství. Odlišení od normy byla přísně trestána.

Moderní doba s sebou přinesla rozvolnění norem týkajících se ženské sexuality (jistě i díky vynálezu antikoncepce, jemuž sociologie přisuzuje epochální význam, srov. Možný, 2006: 146) a významnou proměnu v postoji k manželství a mateřství: mnoho žen se dnes vdát přímo odmítá a řada z nich také odkládá mateřství do pozdního věku, nebo se dokonce rozhodne děti vůbec nemít (srov. Možný, 2006: 149; 196). To vše bylo pro ženy v tradiční společnosti zcela nemyslitelné a svědčí to o výrazných proměnách rolí žen (a mužů) v dnešní době.

3 Žena – manželka v českém tradičním obrazu světa

Proti všem bolestem a strastem byla [manželka] mým hojivým lékem, služebnicí boží, plnitelkou mé vůle, opatrovnici mého těla, ve dne v noci strážkyní mé počestnosti a své cti. Co bylo jí svěřeno, přinesla na zpět celé, čisté a neporušené, často i zmnožené. Čest, dobré mravy, cudnost, dobrotivost, věrnost, zdrženlivost, starostlivost a skromnost dlely stále na jejím dvoře; stydlivost jí neustále před očima nesla zrcadlo cti; Bůh jí byl nakloněným ochráncem. I mně byl nakloněn a milostiv skrze ni: zdar, blaženost a štěstí při mně stály skrze ni. Vysloužila si je a zasloužila od Boha, má znamenitá hospodárka. (Jan ze Žatce)³⁷

3.1 Úvod

V předešlé kapitole jsme popsali proměnu dívky v ženu, která se v tradiční společnosti odehrávala svatbou jakožto mezním obřadem přechodu, v jehož rámci patřila hlavní role právě nevěstě. Nyní začínáme kapitolu, v níž budeme zkoumat ženu v roli manželky, tedy především ve vztahu k jejímu muži. Není bez zajímavosti, že lexém *žena* označuje v češtině jak dospělou osobu ženského pohlaví obecně, tak i manželku (srov. SSČ). Je patrné, že žena v roli manželky stojí v centru kategorie ŽENA, je její prototypovou představitelkou (a to spolu s ženou – matkou, jak ještě ukážeme v následující kapitole).

V základních slovníkových definicích stojí, že *manželka* je *vdaná žena v poměru k svému muži* (SSJČ), *žena za muže vdaná* (Jung.). Promlouvají k nám již samotná slova *vdaná*, *vdát (se)*: jsou odvozena od lexému *dát* a odrážejí dřívější realitu – žena se cele, se vším dávala muži, jenž se stal jejím poručníkem, rozhodoval a zodpovídal za ni a také ji měl poučovat a vychovávat. Naproti tomu muž *se oženil*, tedy opatřil se ženou, *vzal si ji*. P. Eisner o slovech *vdát se* a *oženit se* kdysi výstižně napsal: „*Jejich erotický tonus jen ještě zmnožuje jejich velká názornost: vdáti se – dáti se se vším všudy do mužova poručnictví, oženiti se – opatřiti se ženou, zákonitou souložnicí*“ (Eisner, 1996: 277). Tyto lexémy tak poukazují k po staletí trvající realitě: muž byl onou pověstnou hlavou manželského společenství, tím, kdo rozhodoval a zároveň nesl zodpovědnost za manželku a rodinu. Jak říká české přísloví,

³⁷ Jan ze Žatce: *Oráč z Čech*, 1994: 28–29

Rodičové chovali dceru do věnce, a mužovi ji chovati do konce (Kr.).³⁸ Tato podřízenost manželovi koresponduje s představou žen jakožto *slabého pohlaví*, které je kvůli celkově slabšímu založení nutno podřídit *pohlaví silnému*, tedy mužům (srov. též Christou, 2012b, Římalová, 2001). Na následujících stranách uvidíme, jak tento vztah osobní i majetkové podřízenosti manželovi významně formuje tradiční obraz ženy – manželky v našem jazyce.

Manželství bylo v naší kultuře a historii po dlouhý čas pevným a v podstatě nerozlučitelným svazkem muže a ženy, což se pochopitelně vepsalo i do jeho jazykového obrazu. Již samotná slova *manžel*, *manželka* si nesou v hloubce své etymologie spojení muže a ženy: psl. **malъžena* byl duálový tvar znamenající „muž a žena“ (srov. Rej.).³⁹ Na sílu a jednotu manželského spojení poukazují také např. přísloví *Muž a žena jedna duše* (Bitt.) či *Kde muž, tam i žena* (Bitt.). Je tedy zřejmé, že v této kapitole budeme věnovat zvýšenou pozornost i obrazu muže, bez něž by obraz ženy – manželky nebylo možné popsat.

3.2 Tradiční rozdělení rolí muže a ženy v manželství

V tradiční společnosti byly role muže a ženy v manželství jasně vymezeny: **vedoucí přináležela manželovi, podřízená manželce**. Muž, otec byl považován za pověstnou *hlavu rodiny* (SČFI). O tom, že muž bude vládnout ženě, mluví již biblický příběh o vyhnání z ráje⁴⁰ a také sv. Pavel označuje ve svých listech muže za „hlavu ženy“ (srov. 1 Kor. 11, 3–4). V dnešní době, kdy se stírají rozdíly v tradičních rolích obou pohlaví, ke spojení *hlava rodiny* rádi žertem dodáváme, že hlavou rodiny je sice otec, ale matka jejím krkem, na kterém se hlava otáčí (srov. SČFI), a status hlavy rodiny přisoudíme oběma nebo klidně i ženě. Dříve

³⁸ S. de Beauvoir k tomu píše: „*A tak dívka vystupuje naprosto pasívně; je provdávána, rodiče ji dávají mužovi za manželku. Mladí muži se žení, ženu si berou. V manželství hledají rozvíti, utvrzení své existence, ne však samo právo na existenci; je to závazek, který na sebe berou dobrovolně. Proto mohou řečtí a středověcí satirikové rozvažovat nad jeho výhodnými a nepříjemnými stránkami; je to pro ně jen otázka způsobu života, ne osud sám. Mohou si vybrat samotu celibátu, někteří se žení pozdě*“ (de Beauvoir, 1966: 229).

³⁹ Podle jiného etymologického výkladu souvisí tyto lexémy se slovem *mladý*, protože lidé se brali v mladém věku (srov. Mach.).

⁴⁰ Tato asymetričnost ve vztahu muže a ženy však podle *Bible* nastala až následkem prvotního hříchu, nebyla tedy přítomna při samotném stvoření. Ve vyprávění o stvoření prvních lidí čteme: „*I řekl Hospodin Bůh: Není dobré, aby člověk byl sám. Učiním mu pomoc jemu rovnou*“ (Gn 2, 18). Trest ženě za prvotní hřích je pak v Genesis formulován takto: „*Velice rozmnožím tvé trápení i bolesti těhotenství, syny budeš rodit v utrpení, budeš dychtit po svém muži, ale on nad tebou bude vládnout*“ (Gn 3, 16).

však nebylo pochyb, kdo má vůdčí roli. Z hlediska jazykového obrazu světa o tom svědčí zejména řada přísloví, která deklarují vládnoucí úlohu muže v manželství a rodině: *Muž v domě hlavou a žena duší* (Bitt.), *Muž v domě, pán v domě* (Bitt.), *Mladým dělati, mužům řídit, starým přísluší se modlit* (Bitt.), *Co muži vzácno (draho), to buď ženě svato* (Bitt.), *Kdež se žena muže nebojí, tuť hospodářství zle stojí* (Flajš.), *Dobře hospodářství stojí, kde se žena muže bojí* (Flajš.), *Běda/hanba mužům, kterým žena vládne!* (SČFI), *S koněm nehraj, ženě se nepoddávej, peníze sám schovej, chceš-li ujít škody* (Kr.) aj. *Že žena jest vězeň muže svého*, hlásala i staročeská právní regule (Kr.).⁴¹

Historička M. Lenderová k tomu píše: „*nevěrnou manželku, přistiženou při ‚horkém oučinku‘, mohl manžel zabít (někdy volil trest méně krvavý, zadržní), neposlušné ženě mohl nabít nebo ji uvěznit, zapudit... (...) Údělem ženy až na práh dvacátého století bylo manželství, jen v jeho rámci získávala hodnotu*“ (srov. Lenderová, 2002: 8). Muž tak fungoval po staletí zhruba až do první světové války jako poručník ženy, u mladé dívky to byl otec, po svatbě manžel, jak připomíná i přísloví *Rodičové chovali dceru do věnce, a mužovi ji chovati do konce*, Kr., (srov. Navrátilová, 2012: 192). Ten ekonomicky zajišťoval rodinu a manželka mu za to byla povinována úctou a poslušností (srov. Lenderová, 1999: 70, 75).⁴²

Právě ekonomická stránka měla spolu s náboženskými a dalšími faktory vliv na tradiční asymetrické uspořádání vztahu muže a ženy. Např. francouzská filosofka S. de Beauvoir ve své knize *Druhé pohlaví* spatřuje příčinu podřízenosti ženy muži v tom, že ženinu svobodu bylo třeba „obětovat“ kvůli uchování rodinného majetku: „*jakmile se však žena provdá, upadne do poručenství a tvrdé ruky manželovy. Manžel ji může bít, hlídá její chování, styky, korespondenci, disponuje jejím jměním nikoli na základě smlouvy, ale prostě proto, že je manželem. (...) Od feudalismu až po naše dny je žena záměrně a vědomě obětována soukromému vlastnictví. Je důležité si povšimnout, že toto ujařmení je tím tvrdší, čím větší má manžel majetek*“ (de Beauvoir, 1966: 45). Byli to právě muži, kdo spravoval rodinný majetek: „*Hlavní osobou v domě byl muž – majitel domu, který panoval jak nad majetkem, tak nad ostatními obyvateli domu, především nad ženou, dětmi a čeledí, rozhodoval o nich, zastupoval je mimo dům vůči jednotlivcům, vůči vrchnosti, církvi i vůči obci*“

⁴¹ Právně ukotvená podřízenost ženy muži se samozřejmě neomezovala jen na naše území, o čemž svědčí mnohé prameny cizí provenience (srov. Pernoud, 2002: 150–151).

⁴² Zajímavé ovšem je, že ani v tradičním obrazu světa nadřazená a podřazená role nemusela nutně vyplývat z biologického pohlaví, ale velkou roli zde hrál majetek. Pokud měla žena větší majetek než muž, opravňovalo ji to k převzetí vůdčí role: *Při velikém věnu, poslouvej muži ženu* (Kr.).

(Lenderová et al., 2009b: 303). Muž byl pánem v domě, odpovídal za manželku a měl povinnost ji živit, šatit a poskytnout jí přístřeší. Od manželky se očekávalo, že mu za to bude vytvářet nezbytné zázemí (srov. Lenderová–Jiránek–Macková, 2013: 157).

3.2.1 Trestání manželek bitím

K právům manžela patřila i možnost zkázněvat „neposlušnou“ ženu bitím, které bylo běžnou a rozšířenou formou tzv. výchovy. *Jdeš k ženám? Nezapomeň na bič!*, hlásá přísloví, podle něž žena potřebuje tvrdost (srov. SČFI), a jiné dokonce tvrdí, že žena je něčím vinná vždycky, proto si bití zaslouží: *Ženě můžeš vždycky natlouct, vona už bude vědět proč*⁴³ (SČFI). Dodejme, že tato dvě přísloví jsou zachycena v soudobém slovníku frazeologie. Muž jakožto poručník měl ženu poučovat a vychovávat, třeba i za pomoci fyzického násilí (srov. Kopiczková, 2002: 25). Toto „výchovné“ bití žen schvalovaly i církevní autority (včetně např. Jana Husa), požadovalo se pouze, aby fyzické tresty nebyly „nekřesťanský“ tvrdé, event. aby neskončily manželčinou smrtí (srov. Lenderová et al., 2009b: 303).

V jazykovém obrazu světa o rozšířenosti domácího násilí tohoto typu svědčí přísloví i texty lidových písní, v nichž bití ženy rozhodně není neobvyklým úkazem. *Kdo má ženu zlou, veď ji na pouť do Kyjova, tož do Buchlova, naposled do Modřic* (Zaor., Flajš.), radí české přísloví, v němž místní názvy odkazují právě k bití. Tělesnými tresty se za neposlušnost hrozí ženě i v lidových písních, byť jsou některé texty míněny spíše humorně: *Já jsem už / jako muž! / klobouk mám klepouchej: / ženo má, poslouchej, / ženo, ženo, ženuško má! / Ženo má, / buď dobrá: / nebudeš-li poslouchat, / já ti dám vybouchat, / já ti, já ti sám vybouchám!* (Erb.) nebo *Jestli mně má žena / něco řekne, / já jí dám přes hubu, / jen to flekne* (Erb.).

Oprávněnost takového počínání plynula ze silně zakotvené představy muže jako nadřazeného, silnějšího a moudřejšího pohlaví, které má za úkol ženu vychovávat a napravovat její případné nedostatky (srov. Ratajová–Storchová, 2009: 761). Zároveň byla podporována negativní polohou stereotypu manželky, v jejímž rámci byly vdaným ženám přisuzovány mnohé špatné vlastnosti jako svárliвість, kritizování manžela, nevěrnost, vychytralost aj. (srov. Holmanová, 2009), naopak manželka dobrých vlastností byla podle tohoto negativního stereotypu jevem spíše výjimečným, ojedinělým, jak můžeme soudit z přísloví *Žena věrná, milá, jest divná co vrána bílá* (Bitt.) nebo *Hodná žena do roka umře* (Bitt.). Podle dřívější praxe bylo tedy manželku potřeba za špatné chování potrestat (*Která*

⁴³ Z moderní doby pochází žertovná aktualizace tohoto přísloví: *Mužovi můžeš vždycky vynadat, on už bude vědět proč* (Bitt.).

*slepice nenese a kdáče a která žena na svého muže kváče, která pak slepice kokrhá a žena se na svého muže potrhá – tu slepici sluší upéci a ženě dáti kyjem po pleci, Flajš.), čímž mělo dojít k její nápravě: Žena, osel a ořech, to spolu tré, hned požitější bývá ubité (Dobr.). Trestání žen bitím se ve starších příslovích považuje nejen za zcela legitimní, ale dokonce za dobré a požehnané, naopak stejné trestání muže je absolutně nemyslitelné: *Kde muž stepe ženu, tutě byl anděl: a kde žena stepe muže, tutě byl čert* (Kr.).*

Jako u mnohých přísloví najdeme však i zde protiváhu – přísloví *Kdo ženu bije, jednoho d'ábla z ní vytluče, dva do ní vtluče* (srov. J. Neruda: „Báby“ i „baby“) svědčí o tom, že bití manželky jako usměrňovací prostředek bylo zřejmě i v minulosti leckdy chápáno jako problematické. Ovládat ženu nebylo asi ani dříve pro muže nikterak snadné, jak ukazuje přísloví *Vodu, oheň a ženu těžko si podmaniti* (Bitt.). Pro udržení si maximální autority a pozice hlavy rodiny se mužům doporučovalo nedávat ženě příliš najevo žádné pozitivní emoce: *Nechval dne před večerem a ženu před smrtí* (Bitt.), *Koně chval teprv po měsíci, a ženu po roce* (Bitt.), *Ženu sluší milovati, ale toho na sobě jí nedati znáti* (Kr.).

Vzhledem k tomu, že „výchovné“ trestání žen bitím bylo považováno za legitimní, neměly se v případě domácího násilí příliš kam obrátit. Mohly si sice na surové bití stěžovat u městských rad, avšak radní vycházeli vstříc spíš mužům (srov. Lenderová et al., 2009b: 303). Žalovat na manžela bylo ostatně považováno za nežádoucí: *Žena nemá proti muži svědčiti* (Flajš.).

V jazykovém obrazu světa najdeme někdy i opačný případ – **ženy bijící své muže**. I to však potvrzuje výše uvedené, protože takové případy zde vyjadřují obrácení typických mužských a ženských rolí (podrobněji o něm ještě níže) a zpravidla jde o vyjádření žertovná, v nichž je humor založen právě na vybočení ze stereotypu. Jedná se tak vlastně o hru se stereotypy: *Dyž jsem šel dom z hospody, / dennička svítala, / což mě tenkrát ženuška / pěkně přivítala. // Pěkně mě přivítala, / popadla na mne hůl; / já ubohý hospodář / musel jsem vlezť pod stůl. // Tu jsem si teprum spomněl, / že já su hospodář, / ťukel sem si na trnož: / Jakú večerů máš? // Ja, ona je feryna, / popadla motyku: / Jestli ješče hubú hneš, / hned' tě ňú vykopu* (Suš.).

Všechny tyto příklady dokládají, že lidé dříve chápali podřízenost ženy muži jako přirozenou součást Božího řádu, v němž měla obě pohlaví své jasně určené místo a jemuž nebylo radno se protivit. Veškeré povinnosti ženy měly vést ke spokojenosti manžela, k posílení jeho hospodářské a sociální prestiže. Schopnost zvládnout řízení domácnosti a rodiny byla chápána jako základní kvalifikace dospělého muže, neboť teprve ženatý muž byl mužem v pravém slova smyslu. Dobrá žena tak byla především měřítkem schopného muže

(srov. přísloví *Dobrá žena dělá dobrého muže*, Bitt., *Z dobré ženy muži čest*, Bitt.), naopak žena špatná byla dokladem mužovy neschopnosti řídit rodinu (srov. Ratajová–Storchová, 2009: 760).

3.2.2 Obrácení mužských a ženských rolí v manželství

Jasně vymezení vedoucí role muže a podřízené role ženy v tradičním obrazu světa potvrzují i frazémy vyjadřující **obrácení těchto tradičních genderových rolí**. Tuto výměnu totiž hodnotí negativně, a to zpravidla posměšnou formou. Obrácení rolí je v nich nejčastěji vyjádřeno metonymicky **záměnou typického mužského a ženského oděvu** (srov. Holmanová, 2009). Tak například typický ženský oděv – **sukně** – ve frazeologii metonymicky zastupuje ženu a její roli (srov. kapitolu *Obraz ženského těla v češtině*). Pokud tedy řekneme o muži, že *chodí v sukni*, znamená to, že je v područí své ženy, která má dominantní roli. Frazém *chodit v sukních* vykládá SČFI jako *být ovládaný svou (dominantní) ženou, podřizovat se jí a ponižovat se tak*. Podobný význam má i starší frazém *je podolkem své ženy* (Zaor.), kde podolek mohl být buď dolní částí sukně či košile, nebo vlečkou (srov. PSJČ). Naopak **kalhoty** jsou symbolem mužskosti.⁴⁴ O rozhodné ženě, která doma vládne a řídí rodinu, se říká, že *chodí v kalhotách* (SČFI), případně že je *generál v sukních* (SČFI) – v tomto frazému si sice žena ponechává svůj tradiční oděv, ale záměna rolí je vyjádřena pro ni netypickou vůdčí profesí. Tyto frazémy tedy vyjadřují kontrast k tradičním rolím muže a ženy, stejně jako třeba přísloví *Kalhoty kde žena nosí, málokdy muž dobře kosí* (Bitt.).

Podřízenost mužů ženám se objevuje i ve frazému *být pod pantoflem* (SČFI), protože **pantofel** byl dříve součástí ženského oděvu (srov. také rčení *dostat někoho pod pantofl* s významem „oženit ho“, Zaor.). Stejný význam mají i další frazémy, v nichž je mužský a ženský element vyjádřen pomocí typické **obuvi**. Například přísloví *Žena chce v škorních muže choditi* (Flajš.) poukazuje na škorně jakožto mužské boty (PSJČ je definuje jako někdejší hrubou koženou obuv, obvykle vysokou, nošenou sedláky a lovci) a vyjadřuje tak snahu ženy přisvojit si vůdčí mužskou roli. Naopak o muži, který se chová před manželkou jako slaboch, se říká, že *chodí v bačkorách* (Zaor.), protože bačkory jsou obuví domácí a domov je sférou ženy. Stejný význam má i vyjádření *punčochatý* či *obutý do punčoch* (ČSVS).

⁴⁴ V knize *Z dějin české každodennosti* k tomu čteme: „ (...) kalhoty, tedy dvě sešité nohavice, byly vnímány jako výhradní atribut maskulinity. Označit někoho, že chodí ‚bez kalhot‘ (právě toto ‚bez‘ bylo výrazem ženské submisivity), platilo za synonymum urážky mužství“ (srov. Lenderová – Jiránek – Macková, 2013: 108).

Všechna tato rčení a přísloví pocházejí z dob, kdy bylo oblečení pevně spjata s pohlavím a nebylo pochyb o tom, kdo co nosí. Proto záměna šatů a bot vyjadřuje obrácení rolí (srov. Krawczyk-Tyrpa, 1999).

Najdeme však i další varianty těchto frazémů, které sice již neobsahují mužskou a ženskou garderobu, ale jejich význam je stejný. Například rčení *drží ženě koudel* (Zaor.) souvisí s typickou ženskou prací – předením, přičemž muž je zde pasován do role pouhého pomocníka při ženských pracích, rozhodující činnost vykonává manželka. Frazém *žena mu zapíná nášelek* (Zaor.) zase připodobňuje muže k uvázanému dobytčeti, neboť nášelek se říkalo řetízku, kterým se poutal dobytek k oji. Rčení *koruhvička ženská* (tedy muž, kterým žena vládne, *ženkýl*, Jung.) poukazuje ke korouhvičce, která se otáčí, kam vítr vane, přeneseně jde tedy zřejmě o muže, který bezvýhradně přejímá názory své ženy, snaží se jí ve všem vyhovět apod. Pro ženu, která vládne nad domácností a přísně ji střeží včetně muže, existuje v současné češtině pojmenování *domácí drak* (SČFI). S takovou manželkou, která ho přísně kontroluje a omezuje, *má muž doma vojnu* (SČFI).

Všechny tyto frazémy jsou založeny na hře se stereotypy. Množství jejich variant zároveň svědčí o potřebě se vůči obrácení mužských a ženských rolí negativně vymezit, zesměšnit ho a odsoudit jako společensky nežádoucí úkaz.

Stejný obraz je uložen i v lidových písních: *Měla jsem já muže – / ach Bože milý! / teď na něj zpomínám / každíčkou chvíli. / Přeškoda mého manžela, / že jsem ho smutná ztratila! // Nařezal řezanky, / nasekal trávy, / slepice ohledal, / podojil krávy. / (...) // Dvoreček mi zamet, / našťípal dříví, / v kamnech mi zatopil, / vyčistil chlívy. / (...) // Vody mi nanosil, / uvařil jídla: / přec neužil se mnou / dobrého bydla. / (...) // Nití mi nasoukal, / přebíral kroupy: / a já mu říkala: / ty troupe hloupý! / (...) // Já měla kalhoty / a on měl sukni; / proto mi nastali / časové smutní! / (...) // Měla jsem manžela / vždy po své vůli: / nyní mám manžela, / maže mě holí!* (Erb.). Tato ukázka z písně *Přeškoda nebožtíka* vyjadřuje explicitně přesvědčení, že z obrácení mužských a ženských rolí neplyne nic dobrého.

3.3 Ženská a mužská práce

V dřívějších dobách byla práce mnohem více diferencovaná podle pohlaví než dnes (srov. Christou, 2012a). Touto tradiční dělbou otrásla až první světová válka, během níž došlo k velkému nárůstu podílu zaměstnaných žen: „brutální a krvavý konflikt prokázal, že ženy dokážou uživit a zajistit rodinu“ (Lenderová–Jiránek–Macková, 2013: 168). Dá se říci, že od té doby se rozdíl mezi mužskou a ženskou prací v mnoha sférách postupně stírají. I v dnešní češtině se však stále běžně používají pojmy *mužská* a *ženská práce*, neboť rozdělení práce

podle pohlaví není ani v současnosti přežitkem. V našem jazyce (stejně jako v mnohých jiných) zahrnuje pojem *ženská práce* především domácí činnosti, jako je vaření, uklízení, praní, žehlení apod. spolu s péčí o druhé, a v dalším významu také některé typické ženské profese (viz níže).

Jak ukazují sociologické výzkumy, i v dnešní době je běžná asymetričnost v dělbě domácích povinností mezi muži a ženami, neboť i zaměstnané ženy zpravidla věnují domácím pracím a péči o děti daleko více času než jejich mužské protějšky (srov. Maříková, 2003: 106). Vedle prací ženských existuje i pojem *mužské práce*, který zastřešuje především práce fyzicky náročnější, rizikovější apod. V dnešní době, kdy se oproti dřívějším dobám zásadně proměnila pracovní náplň většiny mužů, však již ne mnoho z nich takové fyzicky náročné práce skutečně zastává.

Fakt, že prototypem ženských prací jsou práce domácí, ovlivnil i pronikání žen na pracovní trh. Podle A. Vodákové se ženy nejprve začaly objevovat v profesích, které byly vlastně podobné tomu, co v primitivnější formě byly zvyklé dělat doma. Působily tedy nejprve například jako profesionální kuchařky, pradelny, kadeřnice, účetní, krejčovské, vychovatelky, ošetrovatelky apod.⁴⁵ Pojem *ženská práce* tak postupně získal kromě významu „domácí práce“ druhý příbuzný význam vážící se k typicky „ženským profesím“ (srov. Vodáková, 2003: 165–166). Dodejme ještě, že úplně nejstaršími činnostmi žen, které mohly zajistit obživu, byla pravděpodobně (kromě pověstného „nejstaršího řemesla“) práce báby-kořenářky, vědmy a porodní báby (srov. Vodáková, 2003: 142–144, dále srov. kapitolu této práce *Stará žena v českém tradičním obrazu světa*).

Tradiční rozdělení práce se v dřívějších dobách, jak píše historička A. Velková, týkalo především genderu, nikoli nutně biologického pohlaví, neboť nebylo vyloučeno, aby se za určitých okolností obě pohlaví ve svých činnostech zastupovala nebo vyměňovala (srov. Velková, 2006: 137). Některé práce konaly ženy společně s muži, například v rolnických domácnostech se žena spolu s dcerami významně podílely na zemědělské práci, s pomocí ženy se počítalo v rodinách řemeslníků a obchodníků, někdy si ženy přivydělávaly samostatnou práci a v krizových situacích uměly zastat i práci mužskou (srov. Lenderová et al., 2009b: 304, Navrátilová, 2011:13).

⁴⁵ Z hlediska jasně formulovaného „osvědčení“ bylo první ženskou profesí povolání porodní báby, druhou povolání učitelky (srov. Lenderová et al., 2009b: 379).

Řada prací však byla považována za výlučně mužské či výlučně ženské. Za mužské platily odedávna práce s obzvláštním rizikem, vzdálené od bydliště, přinášející velkou fyzickou zátěž a vyžadující nepřetržitý výkon zaměstnání po delší dobu (jako např. pastevectví, lov, dřevorubectví, hornictví, práce v lomu, válečnictví), kdežto u žen byly fyzicky náročná práce a mobilita omezeny slabší tělesnou konstrukcí a neustálým těhotenstvím, porody a péčí o nejmenší děti (srov. Lenderová et al., 2009b: 304, 307).

Muž zastupoval rodinu navenek, kdežto žena měla na starosti veškeré práce domácí spolu s péčí o děti. Sférou její působnosti byl především dům a vše, co k němu přináleželo, tedy dvůr, chlév a zahrada. Mezi povinnosti hospodyně tak patřila péče o čistotu domu, vaření, výroba másla a tvarohu, praní, žehlení, šití, vyšívání, zpracovávání lnu, předení, draní peří a oprava oděvů, dále starost o domácí zvířata (kromě koní) a péče o zeleninovou zahrádku. Matky pečovaly o děti a dbaly o výbavu svých dcer (srov. Navrátilová, 2011: 13).

3.3.1 Diferenciace práce podle pohlaví v lidových písních a frazeologii

Výše popsané rozdělení prací na mužské a ženské najdeme i ve frazeologii a českých a moravských **lidových písních** (srov. Christou, 2012a). Z tohoto jazykového materiálu je patrné, že do pojetí mužské a ženské práce se v tradičním obrazu světa promítá opozice „silný – slabý“, která do velké míry formuje stereotyp spojený s mužem a ženou obecně. Muži jsou v češtině konceptualizováni jako silní a ženy jako slabé, jak o tom svědčí frazémy *silné* a *slabé pohlaví*, SČFI (srov. Christou, 2012b, Římalová, 2001). U žen se tak na rozdíl od mužů předpokládá menší schopnost k těžšímu fyzickému výkonu (případně slabší psychická dispozice). Tradiční rozdělení práce se odvíjí mj. od této opozice, jak ukážeme dále.

Výzkum mužské a ženské práce jsme zařadili do kapitoly o ženě-manželce, protože právě dělba práce mezi manžely je v tradičním obrazu světa jádrem rozdělení práce podle pohlaví. Připomeňme však, že tato diferenciace se v lidových písních a frazeologii netýká samozřejmě jen manžela a manželky, ale i jiných členů rodiny a jiných věkových skupin⁴⁶, zejména mladých dívek a chlapců (jak bude patrné i z některých následujících ukázek).

Důležité je připomenout, že texty lidových písní pracují s různými (konvencionalizovanými) metaforami a symboly, a tak například zobrazení mužů a žen při některých typických činnostech zde mnohdy mívá jiný, metaforický význam (např. orání či sečení ve spojení s mladým chlapcem a dívkou může mít význam erotický apod., srov.

⁴⁶ Odlišné práce podle pohlaví byly přidělovány již malým dětem (srov. Navrátilová, 2012: 18).

Bartmiński, 2016: 47). To ovšem nic nemění na faktu, že jsou muži a ženy v lidových písních zobrazováni při typických činnostech. Mezi **mužské práce** zde patří především štípání dříví, orání, kosení trávy či starost o koně. Jedná se tedy především o **fyzicky náročné práce**, které se odehrávají zpravidla **mimo domácnost**. Naopak jako typické **ženské práce** jsou v lidových písních tematizovány činnosti spojené s **domácností a výchovou dětí**, odehrávající se **v kruhu domova**, jako je šití, předení, pečení, vaření, praní, péče o děti (srov. *Já sem se narodila, / denice vycházela, / už mě moje maměnka / na rukách kolíbala*, Suš. či *Chudobná mě máti měla, / poctivě mě vychovala. / (...) Ve dně šila, v noci přadla, / poctivě mě vychovala*, Suš.). Co se týče prací mimo domácnost, ženám stejně jako mužům přináležejí péče o hospodářská zvířata či žnutí trávy, ovšem i zde nacházíme diferenciaci podle pohlaví: zatímco typickým mužským nástrojem je při žnutí kosa, ženským srp, mužům je v lidových písních vyhrazena především starost o koně, kdežto ženám o krávy či drůbež (srov. *Švarné děvče husy páslo, / vyšívány šátek našlo. / Když ho našlo, ohlídá se, / kde syneček koně pase*, Suš. či *Děvčata, děvčata, vyžeňte telata, / vy staré báby, vyžeňte krávy*, Suš.). U žen jde celkově o fyzicky méně náročné práce (např. pletí). Pro ilustraci uvedme ukázky z lidových písní, v nichž se tematizují některé typické ženské a mužské práce, jako praní prádla, žnutí trávy, štípání dříví, orání, vyšívání, starost o krávy a o koně, vaření aj.: *Ponejprv zavolal / na svoju matičku, / by mu vody podala. / Ona šaty prala, / šaty dopírala. / Vodinky mu nedala. // Po druhý zavolal / na svoju sestřičku, / by mu vody podala. / Ona trávu žala, / trávu dožínila, / vodinky mu nedala. // Po třetí zavolal / na svého tatička, / aby mu vody podal. / A on drva ščípal, / ščípal a doščípal, / vodinky mu nepodal. // Po štvrtý zavolal / na svého bratříčka, / aby mu vody podal, / a on pole voral, / pole dovorával, / voděnky mu nepodal. // Po pátý zavolal / na svó némilěší, / by mu vody podala. / Ona šaty šila, / zlatem vyšívala, / vodinky mu podala (Suš.)* nebo: *A když rano, ranušenko / drobny dešč pada, / susědova kravarečka / kravy vyhaňa. // Vyhnala jich v šire pole / a tam plela len; / přijel tu k ni šohajiček / na koňu branem. // Pomož Pan Bůh, ma děvečko, / jak ty pleješ len. / Dajž to Pan Bůh, můj synečku, / nejed' mi přezeň. // Něpojedu, ma děvečko, / slub mi moju byť. / „Co bym ja ti slubovala? / Něumim robiť. // Něumim ja kaše vařit', / ani chleba pect'.“ / Něstaraj se, moje mila, / naučim tě přec. // Kyj dubovy, kyj dubovy / nauči vařit', / a hrabovy, ten nauči / těbe chleba pect'. // Než bys ty mně, můj synečku, / měl kyje chystat', / volim radše, můj synečku, / těbe zanechat' (Suš.).* O poměrně striktním **rozdělení pracovních činností podle pohlaví** svědčí i texty lidových písní, které poukazují na problémy, jež vznikají, pokud se ženě uloží těžká mužská práce: *Strůj se, ženko, strůj se zas, / pojedžěmy orač zas. / Než bych měla zas orač, / volila bych vandrovač. // Vandruj, ženko, letko, dvě / a na třeci přidz ku mně. / Třeci letko přichodzi,*

/ ženka domů něchodzi. // Rolo, rolo, rolo ma, / tys je velka něvola. // Dyby přišla ženka ma, / už by mi něrobila. // Ach, dyby ju Pan Bůh dal, / nic bych ji dělač nědal. // Ene bile lože stlač, / svoje děci kolibač (Suš.).

Schopnost zastat domácí práce patří v lidových písních neodmyslitelně k **obrazu dobré manželky**. V následující ukázce z lidové písně je neobratné počínání dívky při domácích pracích ukazatelem její nezralosti a nepřipravenosti k vdávání: *My máme dcerušku, chce se vdávat, / neumí na buchtu zadělávat. / Staňte, mámo, už je ráno, / a šak je na buchtu zaděláno. // A kedy ich pekla, spálila ich / a přind'a k muzice chválila ich (Suš.)*. Důležitou vlastností dobré manželky a hospodyně je **pracovitost**, k níž patří i časné vstávání: *Všecky hospodyňky peró u studýnky, / naša hospodyňka ješče spí. / Bude-li tak spávat, / až budem žínávat, / bude hospodyňství zlý*. V lidových písních je píle významným kritériem při výběru partnerky, líná dívka neobstojí: *Nechcu ti, panenke, nechcu ti, / jsó lidi na světě, znajó ti, / neráda stáváš, / kravám nedáváš, / na trávu nechodíváš (Suš.)*.

Podobné rozdělení prací na mužské a ženské najdeme i ve **frazologii**, zejména v českých příslovích. Doménou žen je v nich opět **péče o domácnost a rodinu**. Řadu příkladů najdeme níže v subkapitole o stereotypu dobré manželky, neboť dobrá manželka je v tradičním obrazu světa definována nejen svým vztahem k muži, ale právě také vztahem k domu a domácím pracím. Zde uveďme jiný příklad diferenciacie práce podle pohlaví, jakým jsou známé frazémy *být příbuzný/vymřít po přeslici* a *být příbuzný/vymřít po meči* (SČFI), které se používají u panovnických rodů (aktualizovaně i v jiném prostředí) a označují příbuzenství buď v ženské (*po přeslici*), nebo v mužské linii rodu (*po meči*), respektive zánik rodu smrtí posledního ženského či mužského potomka. V těchto frazémeh se setkáváme se dvěma atributy – **mečem** a **přeslicí**, které byly dříve natolik spojeny s typickými mužskými a ženskými činnostmi, že zde muže a ženu metonymicky zastupují. Meč sloužil k boji a obraně a byl doménou mužské části šlechty. Představuje symbol mužské síly a odvahy, falický tvar jej spojuje s oplodňující silou, a proto označuje mužskou linii rodu, po otci. Předání přináleželo od dávných dob ženám, proto je přeslice jakožto atribut ženský symbolem rodové linie ze strany matky (srov. Krawczyk-Tyrpa, 1999: 431). Jde o atribut svázaný s domovem a domácností. V podobných významech jako přeslice se dříve objevoval ještě jiný nástroj určený k předání – **vřeteno**. K frazému *po přeslici* existoval synonymní výraz *po vřeteně* (Jung.). Předání tedy bývalo natolik typickou ženskou činností, že se přeslice a vřeteno mohly stát metonymií pro ženu. V literárním zpracování se s předáním jako typickou ženskou prací setkáme mj. v mnoha pohádkách, a to nejen českých (např. *O třech přadlenách*). Z české klasické literatury připomeňme např. Erbenův *Zlatý kolovrat*.

Dodejme ještě závěrem, že v českém jazykovém obrazu světa (a nejen v něm) je jako „ženská práce“ konceptualizován také **porod** (srov. SSJČ, *porod* = *ženská práce*). Představa práce jako *účelné lidské činnosti konané s určitým úsilím* (SSČ) se zde přenesla na (extrémně namáhavou) činnost spjatou se ženou z její biologické podstaty. Protože přivádění dítěte na svět přirozenou cestou bývalo vždy činností velmi obtížnou, provázenou bolestmi a námahou, přeneseně se slova *porod* začalo používat pro něco, co vzniká s obtížemi (srov. *porod nových idejí*, SSJČ). Frazém *pracovat k porodu* (SČFI) pak označuje vznik např. nového myšlenkového směru, umění, vynálezu, který se obtížně chystá ke zrodu, signalizuje svůj nástup.

3.4 Stereotyp dobré a špatné manželky

V této části práce se zaměříme hlouběji na zkoumání **pozitivního a negativního stereotypu manželky** a z části i manžela, protože oba členy manželské dvojice lze těžko zkoumat odděleně. Obecně můžeme říci, že stereotyp manželky formuje v českém jazykovém obrazu světa na jedné straně **podřízený vztah k manželovi** a na straně druhé **vztah k domu a domácím pracím**. Typické ženské práce se odehrávají, jak jsme již ukázali výše, především v prostředí domova, a právě schopnost či neschopnost je dobře zastat se spolu s chováním k manželovi stává měřítkem dobré a špatné manželky, jak ukážeme dále. Pojdme se tedy podívat, jaké museli mít žena a muž v tradiční společnosti předpoklady k tomu, aby se stali dobrými manžely, a které vlastnosti hodnotila společnost naopak jako pro manželství nevhodné či rizikové. Tyto vlastnosti explicitně vysvítají především z **příslaví o manželství a ženění** (ale i z dalšího jazykového materiálu⁴⁷), kterých je v našem jazyce bezpočet. Příslaví funguje mj. jako rada, tradiční poučení, případně výtka (srov. Čermák, 2016b: 1507) a nutno říci, že zejména tento konkrétní typ příslaví o manželství je silně formován mužskou perspektivou. Žena je zde hodnocena z pohledu muže a více než jinde tu vystupuje do popředí tradiční patriarchální uspořádání světa.

3.4.1 Kvality zásadní pro vstup do manželství v příslovích o ženění

Správný výběr životní partnerky je v tradičním obrazu světa považován za **zásadní pro dobré manželství**. Špatný výběr mohl mít, vzhledem k tomu, že manželství bylo prakticky nerozlučitelné, fatální následky. Zlou manželku proto přísloví přirovnávají k živelní či jiné

⁴⁷ Je zajímavé, že podobný stereotyp manželky najdeme např. i v současných českých anekdotách (srov. Šlédrová, 2003a: 75).

pohromě: *Ohně, povodně a zlé ženy uchovej nás, Pane!* (Bitt.), *Dým, střecha dřevá, zlá žena k tomu – ty tři věci vyhánějí hospodáře z domu*, (Flajš.) a za lepší variantu než soužití s takovou ženou považují smrt (*Lepší dobře se oběsit, než zle oženit*, ZSČP). Vstup do manželství pro muže znamenal mimo jiné také upevnění jeho společenského postavení, neboť, jak jsme již zmínili, schopnost řídit rodinu byla důkazem mužovy dospělosti a samostatnosti a přinášela mu společenskou prestiž (*Žena pěkná a dobrá jest ozdoba muže*, Flajš., *Dobrá žena dělá dobrého muže*, Bitt., *Z dobré ženy muži čest*, Bitt.). Oženění se představovalo možnost osamostatnit se, začít sám hospodařit a vymanit se z područí otce (dodejme, že až do konce 19. století neženatý muž podle právní praxe nesměl samostatně hospodařit nebo si založit živnost, srov. Navrátilová, 2012: 206). Ovšem zároveň znamenalo také ztrátu svobody, kterou v češtině vyjadřují frazémy *navlíknout na sebe chomout / lézt do chomoutu / strkat hlavu do chomoutu / dostat se do chomoutu, strkat hlavu do ohlávky* či *manželské jho, manželské okovy* (SČFI), jež se týkají především manžela. V našem jazyce proto najdeme velké množství přísloví, která mužům radí, jak si vybrat vhodnou manželku. Jinak tomu však bylo u žen. Pro ně dříve znamenalo provdání nutnost, nikoli možnost, neboť manželství bylo v podstatě jejich jediným zdrojem obživy. S opačným případem, tedy příslovími, která by radila ženám, jak si vybrat správného manžela, se proto prakticky nesetkáme. Ženy musely být vděčné, že se vůbec vdají (srov. *Lepší špatně vdaná, než dobře svobodná*, Bitt., *Třebas mužiček jako paleček, jenom, když je mužiček*, Bitt.).⁴⁸ Přísloví, která radí mužům, jak se dobře oženit, zároveň explicitně ukazují, jaké vlastnosti žen se hodnotily jako pro manželství dobré a které jako negativní, a zobrazují tak stereotyp dobré a špatné manželky, který zde rozebereme podrobněji.

Vstup do manželství byl vnímán jako naprosto zásadní krok v životě, rozhodnutí, které nelze vzít zpět (srov. *Smrt a žena od Boha souzena*, Bitt., *Lepší dobře se oběsit, než zle oženit*, ZSČP). Proto všechna přísloví s tématem ženění na muže apelují, aby do manželství vstupovali s velkou rozvahou a zodpovědností (*Kdo sa žení, srdcu radost, hlave starost*, Kr.) a zároveň poukazují na fakt, že se muž bude muset po zbytek života o svou ženu postarat: *Kvapné ženění, dlouhé želení* (Bitt.), *Ženy nebudeš moci prodati pojma ji* (Kr.), *Žena není*

⁴⁸ Explicitně o tom hovoří text lidové písně: *Mládenec má vůlu, / on si volit může, / co mu srdce káže. // Ale panna ne tak, / ona musí čekat, / až jí synek zkáže* (Suš.). Nutno však dodat, že hlavní, rozhodující slovo ve výběru vhodného partnera/partnerky měli v dřívějších dobách především rodiče mladých lidí vstupujících do manželství.

*střevíc, s nohy neodhodíš (Kr.), Žena nejsou housle, aby pohráv na stěnu pověsil (Bitt.).*⁴⁹ V těchto příslovích je fixován **obraz muže jako živitele zodpovědného za manželku a ženy jako osoby na něm závislé**. Muži jsou nabádáni k zodpovědnosti, musejí být pro manželství a založení rodiny dostatečně zralí (srov. *Ještě mléko mateřino na bradě a chce se ženiti, Flajš.*) a samostatní, tedy i finančně zabezpečení, aby mohli zajistit rodinu (*Kdo se chce ženiti, má (musí) peníze měniti, Flajš., Smělý jest ten, kdo se dvěma se bije; ale smělejší, kdo se žení, nic nemaje, Kr., Když se žení, tolary mění, jakž se vození, malýho peníze není, Flajš.*). Finanční zajištění korespondovalo i s funkcí hlavy rodiny, pokud byla naopak zámožnější budoucí manželka, vedoucí funkci muže to mohlo ohrozit – *Při velikém věnu, poslouchej muži ženu (Kr.)*. Nemajetnost byla zvláště u muže považována za handicap: *Rovné k rovnému, zlá žena chudému (Flajš.)*.

Mnoho přísloví o ženění tematizuje jako typickou a důležitou vlastnost žen jejich **krásu**. Na jedné straně ji vyzdvihují jako významnou pozitivní vlastnost (srov. *Krásná panna polovice věna, Čel., Krása je nejlepším věnem žen, Bitt.*), na straně druhé však řada z nich muže varuje před krásou jakožto jediným kritériem při výběru partnerky (neboť krása může být klamavá – ke slovu zde přichází stereotyp ženy jakožto bytosti často se přetvařující, schopné muže oklamat), váhu mají v manželství jiné vlastnosti: *Nežeh se očima, ale ušima, (Flajš.), Kdo se ženil pro pouhou krásu, mívá v noci hody, a ve dne hlady (Kr.), Krása ženy nečiní muže bohatým (Bitt.), Nechval ženino tílko, ale chval její dílko (Kr.)*. Krása ženy je v manželství tedy vlastností ambivalentní, pro muže znamená zároveň i starosti (*Krásná žena zbytečná starost, Bitt., Pojmeš-li pěknou, tvá škoda, Čel.*), protože hezká žena zůstává atraktivní i pro jiné muže, což může být nebezpečné: *Kdo má libého koně a pěknou ženu, nikdy není bez starosti (Čel.), Žena nehezká se znelíbí a pěkná se mnohým zalíbí (Kr.)*.

Zásadním kritériem při výběru manželky podle přísloví nemá být ani hmotný **majetek** (*Kdo se žení pro statek, ten přichází na zmatek; kdo se žení pro krásu, ta trvá do času; kdo se žení pro ctnost, ta trvá na věčnost, Flajš.*), i když zároveň byl spolu s dobrými charakterovými vlastnostmi budoucí manželky považován za důležitý (*Dobrá žena, půlka věna, SČFI*). Pokud se muž žení pro peníze, působí to velké problémy, protože v takovém sňatku v podstatě dochází k vyměnění genderových rolí (*Při velikém věnu, poslouchej muži ženu, Kr., Od bohatěj ženy nič horšieho není, Kr., Kdo se pro peníze žení, prodává svou svobodu, Bitt.*).

⁴⁹ Flajšhans uvádí ještě tento příklad od Štítneho: *Protož riekať, když se chléb neudá: chléb' se snie a pivot' se vypije, ale běda, komuž' se žena neudá (Flajš.)*.

Jinými slovy, pokud má žena větší majetek než muž, opravňuje ji to (dle přísloví) k převzetí vůdčí mužské role. Kromě toho je svatba pro peníze posuzována u obou pohlaví jakožto z morálního hlediska odsouzeníhodné jednání (*Kdo se pro statek vdává neb žení, ten jest každý hoden oběšení*, Flajš.). Přísloví obecně doporučují najít si ženu z podobné vrstvy (i podobného věku, viz níže): *Kdo se ženíš, hledej sobě roveň* (Bitt.), raději nemajetnou než ztratit svůj status hlavy rodiny: *Lépe s chudobnou chléb jísti, než s bohatou se hrýzti* (Bitt.). Krásu a bohatství u žen tedy přísloví hodnotí jakožto vlastnosti pomíjivé a problematické.

Mnohá přísloví také muže již dopředu varují před některými obecnými **negativními vlastnostmi** žen, kterým bude v manželství vystaven, především před **svárliivostí a hádavostí**, přičemž tato svárliivost a hádavost není v podstatě ničím jiným než nerespektováním podřízené ženské role (*Kdo nemá, s kým by se vadil, pojmi sobě ženu*, Bitt., *Dokud sedí u matičky, to jsou krotky jak ovčičky; ale když se s muži svedou, tu teprv jim huby jedou*, Kr., *Šafránu nepřetřeš a ženy nepřepřeš*, Kr., *Málo różnic a válek by skrze kněze a ženy počátka neměly*, Flajš., *Neřežie tolik ostrý meč jakožto lstivé ženy řeč*, Flajš.). Opět zde narážíme na vymezení genderových rolí obou pohlaví, protože tato přísloví implicitně deklarují, že žena má muže jakožto hlavu rodiny poslouchat a do ničeho mu nemluvit.

Přísloví o manželství varují před ještě jedním jevem, který byl (z důvodu častějšího ovdovění) v dřívější společnosti poměrně běžný, a sice před soužitím mužů a žen výrazně rozdílného věku. Mnohá z nich se týkají **nesouladu mezi věkově nerovnými páry**. Většinou jde o mladší ženu a výrazně staršího muže (*Řídká shoda, starý muž a mladá žena*, Bitt., *Ořech tvrdý, zub červivý, mladá žena, kmet šedivý, toho spolku, radím, se střež, věc nejlepší jest rovná spřež*, Kr., *Plaché koně, starý vůz, mladá žena, starý muž*, Bitt., *Starému muži mladá žena, smrt hotova*, Kr., *Dva kokoty v jednom domu, myš a kočka také k tomu, muž starý a žena mladá: na však den hotova sváda*, Flajš.). Je evidentní, že těmito sňatky trpěly především mladé nevěsty.⁵⁰ Některá přísloví je proto konejší: *Mladá žena, starý muž, to ostatní se zmůže už* (Bitt.), *Mladá žena, starý muž, na děti nuš* (Bitt.). Problémy však působil i sňatek mladého muže se starší ženou (viz též kapitola *Stará žena v českém tradičním obrazu světa*): *Starý muž a mladá žena – jisté děti; mladý muž a stará žena – jisté bití* (Bitt.).

A které **kladné vlastnosti** byly považovány při výběru manželky za zásadní?

⁵⁰ Srov. text lidové písně: *Ach, slobodo milá, / na co si mně dala / toho chlapa starého? / Ani s ním posedět, / ani s ním promluvit, / ani hledět na něho!* (Suš.).

Nejdůležitější byla **ctnost**, neboli jakýsi soubor dobrých mravních vlastností (srov. PSJČ)⁵¹: *Kdo se žení pro statek, ten přichází na zmatek; kdo se žení pro krásu, ta trvá do času; kdo se žení pro ctnost, ta trvá na věčnost*, (Flajš.), *Málo po věně, není-li ctnost při ženě* (Bitt.), *Věrnost a ne bohatstvo při ženě si žádej* (Bitt.), *Komuž se dobrá žena podaří, toť jest nade všecko zboží* (Flajš.). Tyto mravní kvality bylo nutno v dobách, kdy se mnohdy mladí lidé před svatbou téměř neznali, ověřit dobrou pověstí nevěsty (*Než se ženíš, pošli uši mezi lidi*, Flajš., *Nežeň se očima, ale ušima*, Flajš.).

Kromě dobrých mravů byla významným kritériem pro výběr manželky také její **pracovitost**, již přísloví často kladou do kontrastu s ambivalentní krásou či přitažlivostí: *Kdo se ženil pro pouhou krásu, mívá v noci hody a ve dne hlady* (Bitt.), *Nevyberaj ženu v tanci, ale v poli mezi ženci* (Kr.).

Obecně se dá shrnout, že pokud se výběr budoucí manželky zdařil, muž rozhodně nemusel ženění litovat (*Ranného setí a ženění nemusíš litovat*, Bitt.), neboť při správném výběru manželky mnohem více získal, než ztratil (*Pomoz, Bože, neženatému, ženatému už žena pomůže*, Kr., *U mnohého muže jest nejchytřejší stránkou jeho žena*, Bitt., *Muži budou vždy tím, co z nich udělají ženy*, SČFI). Dobrá manželka je v tradičním jazykovém obrazu světa vysoce ceněna, jak ukazují mnohá pozitivní synonyma jako *ženuška, ženička, ženulinka, lepší polovička/polovice, drahá polovice, panička, manželinka, chotinka* (Tez.) i přísloví (*Dobrá žena lepší než zlatý sloup*, Čel.).

Jak je patrné z výše uvedeného, budoucí manželka měla respektovat mužovu vedoucí funkci, dobře se chovat, být pracovitá a nesnažit se zpochybnit či ohrozit jeho roli „hlavy rodiny“. V manželství měl každý z partnerů jasně stanovenou úlohu a povinnosti. Příkladové příběhy ukazují, jaká žena byla schopna dostát požadavkům na dobrou manželku, aby mezi manželi panoval soulad. Připomeňme, že dobrý sňatek je šťastným koncem řady pohádek, v nichž je tak implikováno, že dobře se oženit či vdát je největší životní výhra.

3.4.2 Dobrá a špatná manželka v příslovích o manželství

Jak už jsme uvedli, stereotyp dobré a špatné manželky formuje na jedné straně **vztah k manželovi** (a rodině), na straně druhé pak **vztah k domu a domácnosti**, resp. domácím pracím. Dá se říci, že dobrá manželka je především dobrá hospodyně pečující o dům a rodinu a poslouchající svého manžela.

Co se týče vztahu k manželovi, opět se zde setkáváme s přísným **vymezením**

⁵¹ V druhém významu také pohlavní nedotčenost (PSJČ).

genderových rolí, přičemž mužům je přisouzena vůdčí role a ženě podřízená, jak je to pro tradiční obraz manželství typické. Muž má podle přísloví řídit a žena poslouchat: *Mladým dělati, mužům řídit, starým přísluší se modliti* (Bitt.), *Kalhoty kde žena nosí, málokdy muž dobře kosí* (Bitt.), *Muž v domě hlavou, a žena duší* (Bitt.). Podřízené postavení ženy dokládají také přísloví *Ženu a ručnici můžeš ukázati, ale ne zapůjčiti* (Bitt.) a *Koně, ženu a flintu nikdy nepůjčuj* (Bitt.), kde se mluví o ženě jako o majetku muže. „Dobrá“ manželka nemá překračovat hranice činností jí vyhrazených, má se věnovat především **domácím pracím**. Nepřísluší jí o ničem rozhodovat, nebo být dokonce veřejně činná, její místo je v domácnosti, jak vyplývá např. z frazému *hledět si vařečky* (SČFI) i ze starších přísloví *Která čítá, zpívá, hude: div, dobrou-li ženou bude* (Kr.), *Ženě slušie kaši vařiti* (Flajš.), *Kdež kněžie a ženy šafují*⁵², *obecně přemistrují* (Flajš.), *Žena umí lépe jehlou šíti než v soudě muže souditi* (Kr.).⁵³

Dále se řada tradičních přísloví věnuje kvalitám manželky jakožto **dobré hospodyně**. Ta by podle nich měla především dobře hospodařit, tedy být **pracovitá** a **šetrná**. Negativně se přísloví vyjadřují o ženách líných (*Špatná hospodyně bývá, kterou slunce pod peřinou vídá*, Bitt., *Žena jako kněžna, a světnice nemetena*, Kr.), zdůrazňuje se, že pracovitost je důležitější hodnotou než krása (*Krása ženy nečiní muže bohatým*, Bitt., *Kdo se ženil pro pouhou krásu, mívá v noci hody, a ve dne hlady*, Kr., *Nechval ženino tílko, ale chval její dílko*, Kr., *Nevyberaj ženu v tanci, ale v poli mezi ženci*, Kr.). Píle je vlastností pro dobrou hospodyně zásadní, protože práce v domácnosti v podstatě nikdy nekončí: *Ženské dílo a ženská řeč nemá nikdy konce*⁵⁴ (Bitt.). Kdo se stará o domácnost a hospodářství, musí umět také šetřit a využívat každou věc účelně a úsporně (*Dobrá hospodyňka pro pírkó i přes plot skočí*, ZSČP, *Koruna, kterou žena ušetří, je tak dobrá jako ta, kterou muž vydělá*, Bitt.), proto je nešetrná hospodyně pro dům hotovou pohromou: *Dobrá hospodyně dům střeže, a nešetrná ho v rukávě roznese* (Kr.), *Nehospodárná žena majetek v zástěře roznese* (Bitt.).

Působení ženy v domácnosti je samozřejmě úzce spojeno také s **péčí o děti** a jejich výchovou, pozitivní je v příslovích stereotyp matky (jak podrobně rozebereme v následující kapitole *Matka v českém tradičním obrazu světa*): *Dítě špiní a dere, matka šije a pere* (Čel.),

⁵² *Šafovat* = mísit se do rady (Flajš.)

⁵³ V dnešní češtině můžeme pozorovat proměnu tohoto stereotypu, např. na existenci posměšného frazému *domácí puška*, jenž označuje ženu bez ambicí, která se realizuje pouze v domácnosti. Vidíme zde posun v chápání ženské role, domácí práce již zdaleka nejsou považovány za jediné uplatnění ženy, moderní doba naopak klade na ženy nároky uplatnit se i mimo domácnost.

⁵⁴ Toto přísloví poukazuje zároveň na upovídanost jako typickou vlastnost žen.

Matčiny ruce, i když bijí, měkky (Čel.), *Matčina náruč je nejhebcí a nejměkčí polštář* (Bitt.), *Kulka se chybí, ale nechybí se matčino slovo* (Kr.).

Dobrá manželka je zároveň **ochránkyní rodinného soukromí**, o čemž vypovídá přísloví *Ženská zástěra vše přikryje* (Bitt.). Vše, co se událo doma, třeba i případné domácí násilí, se mělo řešit v soukromí, žena neměla veřejně žalovat na svého muže (a tím ho zostuzovat): *Žena nemá proti muži svědčiti* (Flajš.). Povinností dobré ženy bylo nevynášet rodinné problémy na veřejnost: *Kdo by chtěl moudrou ženu poznati, hled' jí zvoneček k noze přivázati: moudrá bude uměti tomu trefiti, vezma zvonek v ruku nedá mu zvoniti; ale nemoudrá by zvonil, bude ním klátiti, co se v domě stane, sousedám praviti; bude muži láti, s ním se vaditi, nebude mlčeti, by ji měl zabíti: on jí slovo a ona mu dvě zase, ráno má očí co páv v ocase* (Flajš.).

3.5 Žena jako strážkyně rodinného krbu

Již v biblické knize *Přísloví* najdeme text *Chvála ženy statečné*, v němž je velmi vysoko hodnocena všední ženská práce a starost o dům. Žena je zkrátka v naší kultuře (a nejen v ní) tradičně spojována s **domovem, domem, domácností**. Toto těsné spojení je dostatečně patrné i z výše popsaného výzkumu, kde jsme ukázali, že tradiční obraz manželky je v jazyce formován vedle podřízeného, respektujícího vztahu k manželovi především schopností být dobrou hospodyní⁵⁵.

Ženy byly po staletí zodpovědné za vytváření domova jakožto klidného, bezpečného a útulného místa pro zbytek rodiny. Středem domu bývalo ohniště, krb, zdroj tepla, který žena opatrovala a na němž vařila. Odtud je původ frazémů *domáci/rodinný krb* a *mít vlastní krb / založit si vlastní krb* (SČFI), kde krb představuje právě ono utěšené prostředí domova, domácnosti a rodiny (v souvislosti s mužem jde zejména o oženění v kontrastu k předchozímu nestálému životu).⁵⁶ Žena byla odedávna udržovatelkou rodového a rodinného ohně a

⁵⁵ Tradiční význam slov *hospodyně, hospodyňka* je vysvětlen v Jungmannově slovníku následovně: 1) „která dům zpravuje“, 2) „která stravu dává“, 3) „dobře zpravující, šetrná“ (Jung.). Jungmann uvádí též zajímavé sloveso *hospodyniti* = „co hospodyně zpravovati dům“ (Jung.).

⁵⁶ Pojem *domáci krb* je podle francouzské historičky Régine Pernoud dnes nespravedlivě užíván jako symbol zotročení ženy (srov. analogické *žena u plotny*). Z historické perspektivy se podle ní jednalo o převratný vynález, který sehrál důležitou roli při zjednání nového místa, jaké žena zaujímá v rodinném společenství: „*Bylo pro ni totiž symbolem začlenění do společného života, opakem toho, čím bylo kdysi gynaikion a čím je dodnes harém, protože obojí zavírá ženu na odděleném místě, a je tedy symbolem jejího vyloučení. Krb nepochybně zjednodušil*

myšlenka rodinného krbu se táhne již od dávných pravěkých dějin (srov. Navrátilová, 1998: 23). O. Vodáková k tomu píše: „Pokud jsou ženy s oblibou spojovány s ‚teplem domova‘, hovoří se o nich jako o ‚strážkyních krbu‘, jde v podstatě o ztotožnění ženy a domova. Žena má udržovat oheň (...), vařit na něm, ve světle plamenů vytvářet oděvy. Má tedy tvořit a udržovat domov – pro sebe i pro muže, případně děti“ (Vodáková, 2003: 83).⁵⁷

V tradičním jazykovém obrazu světa toto **sepětí ženy s domovem** vyjadřují některá přísloví, jako například *Nestojí dům na zemi, ale na ženě* (Bitt.), *Žena v domě – „zlaté slóp“* (Dun.), *Muž v domě hlavou, žena duší* (Bitt.).⁵⁸ Můžeme také v tomto kontextu zmínit frazém *ženská ruka* (SSJČ), který se používá pro práci/zásah ženy, především právě v domácnosti, kde vyjadřuje ženskou schopnost vytvořit příjemný, útulný domov.

Dá se říci, že tento aspekt sepětí ženy a domova prochází celým tradičním obrazem ženy v různých fázích života a různých rolích, avšak u ženy-manželky a také ženy-matky je nejvýraznější.

3.6 Manželská sexualita a reprodukce

V tradiční společnosti se sexualita a reprodukce chápala jako výlučně manželské aktivity. Mladé dívky byly často ohledně těchto záležitostí ponechány až do svatby v nevědomosti, jak vidíme z textu lidové písně: *Má zlatá maminko! / co to se mnou bude, / jak to se mnou bude, / až se budu vdávat? / „Neboj se, dítě mé! / ani se neraduj: / tvůj milej ti poví, / mne se nesmíš ptávat“* (Erb.).

Plození dětí bylo vázáno výhradně na manželství, což potvrzují i významy frazémů *pocházet z manželského (pocitivého) / nemanželského lože* (SČFI), kde manželské či pocitivé lože vyjadřuje legitimní původ potomka (srov. SČFI). Víme, že nemanželské děti měly dříve těžký úděl, o čemž svědčí také jejich hanlivá označení jako *parchant* (*panchart*), *bastard*

domácí práce a tím zmírnil pracovní zatížení ženy. Krb vyzařuje teplo a světlo, kolem krbu se shromažďuje rodina v širším smyslu a její členové u něho každodenně pobývají spolu, i když po delší nebo kratší dobu podle ročních období“ (Pernoud, 2002: 67).

⁵⁷ O. Vodáková se také zmiňuje o tom, že v dnešní době slovo *domov* často bývá nahrazováno termínem *domácnost* – žena se stará o *domácnost*, nikoli o *domov*. To je podle ní silné podhodnocení důležitosti této funkce, zaměňováním těchto pojmů je zlehčována důstojnost a důležitost tohoto úkolu a údělu (srov. Vodáková, 2003: 84).

⁵⁸ Srov. též spojení (či ztotožnění) domova a matky v lidových písních v kapitole *Matka v českém tradičním obrazu světa*.

(SSJČ, PSJČ) aj. Podobně negativně se dříve označovala i žena žijící s mužem ve společné domácnosti beze sňatku: *skorochoť, polomanželka, konkubína, souložnice, kuběna, pelešnice, pobočnice, podběhna, hladká dáma, ženina, ženima* (ČSVS). Z těchto pojmenování je patrné, že v tradičním obrazu světa je takové soužití vnímáno jako nelegitimní a odsouzeníhodné.

Pro pohlavní styk v manželství se vžilo spojení *manželské povinnosti* a dá se říci, že tato „povinnost“ se týkala obou partnerů ve shodě s vyjádřením sv. Pavla: „*žena svého těla v moci nemá, ale muž, podobně pak i muž svého těla v moci nemá, ale žena*“ (1Kor 7, 4). V knize *Z dějin české každodennosti* k tomu autoři píší: „*Naplněný sexuální život platil za záruku míru a jednoty v domě, nicméně muž nesměl manželku k manželským povinnostem nutit, neboť by ze spojení nevzešlo kvalitní potomstvo*“ (srov. Lenderová–Jiránek–Macková, 2013: 159).

Ačkoli by se z úryvku z epístoly sv. Pavla mohlo zdát, že v mužské a ženské sexualitě panovala rovnost, pokud se podíváme na to, jak je v našem jazyce konceptualizována soulož se ženou a soulož s mužem, najdeme zde opět asymetrii v podobě opozice dávat – brát, na niž jsme upozornili již v úvodu v souvislosti s lexémy *vdát se – oženit se*. Ke spojení *souložit se ženou* existují synonyma jako *brát si, dostat (ženu, dívku), zmocnit se (ženy, dívky), brát / vzít útokem ženu (ženskou čest, počestnost apod.)* aj., ke spojení *souložit s mužem* pak např. synonyma *oddávat se, odevzdávat se, odevzdat své tělo, vzdávat se, poddávat se, být po vůli, podvolovat se muži (mužově vůli), dávat, obětovat své tělo muži*, aj. (srov. ČSVS). Opět tu vysvítá tradiční hierarchická struktura vztahu mezi mužem a ženou: muž má i zde pozici nadřazenou, kdežto žena podřízenou.

Zastavme se v souvislosti s manželskou sexualitou a plozením dětí ještě u zajímavých poznatků současných genderově orientovaných výzkumů staré české babické literatury. Podle nich se fakt, že sexualita a reprodukce byla spojena pouze s manželstvím, promítl i do archaických synonym pro označení rodičky. Ta je zde pojmenována jako *počestná matrona, ctná manželka těhotná, pobožná manželka, milá manželka* či *mužatka*, tedy výhradně jako vdaná žena. Pomocí metafory dobré manželky a hospodyně stará česká babická literatura dokonce popisuje i ženské reprodukční orgány, především samotnou dělohu (srov. staré synonymum pro dělohu *matka*).⁵⁹

Děloha je zde vyobrazena jako domestikovaná, připoutaná ke svým povinnostem

⁵⁹ Z tohoto hlediska je zajímavé, že také v současné psychoterapeutické praxi se používá metafora rodiny jako sociální dělohy (srov. Trapková–Chvála, 2017).

podobně jako dobrá hospodyně k domácnosti a povinnostem v jejím rámci, dále je „zavinutá“, zabírající malý prostor, což má ukazovat na nejdůležitější hospodyňskou ctnost – skromnost a zdrženlivost, zásadní roli pak hraje její „hospitalita“, neboť v souladu s metaforou dobré manželky a hospodyně vítá mužské semeno, přijímá ho, opatruje a uchovává, živí plod menstruační krví a všestranně o něj pečuje jako o hosta (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 630–639).

3.7 Vdova

Zcela nová a mnohdy velmi složitá situace nastala pro ženu po smrti manžela (srov. přísloví *Hořký to pohřeb, když žena muže do hrobu skládá*, Bitt.). „*Ztráta manžela v raně novověké společnosti, kde žena byla určována svým vztahem k muži, byla určitě událostí, jež přinášela ženě neočekávané sociální, ekonomické i psychologické následky,*“ píše historik P. Král (Král, 2002: 111). Jak víme, tradiční jazykový obraz ženy do velké míry určuje středověké dělení žen na tři stavy podle pohlavní čistoty: panenství – manželství – vdovství. Žena tedy smrtí manžela přecházela do nové kategorie, nového stavu, v tomto případě poněkud rozporuplného. Ještě novověká společnost na jedné straně řešila, který z těchto stavů je nejmávanější (a např. Erasmus Rotterdamský či J. A. Komenský toto čestné místo přisuzují právě vdovám⁶⁰), na druhé straně byly vdovy jakožto ženy bez mužského ochránce a živitele společensky ohroženou skupinou (srov. Král, 2002: 107–115). Často se po smrti manžela ocitaly v tíživé ekonomické situaci, jak dokazují i frazémy *jíst vdoví chléb* (SSJČ) či *vdoví groš* (tj. almužna od chudého člověka, který má sám málo, SSJČ). Vdovský stav měl také (stejně jako panenský a manželský) jasně vymezené normy chování, do nichž se promítaly přísné nároky a omezení týkající se pohlavního života žen. Od vdov se samozřejmě očekával „ctnostný život“, tedy celibát, ovšem jakožto ženy bez mužského poručníka bývaly a priori podezírány, že jej nedodržují (srov. Král, 2002: 115), a stávaly se proto terčem různých pomluv a výsměšků. Opět k nám promlouvají přísloví: *Šij, vdovo, široké rukávy, budeš mítí več pomluvu klásti* (Kr.), *Vdova, než prvnímu muži paty ustydnou, divně si vede* (Kr.), *Úškubná semena, v poli hrách a řepa, v lidech vdova a panna (každému jsou na ráně)* (Kr.). Stejně jako u neprovdané dívky a vdané ženy bylo důležité vyjádřit svou příslušnost k danému stavu náležitým vzhledem, u vdov tuto funkci plnilo nošení smutečního oděvu (srov. spojení *vdoví šat*, Tez.) alespoň po dobu několika týdnů. Některé vdovy neodložily svůj

⁶⁰ Protože vdovský stav má podle nich zkušenosti obou předchozích (srov. Král, 2002: 110–111).

smuteční oděv až do konce života a jiné jej nosily až do posledního dne před novou svatbou, a to zřejmě nejen proto, aby vyjádřily svůj smutek, ale také aby neupadly v jakékoli podezření, jak jsme zmínili výše (srov. Král, 2002: 110).

Ženy obecně bývají v tradičním obrazu světa podezírány z přetvářky (srov. přísloví *Když žena pláče očima, srdcem se směje*, Flajš. nebo *Žena pláče, když má komu*, Flajš.), a tak i u vdov společnost přísně sledovala, jestli skutečně dostatečně truchlí a žijí ctnostně. Stereotyp pokrytecké vdovy zosobňuje text humorné lidové písně *Vdoví nářek: Měla jsem muže, / smrt mně ho vzala: / kdo mně pomůže – / abych se vdala! // Ach muži, muži! / já pláču pro tě, / že's měl hlavičku – / tak jako kotě. // Ty byly oči / v tom černým těle / koukaly na mě – / tak jako tele! // Ach nůsku, nůsku! / raně je tě líto, / že's byl tak outlej / jako kopyto. // A ty pystičky / líbezny cely: / když se zasmály, / tři coule měly. // Ach muži, muži! / já hořce pláču: / slyším-li dudy, / do stropu skáču* (Erb.). Podle panujícího přesvědčení mnohá žena po smrti manžela příliš dlouho netruchlila: *Žena muže želé, dokud nezevře zelé* (Flajš.)⁶¹

Možnost vdovy znovu se provdat záležela do velké míry na tom, zda šlo o ženu ještě mladou, u starších žen pak především na jejich majetku, kterým bylo nutno vyrovnat věkový handicap (srov. Velková, 2009: 207–208). Větší naději na nový sňatek měly přirozeně vdovy bohaté, jak dokládá přísloví *Co statku zachovám, tiem ženě jiného muže ptám* (Flajš.).

O tom, že starší ženy s dětmi z předchozího manželství nebyly zrovna žádanými nevěstami, svědčí slova lidové písně: *A co mně dáš, to mně dáš, / Pane Bože věčný, / ja, edem mně nedávej / starej baby s dětmi* (Suš.).⁶² Příklad také varují muže před tím, že vdova může své manžely srovnávat: *Nebezpečno dostati koně po smělém jezdcí a vdovu po smělém muži* (Kr.).

Byly však i vdovy, které se znovu vdát nechtěly. Většinou šlo o případy, kdy jim to umožňovala ekonomická situace, neboť po smrti manžela mohly samostatně disponovat větším majetkem. Tyto ženy pak do jisté míry vystupovaly jako hlava rodiny a samostatně rozhodovaly např. o vedení hospodářství. Vdovství se tak pro ně mohlo stát i příležitostí k tomu, aby se poprvé za svůj život mohly projevovat samostatněji a rozhodovat v důležitých otázkách, což dříve byla výlučná doména jejich mužů (srov. Velková, 2009: 223). Tento fakt reflektuje i přísloví *Vdovička, svá volička* (Červ.).

⁶¹ Což platilo i naopak – srov. přísloví *Žena umírá, a muž jinou vybírá* (Bitt.).

⁶² Podobně však ani starší vdovci nebyli žádanými partnery, jak napovídají mnohá přísloví o nesouladu mezi věkově nevyváženými páry (viz výše).

3.8 Závěr

Popsali jsme tradiční obraz ženy – manželky, jež, jak jsme ukázali, významně formuje podřízený vztah k manželovi a také spojení s domem a domácími pracemi. Vidíme, že oběma pohlavím bylo v tradiční společnosti přisouzeno pevné místo v řádu věcí a jeho nerespektování bylo hodnoceno velmi negativně (viz např. obrácení rolí). Striktní rozdělení rolí muže a ženy se promítalo do mnoha oblastí lidského života, do výběru partnera, dělby práce, sexuality, do právních úkonů aj. Z dnešního pohledu nám mnohé z výše uvedeného může připadat vzdálené a zastaralé, na druhé straně ovšem i v současnosti stále zakoušíme, jak jsou například stereotypy muže – živitele a ženy – hospodyně stále živé. Výmluvně o tom svědčí nejrůznější analýzy, které poukazují na vyšší platové ohodnocení mužů nebo na podstatně vyšší podíl žen na (neplacených) domácích pracích (srov. např. Možný, 2006: 175).

Na druhé straně jsme však i přímými svědky toho, jak se v dnešní moderní době toto dřívější striktní rozdělení rolí proměnilo a nadále proměňuje, a to v privátní i pracovní sféře. Zároveň se také proměnil postoj k manželství v tradičním (výše popsaném) slova smyslu. Roste počet nesezdaných soužití i celoživotně bezdětných (srov. Možný, 149; 257) a dnešní ženy (i muži) si svobodněji, ale současně na vlastní zodpovědnost vybírají, jakou životní cestu si zvolí.

4 Matka v českém tradičním obrazu světa

Jeho vlastnosti [archetypu matky] jsou ,to, co je mateřské‘: přímo magická autorita ženství; moudrost a výšiny ducha mimo rozum; to, co je dobrotivé, pečující, snášenlivé, poskytující růst, plodnost a potravu; místo magické proměny, znovuzrození; pomáhající instinkt nebo impuls; to, co je tajné, skryté, temné, propast říše mrtvých, to, co je pohlcující, svádějící a otravující, vzbuzující strach, neodvratné. (C. G. Jung)⁶³

4.1 Úvod

Mateřská láska, mateřský jazyk, matka vlast, Matka Boží, krkavčí matka... Náš jazyk k nám prostřednictvím těchto frazémů (a zároveň typických kolokací) promlouvá a odhaluje obraz matky v něm uložený. Již z tohoto krátkého výčtu je patrné, že slovo *matka* je v češtině spojeno s významnými hodnotami. Matka je dárkyní života, osobou nejbližší, bezpodmínečně milující, pečovatelkou, učitelkou, rádkyní. Takový je alespoň tradiční stereotyp matky v našem jazyce, který budeme rozebírat na následujících řádcích.

Připomeňme úvodem, že v kognitivnělingvisticky orientovaných výzkumech byl pojem MATKA a stereotyp matky již několikrát zpracován, jmenujme především práce G. Lakoffa (Lakoff, 2006), J. Bartmińského (Bartmiński, 2016) a I. Bielińské-Gardziel (Bielińska-Gardziel, 2009). G. Lakoff jej rozebíral z hlediska teorie kognitivních modelů. Pojem MATKA podle něj zahrnuje složitý model, v němž se spojují různé metonymické modely, jako model zrození, model genetický, model výchovy, model manželství, genealogický model. Lakoff zároveň poukazuje na to, jak se ve složitosti moderního života tyto modely čím dál víc odlišují, zatímco dříve je všechny ztělesňovala jediná osoba (resp. pojem s ní spojený). Do kategorie matka tak dnes díky genetickému inženýrství zahrnujeme i např. matky genetické (dárkyně vajíček), matky náhradní (které se smluvně zavázaly, že odnese a porodí dítě někomu jiného) apod. Tyto matky, stejně jako např. matky nevlastní, svobodné apod. podle Lakoffa patří do kategorie MATKA díky svému vztahu k ideálnímu případu, prototypu matky (srov. Lakoff, 2006: 84–86).

Poněkud odlišný úhel pohledu zaujímá J. Bartmiński, jemuž jde především o popis

⁶³ Jung, 1997: 193

polského stereotypu matky. Podle něj je MATKA existenciálně podstatný pojem, který se vyskytuje v kontextu dalších takto zásadních pojmů, jako jsou DOMOV, RODINA, ZEMĚ a NÁROD. Bartmiński chce postihnout specifičnost polského stereotypu matky, který podle něj odráží svébytnost polského národního údělu. Zkoumá jej kombinací různých badatelských metod (analyzuje jazykový systém, texty různých druhů a žánrů a přidává i dotazníkové šetření poukazující k intuici rodilých mluvčích), ukazuje kognitivní strukturu tohoto stereotypu včetně jeho variant a profilů v jejich vzájemné provázanosti a jeho postavení v polském jazykovém obrazu světa. Ve světle analyzovaných údajů se Bartmińskému jeví jako v polštině nejdůležitější model výchovný (srov. Bartmiński, 2016).

Stereotypy spojené s matkou (a navíc s otcem a dítětem) v současném polském jazyce rozebírá také (v úvodní kapitole již zmíněná) práce I. Bielińské-Gardziel. Autorka ukazuje, jak je dnes pozitivní stereotyp svázaný s matkou relativizován například v některých feministicky orientovaných textech. V nich je na matku nahlíženo jako na oběť patriarchálního modelu společnosti a mateřství zde znamená vězení, odříznutí od okolního světa, práce a kariéry (srov. Bielińska-Gardziel: 2009: 188–196).

Našemu výzkumu je bližší přístup J. Bartmińského a I. Bielińské-Gardziel, neboť i my hledáme stereotyp matky a opíráme se přitom o teorii a metody zkoumání jazykového obrazu světa. Jde nám však především o postižení stereotypu tradičního a chceme hlouběji poukázat také na historické, kulturní a sociální souvislosti, z nichž tento tradiční obraz matky v českém jazyce a kultuře vyrůstá. Z povahy věci proto různé nové modely mateřství, jež přinesla moderní doba genetického inženýrství a s nimiž pracuje Lakoff, stojí pouze na okraji našeho badatelského zájmu. Pro naši práci je dále zásadní, že stereotyp matky zkoumáme jako nedílnou součást tradičního obrazu ženy, matka tedy v našem výzkumu vstupuje do souvislosti s dalšími etapami a rolemi v životě ženy (dívka, stará žena, manželka).

Žena – matka představuje centrální polohu pojmu ŽENA (viz závěrečná kapitola této práce), ženství a mateřství bylo v tradiční společnosti takřka nezbytně propojeno⁶⁴ a do velké míry je stále (např. bulharsko-francouzská filosofka J. Kristeva dokonce mluví o vstřebání ženskosti do mateřství, srov. Kristeva, 2004). V našem výzkumu je v neposlední řadě kladen důraz na analýzu obrazu ženského těla (v tomto případě těla ženy – matky), neboť se ukazuje, že mnohé tělesné vlastnosti stojí v základu vlastností psychických. Obraz matky zkoumáme

⁶⁴ Např. starším ženám se obecně říkalo „matko“ a ani dnes není výjimkou, že manžel oslovuje manželku a matku svých dětí „maminko“ (srov. SSJČ, SSČ).

prostřednictvím lexému *matka* a jeho derivátů. Výzkumným materiálem jsou jazyková data a texty různé povahy, zejm. folklorní a klasické.

4.2 Matka milující, pečující, ochraňující

Z hlediska typických vlastností je v českém tradičním jazykovém obrazu světa matka především osoba **milující, pečující, ochraňující, laskavá a obětavá**. Tyto vlastnosti se projevují v základním významu ve vztahu k jejímu dítěti, ve významech přenesených pak k dalším lidem, k širšímu společenství. Tuto typickou charakteristiku matky vyjadřuje frazém *láska mateřská* (SČFI). Jde o hluboký cit matky k dítěti, přeneseně i k někomu jinému, který se projevuje velkou náklonností, mimořádnou péčí a starostlivostí, schopností oběti apod. (srov. SČFI). **Péče** a **starostlivost** je obsažena i ve frazému *starat se o někoho mateřsky* (SČFI), který lze opět užít nejen o matce a dítěti, ale i pro starostlivou péči ženy o muže či jinou ženu (např. nemocnou, neschopnou či nezkušenou, srov. *byla matkou svým malým sestřičkám*, ČSVS). Stejný význam má i spojení *být někomu druhou mámou* (SSJČ) nebo přenesené vyjádření *byla mu matkou* (SSČ). Matka jako osoba pečující se objevuje dále ve frazému *matka pluku* (SČFI). V dřívějších dobách se tak říkalo prodavačce zboží a jídla mezi vojskem (markytánci), význam se postupně přenesl také na ženu, která starostlivě pečuje v určitém (pracovním nebo zájmovém) prostředí o jeho členy. Na základě analogie s péčí (a současně výchovou), jakou dětem poskytuje jejich matka, je v češtině pojmenováno i školní zařízení pro nejmenší děti *mateřská škola* (název byl zřejmě poprvé použit v díle J. A. Komenského *Informatorium školy mateřské*). Mateřskou péčí se vždy míní **péče obětavá, ohleduplná a láskyplná** (srov. ČSVS, *mateřský* = laskavý a pečlivý). Pro tento cit je typické, že je **bezpodmínečný**, tedy že se neočekává, že bude stejnou měrou a stejnými projevy opětován: *Dítě špiní a dere, matka šije a pere* (Čel.). Ať je dítě jakékoli, matka ho stejně bezpodmínečně miluje: *Každé matce své děťátko mílo* (Flajš.), *I cikáně své matce vzácné* (Bitt.). Obětavost jako typickou vlastnost matky vyjadřuje také přísloví *Snadněji jedna matka deset synův uživí, než deset synův jednu matku* (Jung.) a jeho varianta *Chudá matka spíše sedm dětí vychová, než sedmero dětí jednu matku vyživí* (Bitt.).

Mateřskou lásku, péči a ochranu vyjadřují symbolicky také některé **části matčina těla**, jako **srdce, náruč** či **ruce**. Víme, že **srdce** je v jazykovém obrazu světa sídlem lásky, laskavosti a emocí vůbec (srov. Vaňková et al., 2005: 252), ovšem mateřské srdce láskou přímo překypuje a vše jí podřizuje, jak je patrné z přísloví *Dítě za ruku, matku za srdce* (Kr.). Jako dítěti určuje směr ruka, která jej vede, matce jej určuje láska k jejímu dítěti. Tuto silnou mateřskou lásku vyjadřuje také spojení *mateřské srdce* (SSJČ). **Náruč** je místem bezpečí,

zklidnění a také místem projevů lásky, jakými je obětí, chování nebo mazlení, místem tělesného kontaktu dítěte s matkou: *Matčina náruč je nejhebcí a nejměkčí polštář* (Bitt.). Konečně jsou to také **ruce**, které zosobňují mateřskou lásku. Hladí, a i když někdy výchovně trestají, ve vztahu k dítěti zůstávají především nástrojem vyjadřujícím laskavost a péči: *Matčiny ruce, i když bijí, měkky* (Čel.).

S péčí o dítě velmi úzce souvisí také **ochrana**, již mu matka v českém jazykovém obrazu světa typicky poskytuje. Vyplývá to například z frazému *pod matčíným křídlem* (SČFI), který vyjadřuje přesvědčení, že právě matka dává dítěti ideální typ péče a ochrany. Tato péče a ochrana však může být někdy i přehnaná a vyhrocená, na což poukazuje frazém *maminčin mazánek/mazlíček* (SČFI). Jde o dítě (nebo i již dospělého muže či ženu), které se stalo předmětem přemrštěné mateřské péče, lásky a ochrany před nepříznivými vlivy prostředí (Jungmann uvádí pro takové dítě pojmenování *matečník* a *mamkář*, v dnešní češtině je rozšířené pojmenování *mamánek*). Taková přehnaná mateřská starostlivost je hodnocena negativně, jak můžeme soudit i z významů dalších frazémů jako *držet se máminy sukně / mámy za sukně* nebo *schovávat se mámě / za máminy sukně* (SČFI). V obou případech jde o dětinské spoléhání na ochranu matky (či přeneseně někoho jiného), nesamostatnost, neschopnost vzdát se ochrany, pomoci nebo rady někoho.

Mezi matkou a dítětem existuje velmi **pevné pouto**, jehož síla spočívá v tom, že typická, ideální mateřská láska je bezpodmínečná, bezmezná, tedy v podstatě nepřerušitelná. Tento silný vztah v mnohých literárních zpracováních neukončí ani smrt, jako například v Erbenově známé básni *Kytice*, v níž se matka po smrti promění v květinu mateřídoušku⁶⁵, aby i nadále mohla být se svými dětmi, nebo v lidové baladě *Osiřelo dítě* (Suš.), kde si matka bere své dítě k sobě do hrobu, aby je uchránila před zlou macechou. Díky tomu, že matka dítě porodila, pečovala o ně a vychovala ho, je zná nejlépe. Toto přesvědčení vyjadřuje i frazém *Zmaluju tě tak, že tě vlastní matka nepozná* (SSJČ) / *Zmaluju tě, že tě ani mamička (maměnka) nepozná* (Zaor.), ačkoli je jeho hlavním významem „někoho velmi zbit“, zároveň říká, že je to právě matka, kdo má k dítěti nejužší vztah a nejlépe ho zná. Uvedme příklad také z klasické literatury: *Jak to přijde, matičko má, / že přec všechno uhodnete, – / když mně srdce v těle plesá / zrak že jasně pozvednete? // Jak to přijde, matičko má, / že tak všechno*

⁶⁵ Název rostliny *mateřídouška* je překladem z latinského *matris animula*, který uvádí biskup Isidor Sevillský ve své knize *Origines*. Pověst o matce, jejíž duše se vrátila a převtělila se do květiny, z které čerpal Erben, zřejmě existovala již v antickém lidovém podání (srov. Mach.).

uhodnete, – / když mně srdce v těle pláče, / že si v koutek zasednete?, píše Jan Neruda v *Knihách veršů* v oddílu *Matičce* (Neruda, 1951).

Významný a láskyplný vztah je patrný také z obrácené perspektivy, tedy z **perspektivy dítěte**, malého i dospělého. Matka není jen milující, ale také milovaná, důležitá osoba. Pro matku existuje v češtině řada pozitivních synonym, často deminutivních, jako *máma, maminka, matička*⁶⁶, *mamička, mamina, mamča, mamka, matinka, maměnka* (Tez.). Zásadní vztah mezi matkou a dítětem se projevuje i v etymologii slova *máma*, které pochází z řeči těch nejmenších. Jde o jedno z prvních dětských slov, kterému přisuzují význam dospělí – dítě volá matku (Mach.). **Láska k matce** byla mnohokrát zpracována v naší klasické literatuře. Uvedme jako příklad opět verše Jana Nerudy: *Koho bych miloval širém tom na světě!?* / *srdce je vždycky ach srdcem jen dítěte — / do stáří, do skonu volá si po matce* (Neruda, 1956) či *A kdyby byla snad / svázána v uzlíčku, / přeci bych ji miloval / tu drahou matičku* (Neruda, 1951).

4.2.1 Matka Boží jako idol mateřství

Pokud hovoříme o matce milující, obětavé, ochraňující, musíme se zmínit také o **Boží Matce**, tedy Marii, matce Kristově, jejíž kult jistě pojetí mateřství v naší kultuře ovlivnil. V češtině je mj. označována jako *Matka/matka/Matička/matička boží* (SČFI) a nese na jedné straně atributy matky (láskyplná, obětavá, ochraňující) a na straně druhé atributy světice (zbožná, pokorná, bezhříšná). V křesťanství je pokládána za nejvýznamnější ze všech svatých, proto bývá nazývána jako *nejsvětější* či *přesvatá* a je jí prokazována mimořádná úcta. Její kult spočívá ve velké míře právě na oslavě mateřství. Díky jeho šíření se teprve ženám – matkám dostalo zvýšené společenské úcty, neboť ve středověku bylo na ženu nahlíženo především jako na dědičku Evina prvotního hříchu a přirozené stavy ženského těla jako menstruace, těhotenství a porod byly považovány za boží trest (srov. Navrátilová, 1998: 21).

Marie se nejčastěji zpodobňuje jako matka s malým Ježíšem v náručí (případně při zvěstování, tedy ve chvíli, kdy se o svém budoucím mateřství teprve dozvídá) nebo jako matka bolestná, plačící nad smrtí svého syna, tedy v okamžiku, kdy přinesla největší oběť, jakou může matka přinést – své dítě. Takový obraz Panny Marie nalezneme mj. i ve frazeologii a lidové slovesnosti (srov. Vaňková, 2007: 191). Marie však zároveň v mnohém

⁶⁶ Slovo *matička* může být zároveň synonymem pro dobráckého, ale také slabošského člověka (srov. PSJČ), opět zde narážíme na stereotyp ženy jakožto slabšího pohlaví.

není matkou typickou, především je nedostižným ideálem ve své dvojedinosti panny a matky a není svému dítěti ani typickou ochránkyní, pečovatelkou a vychovatelkou, protože její syn je božský. Skrze matku však v křesťanské věrouce přijal lidské tělo a stal se člověkem.

4.2.2 Protipól milující matky: matka krutá, matka nevlastní a tchyně

Všechny příklady, které jsme uvedli výše, ukazují, že láska, péče a ochrana jsou klíčovými vlastnostmi typické matky a právě takové od ní společnost očekává. Pro jejich absenci existuje ve frazeologii označení *krkavčí máma/matka* (SČFI). Tento frazém pojmenovává matku, která se chová ke svému dítěti zle, bezcitně a krutě.⁶⁷ Vedle *krkavčí matky* jsou protipólem milující a pečující matky v tradičním obrazu světa také matka nevlastní neboli **macecha** a matka manžela (příp. manželky), tedy **tchyně**.⁶⁸

Vztah dítěte a macechy, resp. snachy (příp. zetě) a tchyně zřetelně formuje opozice „vlastní – cizí“⁶⁹, na jejich příkladu vidíme, jak důležitý byl v tradiční společnosti pokrevní vztah. Oproti pozitivnímu vztahu k vlastní „krvi“ bývá vztah k nevlastním členům rodiny v českém jazykovém obrazu světa reflektován jako problematický.⁷⁰ O negativním vnímání tchyně a macechy svědčí i fakt, že od jejich pojmenování nelze utvořit deminutiva, která se typicky používají pro jiné členy rodiny, jako např. maminka, tatínek, strýček, bráška aj. (srov. Bartmiński–Panasiuk, 2010: 391).

Macecha

Slovo *macecha* nese v tradičním obrazu světa velmi negativní konotace: *Kolik vran bílých, tolik macech dobrých* (Bitt.), *Zlý prut macecha* (Bitt.). Etymologický rozbor ukazuje, že jde již od původu o výraz hanlivý, jenž byl ve slovanských jazycích odvozen od základu *mat-*

⁶⁷ Krkavec je v češtině synonymem pro necitelného, zlého člověka (SSJČ). Jde o černě zbarveného mrchožravého ptáka, který se často zdržoval na bojištích a popravištích a požíral nepohřbené mrtvolky. V evropské lidové kultuře byl proto spojován se smrtí, zločinem, temnými silami a magií (srov. Wikipedie, heslo krkavec velký).

⁶⁸ V tradičním obrazu světa jsou negativní konotace spojeny především s matkou manžela.

⁶⁹ Srov. negativní stereotyp macechy a tchyně v polštině, o němž píše J. Bartmiński a J. Panasiuk ve studii *Stereotypy językowe*. Tento negativní stereotyp je podle nich mezinárodní a dominuje v něm „cizost“ a „nepřátelství“. Uvádějí zde mj. jako příklady polskou obdobu našeho frazému *chovat se k někomu macešsky* (tedy zle, nespravedlivě) či polské přísloví *teściowa jest zimną matką* („tchyně je chladná matka“) (Bartmiński–Panasiuk, 2010: 392).

⁷⁰ Je však třeba říci, že negativní konotace má především tchyně a macecha, nikoli tchán a otčím, se kterými nejsou spojeny takto vyhraněné stereotypy (srov. Šlédrová, 2003b).

pejorativními příponami *-jecha, -jocha, -jacha, -jucha, -jicha* (Mach.).⁷¹ Typická macecha se chová k dítěti nelaskavě, nepřátelsky, zanedbává je, či dokonce týrá a poškozuje. Tyto vlastnosti vyjadřuje například frazém *chovat se / zachovat se (k někomu / k něčemu) macešsky* (SČFI). Frazém se nepoužívá jen pro označení špatné matky, ale také přeneseně pro analogické chování např. podniku vůči zaměstnanci, tvůrci vůči svému dílu, nápadu apod. (srov. SČFI). Také v českých příslovích macecha nevlastnímu dítěti ubližuje, odstrkuje je, nepřije mu nic dobrého: *Stěžuje si macecha, že pastorek smetany nechce, a jemu chud'átku dej třeba syrovátku* (Kr.). Zatímco vlastní matka znamená pro dítě lásku a bezpečí, macecha je naopak **bezcitná** a **nebezpečná**. V přísloví *V lese medvěd, v domě macecha* (Kr.) je dokonce přirovnávána k obávané šelmě. Ačkoli se v přísloví *Matka jest matka* (Jung.) neobjevuje klíčové slovo *macecha*, je zřejmé, že je zde implicitně vyjádřeno přesvědčení, že nevlastní matka nikdy taková jako ta vlastní nemůže být (srov. přísloví s podobným významem *Nedá chůva nejlepší kousek dítěti*, Bitt.). Nelítostnost a nepřejícnost macechy vyjadřují i frazémy *maceše křivdy žalovat* (Zaor.), tedy marně se u nelítostného dovolávat soucitu, a *nebýt své hubě macochou* (Zaor.) – dobře jíst, popřávat si. Podle legendy o krutém činu macechy vůči nevlastnímu dítěti je pojmenována i známá propast Macocha v Moravském krasu. Surovou a nelítostnou macechu jako protiklad milující vlastní matky zobrazuje také známá lidová balada *Osiřelo dítě*: „*Jdi, dítě, jdi domů, / máš tam jinou mámu.*“ // „*Ach není tak milá, / jako vy jste byla.*“ // *Když má chleba dáti, / třikrát jej obrátí.* // *Když vy jste dávala, / máslem jste mazala.* // *Když hlavičku češe, / krev potůčkem teče.* // *Když vy jste česala, / vy jste objímala*“ (Erb.). V této baladě si zemřelá matka nakonec bere své macechou utýrané dítě k sobě do hrobu. Pevné pouto mezi matkou a dítětem tak nezruší ani smrt.

Výše popsaný obraz macechy najdeme i v české klasické literatuře, například v básni K. J. Erbena *Sirotkovo lůžko* (*Kytice*) či v próze Josefa Karla Šlejhara *Kuře Melancholik*. Již v Kosmově *Kronice české* se píše: „*není v povaze macech, aby dobře činily svým pastorkům*“ (Kosmas–Bláhová, 1972: 27). Negativní stereotyp macechy vládne, jak víme, také známým světovým pohádkám (např. *Sněhurka a sedm trpaslíků*, *Popelka* aj.), a neomezuje se tak pouze na český kulturní a jazykový kontext.

Je bezpochyby zajímavé podívat se na problematiku pojmenování nevlastních matek

⁷¹ Původ ve slově *macecha* má i název květiny *maceška*, ačkoli není zcela jasné, proč byla takto nazvána. Podle jedné z teorií jde o „květinu se zlou tváří“ (Mach.).

optikou dnešní doby. Pro současnou společnost je typické množství rozvodů a zároveň soužití rodin, v nichž je jeden z rodičů nevlastní. V komunikaci pak někdy vyvstává problém, jak tyto nevlastní rodiče pojmenovat, aby se obešly výrazy zatížené negativními konotacemi, jako je právě *macecha*. Například v internetových diskusích na toto téma se tak někdy objevuje mj. pojmenování *maceška*, s jazykovou kreativitou utvořené neologické deminutivum od *macechy*, vzniklé jistě také analogií podle názvu květiny. Vypovídá to o snaze se od těchto negativních konotací oprostít. Zároveň však lze konstatovat, že se konotace slova *macecha* pomalu proměňují. Dnešní nevlastní matky nezářídka samy sebe nazývají bez problémů *macechami* a negativní konotace slova buď již tolik nepociťují, nebo je pojímají s humorem. Z naší analýzy však vyplývá, že v tradičním jazykovém obrazu světa jasně převažuje negativní poloha stereotypu *macechy*.

Tchyně

Jako určitý typ nevlastní matky vystupuje v českém jazykovém obrazu světa také *tchyně*. I ona má v češtině negativní konotace, v živém úzu jsou frazémy jako *Tchyně a uzený je nejlepší studený* (Bitt.) či *Každá tchyně velká svině* (Bitt.). Problematický býval vždy zejména **vztah tchyně a snachy**, jak o tom svědčí přísloví *Každá svekruše zlá na nevěstu*⁷² (Kr.). Dříve se totiž novomanželky po svatbě zpravidla stěhovaly k rodině svého muže, kde však byla hospodyně a paní domu manželova matka. V nové rodině byly cizí a nejednou s nimi bylo zle nakládáno, o čemž mluví přísloví *Kočku bijí, a nevěstu míní* (Kr.) či lidová píseň *A já sem sa báua / tej tvojej mateře, / dyž ona má jazyk / ze samej ocele. (...) A dyž ho zedere, / dá ho oceuovat / a mně nebožátku / bude ubližovat* (Suš.). Neobvyklé prý nebylo ani „výchovné“ bití mladé snachy ze strany manželových rodičů (srov. Navrátilová, 2012: 372–373). O problematickém postavení mladých manželek v nové rodině svědčí i přísloví *Kto má céry, má rodinu: kto má synov, má cudzinu* (Kr.), které vyjadřuje mínění, že zeťové jsou lepší než snachy.

Tchyně, *macecha* a *krutá, bezcitná krkavčí matka* stojí v opozici k ideálnímu obrazu typické matky a potvrzují jeho hlubokou zakotvenost v našem jazyce a kultuře.

⁷² Starší čeština rozlišovala pojmenování pro matku ženy (*tchyně*) a matku muže (*svekra, svekruše*), novomanželkám se i po svatbě říkalo *nevěsta*.

4.3 Matka jako vzor: učitelka, rádkyně, autorita

Matka však není svým dětem jen pečující, láskyplnou ochranitelkou, ale také osobou, která je **vychovává**, formuje a **vede**. V tradičním obrazu světa mají oba **rodiče** u dětí silnou **autoritu**, jejich názor má velkou váhu a jejich vliv na osud dítěte je fatální: *Kulka se chybí, ale nechybí se matčino slovo* (Kr.), *Otcova kletba vysušuje a matčina z kořene vyvracuje* (Bitt.), *Kdo otce a matky neposlouchá, bude poslušen telecí kůže* (Bitt.). Zdá se však, že za důležitější osobu z rodičovského páru je považována právě matka: *Když umře táta, umře chleba, když umře máma, umře všechno* (Bitt.).

Při uplatňování autority používá matka i **výchovné trestání**, hubování nebo bití, které je v tradičním obrazu světa hodnoceno jako dítěti prospěšné, takzvaně „pro jeho dobro“⁷³: *Matčiny rány nebolejí* (Bitt.), *Klnutie matky nebolí a hněv otce neholí* (Flajš.), *Matčiny ruce, i když bijí, měkky* (Čel.). O trestání bitím mluví též frazém *Polib mě, kam mě maměnka plácávala* (Zaor.) označující hrubé odmítnutí.

Význam **respektu k rodičům** je v naší kultuře jasně vyjádřen obecně známým imperativem *Cti otce svého a matku svou*⁷⁴ (Jung.), jenž je vlastně zkráceným čtvrtým příkázáním starozákonního Desatera *Cti svého otce i matku, abys byl dlouho živ na zemi, kterou ti dává Hospodin, tvůj Bůh* (srov. Ex 20, 12). Úcta k rodičům a dobré vztahy s nimi představují v tradičním obrazu světa zásadní hodnotu: *Dokud živi rodičové, cti je, a za mrtvé modli se* (Bitt.), *Jak ty rodiče své, tak tě uctí dítky tvé* (Bitt.), *Požehnání rodičův ve vodě neutone, v ohni neshoří* (Bitt.), *Domy dítkám staví rodičův požehnání, ale boří je jejich zlořečení* (Bitt.).⁷⁵

Matka v českém jazykovém obrazu světa vystupuje také jako první **učitelka** a

⁷³ Všeobecně známé je úsloví *škoda každé rány, která padne vedle* (SSJČ). Tento pohled můžeme porovnat se změnou názoru na výchovné bití dětí v současnosti, kdy například plácnout dítě na veřejnosti dnes již u nás hraničí se společenským znemožněním, v některých zemích jde o překročení zákona. V tradičním obrazu světa však odhalujeme zcela opačný přístup k výchovnému bití: *Nevyroste dítě, které se netluče* (Bitt.).

⁷⁴ Ještě v 19. století prý spoléhala výchova více než na city na strach, a proto byl typický zejména velký respekt dětí k otci. Otec o všem rozhodoval, zastupoval rodinu navenek, doma přísně vládl a bály se ho jak šlechtické, tak dělnické děti (srov. Lenderová–Jiránek–Macková, 2013: 183).

⁷⁵ J. Bartmiński připomíná, že v mnoha jazycích se za velmi hrubé považují urážky a nadávky vztažené k matce někoho jiného, což svědčí o kulturně zakotveném příkazu projevovat úctu nejen vlastní matce, ale i matce jiného člověka (srov. Bartmiński, 2016: 118).

rádkyně, nejenže děti vychovává, ale zároveň je učí a vede při poznávání (srov. přísloví *Škola druhá matka*, Bitt.). Právě ona dětem předává zásadní **schopnost řeči**, a proto se po ní rodný jazyk nazývá *mateřský jazyk* či *mateřština*, SČFI (ke vztahu matky a mateřského jazyka srov. Vaňková, 2007: 192). Pro své děti je matka moudrou rádkyní v nesnázích (srov. *Neporadil se s moudrou mateří* = je hloupý, Zaor.).

Tento model matky vychovávající a moudře řídící se přenesl z rodinné sféry i do jiného prostředí, a tak jej nalezneme např. ve spojeních typu *matka představená/velebná* (abatyš, Jung.), *duchovní/křestní matka* (kmotra, Tez., SSJČ), *matka lidu*, *matka čelední* (Jung.) aj., jež poukazují na význačné postavení matky jakožto autority.

4.3.1 Matka a dcera

Zvláštní, silné pouto existuje v tradičním jazykovém obrazu světa mezi **matkou a dcerou**. Jak vyplývá z jazykových dat, matka je pro dceru významným **vzorem** a dcera je v určitém smyslu její pokračovatelkou. Je své matce podobná, ovšem nejen fyzicky, ale zejména povahovými vlastnostmi a chováním, případně i stejným osudem. Je to právě matka, u které dcera hledá bezpečí a radu, a to i v dospělosti. Například v textech lidových písní se často opakuje motiv, kdy se dcera obrací na matku s problémy v manželství či pokud se stala svobodnou matkou: *Nepřišla jsem já, maměnko milá, / leluju lámati, / ale sem přišla, maměnko milá, / sobě stěžovati* (Suš.) či *Ach mámo, mamičko! / pomozte nyníčko: / bude vám moje děťátko / říkati: Babičko! // „Ach dcero, dcero má! / špatná moje rada: / nechť tobě nyní pomůže, / s kým jsi radu brala!“* (Erb.). Matka je pro dceru osobou nejbližší, **rádkyní**, učitelkou a má na ni prostřednictvím své výchovy zcela zásadní vliv.

V českém jazykovém obrazu světa se dcera matce podobá a na tuto **podobnost** poukazují četná přísloví. O významnosti tohoto stereotypu svědčí velké množství variant v podstatě téhož frazému: *Jaká matka, taková/taká dcera* (Bitt., Flajš.), *Jaká matka, taková Katka* (Jung., Čel.), *Jakáž matka, takáž dcera její* (Jung), *Jaká husa, taková pera, jaká matka, taková dcera, Jaká máma, taká dcera, jaká múka, taká pěra*⁷⁶ (Bitt.), *Jablko nedaleko padá od jabloně. Dcera nemnoho lepší bývá než matka* (Červ.), *Bláznivá matka, bláznivá i dcera* (Flajš.), *Jaká matka, taková dcera a obě od lucipera* (Bitt.), *Dcera nemnoho lepší bývá nežli matka* (Flajš.), *Dci své matky neostane* (Flajš.), *Bera dceru hled' na matku (jaká jest)* (Kr.).

Obecně se v českém jazykovém obrazu světa setkáváme s přesvědčením, že na děti má zásadní vliv rodinné prostředí, ze kterého vyšly, a že rodiče jsou tím nejvýznamnějším

⁷⁶ *pěry* = pečené ovocné knedlíky

vzorem, který je formuje. Pro dcery je takovým vzorem, jak už bylo řečeno, právě matka, pro syny otec: *Po otci syn, po matce dcera se poznává* (Bitt.), *Po matce dcera, po otci syn* (Flajš.). Děti se svým rodičům často podobají povahou, vzhledem⁷⁷ či projevem: *být/bejt dítětem svého/svého otce n. své/svý matky* (SČFI), *být/bejt celá máma* (SČFI), *neujít matky* (Zaor.). Pro tuto skutečnost existují také výrazy *pomamit se / potatit se* (SSJČ), v Jungmannově slovníku najdeme starší podobu *pomatiti se (dcera ta se nepomatila, Jung.)*.

Výjimečný vztah matky a dcery se projevuje i tím, že tyto dvě vždy „drží“ spolu, jejich pouto může být dokonce silnější než to mezi dcerou a jejím manželem: *Vezmi matku s dcerou, hlavičky ti sperou* (Bitt.), *Nepojímej matky s dcerou, ať hlavy nezperou* (Červ., Flajš.), *Vezmi si matky s dcerou, ty tobě hlavu zderou* (Jung.). Pokud bychom měli uvést příklad z klasické literatury, všechny tyto aspekty vztahu matky a dcery najdeme v Erbenově básni *Vodník*. Silné pouto mezi matkou a dcerou zde neoslabí ani sňatek dcery s vodníkem, bytostí z jiného světa. V této básni je dcera krutě potrestána, jednak za neuposlechnutí matčiny rady, jednak za vzepření se vůli manžela a útěk k matce.

V českém jazykovém obrazu světa je to právě zejména matka, kdo má **hlavní slovo při výchově dcery** a akcentována je především výchova dcer dospívajících. Matky dříve bedlivě střežily počestnost svých dcer a vybíraly pro ně vhodného ženicha. Především v lidových písních je mnohdy zobrazen rozpor mezi přáním dcery a autoritativním příkazem matky (srov. *Synečku, zlá rada, / maměnka kázala, / dyž ty přindeš pod okénko, / abych tě zahнала*, Suš.), ale současně také (v písních svatebních) vřelý dík dcery za dobrou výchovu (např. *Děkuju, vam, mamičko, / děkuju vam stara, / co ste vy mne chovaly, / dy sem byla mala*, Suš.).

Pokud mluvíme o vztahu matky a dcery v lidových písních, zmiňme se ještě o jedné pozoruhodné metafoře, se kterou se zde setkáme. Polská lingvistka Kinga Wenklar píše o zajímavé **paralele mezi matkou a rodným domem** v pokutských a huculských lidových písních (srov. Wenklar, 2011: 175) a z našeho výzkumu vyplývá, že se stejnou paralelou se setkáme i v lidových písních českých a moravských. Rodný dům tu funguje jako element, který doplňuje obraz matky opatrující a vychovávající dceru. Matka je s domem nezbytně svázána, někdy jde až o jejich úplné ztotožnění.⁷⁸ Pro dívku rodný dům znamená místo štěstí

⁷⁷ Z hlediska podobnosti vzhledu rodičů a dětí je zajímavý i frazém *mateřské znaménko/znamení* (SČFI), který poukazuje na dědičnost kosmetických vad.

⁷⁸ O domu jako „dvojníku“ matky se píše také v heslu *matka* polského *Słownika ludowych stereotypów językowych* (srov. ed. Bartmiński, 1980: 166).

a bezpečí, v němž přebývá s matkou, ukrytá před okolním světem. Dům i matka mají za úkol chránit a opatrovat své svěřence. Dům bývá zamčený a tato vlastnost symbolizuje i matčino vychovávání a opatrování. Zamčená komora, okénko, vrata, dveře, zahrádka, plot apod. oddělují matčinu sféru působnosti od světa okolního (*Nespím, ach, já nespím, / dobře tebe slyším, / ale k nám, synečku, / tebe pustit nesmím. // Panímáma leží / nedaleko dveří, / ona všechno slyší, / když kočička běží*, Suš.). Dcera dům otvírá někomu cizímu a překračuje tak nařízení matky, porušuje zákaz (srov. *Zamykaj, maměnko, / zamykaj kuchyňu, / aj, máš hezkú dceru, / ukradneme ti ju. // Šak sem zamykala / z ocele zámečkem, / přišel tam syneček, / otevřel slovičkem*, Suš. či *Chytni za provázek, / spadne ti řetázek, / tak se ta bránečka otvírá!*, Dun.). Pokud dcera samovolně dům opustí, znamená to dobrovolné zřeknutí se matčiny péče, vymanění se z jejího vlivu (srov. Wenklar, 2011: 175).

Silnou vazbu mezi matkou a dcerou, o níž zde hovoříme, najdeme i v klasické české literatuře, modelově opět především v *Kytici* K. J. Erbena. B. Storchová ve své studii *Žena v Erbenově Kytici* popisuje jednak psychologické aspekty tohoto typu vztahu, jednak podrobně rozebírá vztah matky a dcery v Erbenových baladách, které jsou sice básněmi umělými, ale jsou inspirovány lidovou poezií. Storchová zde upozorňuje především na bytostnou propojenost matky a dcery v *Kytici* a také na dceřino opakování osudu matky. Důležitou roli v Erbenových baladách ve vztahu matky a dcery hraje podle Storchové motiv viny. Ta se zde prostřednictvím žen neustále přelévá do dalších generací a jejich odpovědnost za jakákoli provinění tedy sahá mnohem dále než jen k horizontu jejich vlastního života (srov. Storchová, 2002: 50). Na ženu – matku je ve světě Erbenovy *Kytice* kladena největší zodpovědnost, právě ona za svá selhání platí nejvíce (srov. Vaňková, 2000: 634).

Z naší analýzy je patrné, že matka je v tradičním obrazu světa nositelkou norem chování, střeží morálnost své dcery a pečuje o její dobrou výchovu. Dcera je pak její pokračovatelkou, nositelkou jejích vlastností a v určitém smyslu jejím opakováním.

4.3.2 Matka a syn

Zmiňme se ještě krátce o **vztahu matky a syna**, který však není v českém tradičním obrazu světa na rozdíl od vztahu matky a dcery tolik exponován, tematizován je především v lidových písních, méně ve frazeologii. Syn se v lidových písních vedle matky objevuje nejčastěji buď jako malé novorozeně, nebo v době přechodu do dospělosti. Zajímavé je, že pokud se v lidových písních zpívá o novorozeném dítěti, zpravidla jde o chlapce nebo se pohlaví dítěte nespécifikuje, s malou dcerkou se ve dvojici s matkou prakticky nesetkáme. Tento fakt je typický například pro ukolébavky: *Když synáčka kolíbala, / takto jest jemu*

zpívala: // „Dadej, malej! mlč můj synu! / však máš tatíčka hrdinu! (Erb.).

Stejně jako dcera i dospívající syn má podle lidových písní ctít matčinu autoritu a držet se její rady (*Vojáci jedou k horám, / kde já se, mámo, schovám?* / „*Schovej se, synu můj, kde chceš, / když mne poslouchat nechceš*“, Erb.), zejména pokud jde o výběr budoucí manželky: *Byla jest jedna matička, / syna měla Václavička. // Ženiti se mu nedala, / milou opustit kázala* (Erb.). Zatímco u dívky je v tradičním obrazu světa momentem odloučení od matky svatba, u syna to bývá (především v lidových písních) **vojna**, která je však (na rozdíl od svatby) odloučením nepřírozeným, ohrožujícím a bolestným. Mnoho lidových písní pak tematizuje ztrátu milovaného syna, který na vojně padne: *Kolíne, Kolíne! / na pěkněj rovině: / nejeden synáček u tebe zahyne. / Kolíne, Kolíne! / nejsi hoden státi: / nejedna matička / synáčka tam ztratí* (Erb.). Obecně můžeme říci, že pro syna je matka stejně jako pro dceru milující osobou (*Na slunci teplo a při matce synu blaze*, Bitt.), vychovatelkou, rádkyní a významnou autoritou, přirozeně však v jejich vztahu chybí zmíněná podobnost a opakování osudu, které v tradičním obrazu světa charakterizují vztah matky a dcery.

4.4 Matka rodičí

4.4.1 Ženské tělo a mateřství

Pokud se zaměříme na tělo ženy – matky v jazykovém obrazu světa, do popředí samozřejmě vystoupí tělesné procesy spojené s přiváděním dítěte na svět a s jeho ranou výživou, tedy těhotenství, porod a kojení. Rození jako bytostná činnost (typické) matky stojí v samotném základním významu slova *matka*: je to žena, která plod, dítě na svět urodila, píše Jungmann, *matka = žena, která porodila dítě, rodička* (PSJČ). Existují samozřejmě také další typy matek – matky nevlastní, adoptivní, pěstounské, náhradní apod., které je však nutné specifikovat nějakým přívlastkem, kdežto matkou prototypovou je žena, která porodila dítě a pečuje o ně.

Jestliže hovoříme o prototypu, z hlediska tradičního jazykového obrazu ženy jej představuje plodný věk a právě mateřství. V pubertě se ženské (dívčí) tělo na těhotenství, porod a kojení připravuje (začátek menstruace, rozšiřování pánve, růst prsů), jak jsme již shrnuli v kapitole o mladé dívce, ve starším věku naopak schopnost plodit děti u žen odeznívá (klimakterium), jak ještě ukážeme v kapitole o obrazu staré ženy. Mateřství je se ženou v tradičním obrazu světa pevně spjata, slovo *matka* a jeho deriváty se mnohdy používají jako synonyma pro ženu obecně (srov. ČSVS). Rození potomků mělo odedávna v naší společnosti stěžejní hodnotu. Zatímco v moderní době se setkáme s různými modely rodiny a běžně se vyskytují i dobrovolně bezdětné páry, v dřívějších dobách to bylo nemyslitelné (srov. *Rodina bez dětí, den bez slunce*, Bitt.). Velké neštěstí, i dostatečný důvod k rozvodu, dříve

představovala neplodnost⁷⁹ (srov. Lenderová–Jiránek–Macková, 2013: 158) a stigmatizovány byly na základě nevyužitého potenciálu plodnosti „staré panny“, kterým se v očích tradiční společnosti nepodařilo naplnit jejich ženskou úlohu (srov. Lenderová et al., 2009b: 164–165; Brožovičová, 2011: 97). Rození dětí znamenalo v naší křesťanské kultuře (a samozřejmě nejen v ní) nejvyšší poslání ženy⁸⁰, podle apoštola Pavla budou právě touto cestou ženy spaseny (srov. 1Tm). Připomeňme však, že v tradiční společnosti bylo plození dětí výsadou výhradně manželského svazku. Krutě trestány a ze společnosti vyloučeny byly v minulosti svobodné matky, jak jsme již rozebrali výše (v kapitole *Mladá dívka v českém tradičním obrazu světa*). Na následujících řádcích se zaměříme na tělesné stavy a činnosti spojené s mateřstvím, tedy na obraz **těhotenství, porodu, šestinedělí a kojení** v našem jazyce a kultuře, a ukážeme také, jak byly pojímány v tradiční společnosti (srov. též kapitolu *Obraz ženského těla v češtině* níže).

Těhotenství

V českém jazykovém obrazu světa je žena chápána jako matka již v těhotenství, jak vyplývá z frazému *cítit se matkou* (SČFI). Jeho význam je „uvědomit si své počínající těhotenství“, ovšem zároveň naznačuje, že žena se stává matkou v určitém smyslu právě již otěhotněním, tedy ještě před porodem (srov. spojení *nastávající matka*, *Tez.*, *budoucí matka*). Podobně také knižní frazém *v lůně matčině* (SČFI) s významem „v době před narozením“ pojmenovává těhotnou ženu jako matku.

Pro těhotenství existuje v češtině řada různě motivovaných názvů (srov. níže kapitolu *Obraz ženského těla v češtině*). Těhotenství je jejich prostřednictvím konceptualizováno jako **zátěž, břímě** (srov. samotný lexém *těhotenství*, motivovaný slovem *tíha*, či lexémy *obtěžkaná, obtížena, těžká, s útežkem, s životem obtěžkaným*, ČSVS), dále jako **změna stavu** (srov. *jiný stav, požehnaný stav*, ČSVS), další synonyma poukazují na **přítomnost plodu**

⁷⁹ Srov. tradiční modlitbu žen, které měly problém s početím, ke sv. Anně, v níž se o neplodnosti mluví jako o pohaně: *Milému Bohu se zalíbilo zbavit tě pohany neplodnosti a učinit, abys byla obtěžkána nejskvostnějším plodem. (...) buď mou přímluvkyní u Boha, ať v těle svém počnu dítě, tělo mé ať tělem ženy se stane. Amen* (Vodáková–Vodáková, 2003: 100).

⁸⁰ Historička D. Nečasová k tomu píše: „žena jakožto jedinec prostřednictvím mateřství nabývala větší ‚kvality‘ sama o sobě – naskýkala se jí tak možnost zažít jedinečný nenahraditelný životní prožitek, naplnit boží vůli, získat vyšší sociální status apod. Mateřství představovalo také přínos pro celou společnost, přinášelo ‚blaho celku‘“ (Nečasová, 2008: 36–37).

v **matčině těle** (*nosící dítě (plod) pod srdcem, mající plod ve svém lůně, ČSVS*). Běžná jsou i pojmenování prostřednictvím **metafor z rostlinné říše** – dítě je konceptualizováno jako semeno klíčící v matce či jako plod (*v matce klíčí nový život; má plod ve svém lůně, ČSVS*). Mnohá označení poukazují na **změnu vzhledu těla** ženy v tomto období, zejména na její **vystouplé, široké břicho** (*široká, košatá, ČSVS, frazém sukne se jí krátí, SSJČ*), především v nespisovné češtině jich je celá řada. Podobně jako menstruace bylo i těhotenství vnímáno v určitém smyslu jako **nemoc, ohrožení** (*živá nemoc, ČSVS*).⁸¹ I v dnešní češtině jsou běžná některá označení těhotenství poukazující na tabuovou oblast, jako je např. výraz *být v tom* (SSJČ).

Všechna tato pojmenování, jež vznikla nejednou pod vlivem společenského tabu⁸², vypovídají mnohé o tom, jak bylo těhotenství vnímáno a chápáno v dřívějších dobách (a částečně i dnes). V tradiční společnosti se na těhotenství pohlíželo skutečně jako na *jiný stav*, tedy **výjimečné období**, ve kterém se žena nacházela. A nejen na něj, ale v podstatě na celou etapu od těhotenství, přes porod až po ukončení šestinedělí.⁸³ Celý tento cyklus byl chápán daleko závažněji, než je tomu dnes. Těhotenství, samotný porod i poporodní období šestinedělí byly opředeny množstvím pověr a předsudků. Těhotné, rodičky a ženy v šestinedělí musely respektovat řadu omezení a zákazů, v jejichž základu stála potřeba ochrany matky a dítěte.⁸⁴ Prakticky od chvíle zjištění těhotenství byla žena vnímána jako někdo, kdo se ocitl v trvalém ohrožení a současně sám mohl ohrožení druhých způsobit. Věřilo se, že v tomto mezním, přechodovém stavu je vystavena zvýšenému působení nepříznivých sil (srov. Navrátilová, 2012: 35). Ženy se proto v tomto období měly zdržovat co nejvíce doma, protože mimo domácí prostor mohly sobě nebo druhým přivodit neštěstí.⁸⁵

⁸¹ Historička M. Lenderová k tomu píše: „Podle představ lékařů i veřejnosti byla žena po celý svůj život v podstatě nemocná. Její bytí plynulo mezi menstruací, těhotenstvím a porody, mezi pubertou a menopauzou. Z tohoto hlediska by byly zdravé jen malé holčičky (...) a staré babky“ (srov. Lenderová: 1999: 129).

⁸² Slova jako *těhotenství* či *porod, porodnice* bylo ve společnosti dříve nemyslitelné vyslovit (srov. Navrátilová: 2012: 36).

⁸³ Etnoložka K. Jakubíková o tom napsala: „Vo vzťahu k ženskému telu osobitý stav predstavuje menštruácia, tehotenstvo, pôrod, šestonedelie, čo sú stavy v mnohých kulturách považované za nečisté, či nebezpečné a preto ich sprevádzali mnohé obmedzenia, príkazy, tabu“ (Jakubíková, 2010: 13).

⁸⁴ Obdobnou tabuizaci žen v těhotenství, při a po porodu najdeme u nejrůznějších národů a kultur (srov. Navrátilová, 2012: 35, 106).

⁸⁵ Věřilo se například, že těhotné mohou spláshit koně, přivodit rvačku v hospodě aj. (srov. Navrátilová, 2012: 36). Podle tehdejšího chápání také chování ženy v těhotenství ovlivňovalo budoucnost dítěte či průběh porodu.

Metafora dělohy jakožto matky a dobré hospodyně

Z hlediska jazykového obrazu těla ženy – matky má pozoruhodné konotace **děloha**, jakožto orgán sloužící k uložení, výživě a zajištění vývoje dítěte během těhotenství. Právě kvůli těmto vlastnostem se pro ni dříve běžně užívalo pojmenování *matka* (srov. SSJČ). Najdeme ho například i ve frazému *vzbouřila se jí matka*, kterým se označovaly hysterické nebo žaludeční křeče (Zaor.). Doplňme k tomu, že hysterie vždy platila za typicky ženskou nemoc a dlouho byla považovaná právě za syndrom onemocnění dělohy, její název je proto odvozen od řeckého názvu pro dělohu *hystera* (srov. Lenderová, 1999: 129).

Díky současným genderově orientovaným výzkumům staré české babické literatury víme, že děloha byla v těchto spisech konceptualizována jako „dobrá hospodyně“. Jakožto orgán chránící a pečující byla metaforicky připodobňována k dobré manželce a matce a byla popisována prostřednictvím slovní zásoby odkazující k domu a domácnosti (srov. kapitolu *Žena – manželka v českém tradičním obrazu světa*). Tak je zde například kromě samotného pojmenování *matka* označována jako *příbytek* plodu a její části jsou pojmenovány jako *vchod*, *východ*, *vokno*, *zámek*, *branka*, *průchod* či *předměstí* (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 640).

Porod

Jak jsme zmínili v úvodu, rození je v jazykovém obrazu světa **bytostnou činností** (typické) **matky**. Svědčí o tom například přísloví *Otec plodí, matka rodí* (Jung.)⁸⁶ a v souvislosti s matkou se rození objevuje mj. také v přirovnání *nahý, jako jej máti rodila* (Flajš.) / *nahý jak z života*⁸⁷ *matky* / *jak ho matka urodila* / *jak se z matky narodil* (Jung.).

Proto se těhotné měly například vyvarovat nepříjemným vizuálním vjemům, mělo se vyhovět jejich zvláštním chuťovým abnormalitám, protože jejich potlačení mohlo mít zhoubný vliv na dítě, měly být dobré mysli, aby se jejich dobrá nálada přenesla na dítě, aj. (srov. Lenderová, 2016: 114). Dosah temných sil na ženu v šestinedělí byl podle dřívějších představ (a to nejen lidových, k tomuto tématu se vyjadřovali i teologové, srov. Vlčková: 2015: 142) ještě větší. Proto se musela se svým dítětem zdržovat v izolovaném prostoru, v tzv. koutě. Věřilo se, že pokud by svévolně tento prostor opustila, mohla způsobit neúrodu, úhyn dobytka, krupobití, rvačky, uhrnutí svého dítěte či jeho únos prostřednictvím zlých sil apod. (srov. Vlčková, 2015: 112–113).

⁸⁶ A zároveň také může odkazovat k dřívější představě, že hlavní plodivá funkce přísluší muži. Úloha ženské pohlavní buňky, vajíčka, se marginalizovala. Až do 17. století se táhl spor o aktivní podíl ženy při početí – zda je žena pouze jakousi „nádobou“, v níž zraje to, co zasel muž, nebo zda má i ona podíl na vzniku nového života (srov. Lenderová, 1999: 106–107).

⁸⁷ Slovo *život* zde představuje starší synonymum pro oblast břicha (srov. PSJČ).

V kapitole o obrazu ženského těla budeme podrobně rozebírat konceptualizaci porodu v češtině, zde zmiňme jen v krátkosti, že porod je v našem jazyce konceptualizován především jakožto **začátek**, ať už v prvotním významu jako začátek naší životní pouti (*od porodu až do hrobu*, Jung.), či přeneseně jako začátek, vznik, původ abstraktních jevů (*porod nových idejí*, SSJČ). Typický porod je doprovázen **obtížemi**, námahou a porodními bolestmi⁸⁸ (*těžký porod*, SSJČ, *trápení při porodu*, *bolesti ku porodu*, Jung., běžně říkáme o něčem obtížném *to byl porod* aj.), a proto je synonymem slova *porod* mj. *těžká práce* (Tez.) či *těžká/bolestná chvíle/hodinka* (ČSVS). Přeneseně lze lexém *porod* použít i o jiných jevech, které vznikají nesnadně, s obtížemi (*Skutek rodí se teprve těžkým porodem psychickým*, PSJČ). Tělo matky musí během porodu **vytlačit dítě ven z těla** (*vypuzení plodu silami porodními*, ČSVS) a tento proces motivuje nespisovná synonyma jako *rozsypat se* (ČSVS), *vrhnout*, *vyklopit*, *vyplivnout*, *vyprcnout to*, *vybourat kachle*, *uprdnout se* (Ouř.). Určitá drastičnost procesu rození zřejmě motivovala synonyma, která obsahují představu porodu jako **bourání** (*žena na rozboření*, *na rozvalení*, Jung.). Dodejme, že po porodu se odstraněním pupeční šňůry **přerušuje spojení mezi matkou a dítětem**, frazém *pupeční šňůra* (SČFI) lze použít také přeneseně pro těsné spojení, které lze oddělit jen násilně.

Zastavme se ještě u jednoho synonyma pro porod – *ženská práce*. To je nejen tabuovou generalizací (podobně jako např. spojení *ženské věci*, *ženský lékař* aj.), ale zřejmě také odráží historickou společenskou realitu a poukazuje k faktu, že pomoc při porodu a vše, co s přiváděním dětí na svět souviselo, byly po staletí výhradně **ženskou záležitostí**. Porod měl v minulosti ze sociálních, náboženských i pověrečných důvodů zůstat skryt před zraky muže. Hlavní funkci při porodu neměli lékaři, ale **porodní babičky** (zvané též *paní báby*, (*paní*) *babičky*, *babici báby*, *babivé báby*, *babky*, *babicy*, *přísežní báby* (ČSVS) či *pupkořezné báby* (Jung.), *hebamky* aj.), jak ještě zmíníme v následující kapitole o obrazu staré ženy. Bývaly to starší, zkušené ženy, které také uměly léčit nemoci. Odedávna udržovaly obvyčeje spjaté s narozením, nejenže musely vědět, jak vést porod, ale prováděly také patřičné rituály, jež měly zajistit přežití matky i novorozence, a dokonce i dobrou budoucnost dítěte (srov. Navrátilová, 2004: 61). Porod tedy v minulosti představoval výlučně ženskou doménu. S jeho medikalizací ženská porodní komunita zanikla (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 649).

⁸⁸ Bolest při porodu je z křesťanského hlediska tradičně chápána jako důsledek dědičného hříchu, o němž hovoří Bible. Podle ní by ženy rodily bez bolesti, kdyby nedošlo k prvnímu pádu (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 632). Porodní bolesti byly vnímány jako trest za dědičný hřích po celé 19. století (srov. Lenderová, 2006: 140–141).

Šestinedělí

Samotné slovo *šestinedělí* pojmenovává dobu šesti neděl po porodu, kdy se rodidla ženy vrací do původního stavu (SSJČ). Podle něj se také žena po porodu nazývá *šestinedělka* (SSJČ). V dnešní době pokročilé medicíny a medikalizovaných porodů je chápání šestinedělí dosti odlišné od toho v tradiční společnosti. Zatímco nyní jej vnímáme víceméně pouze jako jakési adaptační období, které zahrnuje rekonvalescenci po porodu a navykání matky na novorozence, dříve bylo (jistě vzhledem k vysoké úmrtnosti rodiček a novorozenců) považováno za mimořádně nebezpečné, a matky v šestinedělí měly proto jasně vymezené normy chování (srov. Navrátilová, 2012: 106). Období izolace tedy nekončilo porodem, ale pokračovalo i po něm, neboť šestinedělí bylo odedávna obdobím, kdy se život matky a novorozence jevil obzvláště křehkým.⁸⁹ Matky v šestinedělí musely být odloučené od ostatních. Zdržovaly se na lůžku v izolovaném místě světnice, tzv. koutě (srov. *v koutě ležeti* = *v šestinedělích býti*, Jung.). Samotné slovo *kout* se dokonce dříve užívalo jako synonymum pro šestinedělí (srov. PSJČ), z čehož je patrné, jak silně bylo toto období spjato se zmíněnou izolací ženy v rohu – koutě⁹⁰ světnice. Od okolního světa šestinedělky oddělovala speciální plachta, tzv. koutnice.⁹¹ Slovo *koutnice* nebylo jen názvem této textilie, ale zároveň se používalo jako synonymum pro šestinedělku samotnou (PSJČ). Kout byl vnímán jako posvátný prostor, kde mohla být jen matka se svým dítětem, jimž poskytoval bezpečí a ochranu⁹². Žena jej neměla zbytečně opouštět a měla v něm setrvat po celý vymezený čas (srov. spojení *přišla do kouta*, které se používalo pro začátek šestinedělí, a spojení *vyšla z kouta* pro konec tohoto období, Jung.). Šestinedělí tedy pro matku znamenalo přísnou izolaci (*šestineděle / šestinedělství je čas šesti neděl, v kterých rodička se kryje*, Jung.) a ležení na lůžku (srov. výrazy jako *šestineděle vyležeti*, *postelkyně*, *žena v šesti nedělích ležící* = *šestinedělka*, Jung., *být v polohu* = *v šestinedělí*, *vstala po dítěti* = *má za sebou šestinedělí*, ČSVS).

V naší moderní době se chápání šestinedělí proměnilo. Co se týče izolace šestinedělek, přihlíží se především k přání rodičky a jejímu zdravotnímu stavu, nesetkáme se již s žádnými

⁸⁹ Ještě na začátku 19. století umíralo 10 % rodiček a výzkumy pro 18. století dokazují, že prvního roku se nedožila celá třetina dětí (srov. Vlčková, 2015: 108).

⁹⁰ Slovo *kout* konotuje v našem jazyce izolované, skryté místo, kde je možné se schovat (srov. rčení jako *sedět v koutě* = *tiše, pokojně* či *zalézt do kouta* = *schovat se, neukazovat se na veřejnosti*, Zaor.).

⁹¹ K významům koutní plachty srov. Vlčková, 2015: 113.

⁹² Za koutní plachtu směla vstoupit pouze porodní bába a manžel rodičky (srov. Vlčková, 2015: 114).

striktními nařízeními a zákazy. Šestinedělí ztratilo význam mezního, přechodového období. Samotný výraz *šestinedělí* je dnes v našem povědomí zapsán ponejvíce jako lékařský termín, ovšem z výše uvedeného je patrné, že dříve nesl jiné, význačnější společensko-kulturní významy a konotace.

Úvod jako obřad spojený s ukončením šestinedělí

Po staletí bylo s obdobím šestinedělí spjaté také jeho rituální ukončení. Uzavíral jej církevní obřad zvaný **úvod** (*obřad požehnání udělovaného matce při prvním příchodu do kostela po porodu*, SSJČ). V jeho rámci byla žena představena celému společenství v nové roli matky a obdržela požehnání, ovšem nesl i další významy. Samotný název *úvod* napovídá, že jádrem bylo uvedení ženy do kostela po období odloučení, izolace, v němž se nesměla účastnit bohoslužebných úkonů. Jednalo se o obřad u nás všeobecně rozšířený, který neodmyslitelně patřil k životu žen – matek.⁹³ V následující ukázce z lidové písně dokonce mateřství metaforicky zastupuje: *Všecky panny jdou na dříví, / u konvářů strojí křtiny. // Všecky panny jdou pro vodu, / ta konvářovic k oúvodu* (Erb.)⁹⁴. Ještě v první polovině dvacátého století bylo možné u nás v některých oblastech vidět slavnostní procesí žen doprovázející šestinedělku do kostela (srov. Vlčková, 2015: 150).

Ve starších dobách bylo součástí obřadu úvodu i tzv. **očišťování**, neboť ženy po porodu byly vnímány nejen jako matky hodné úcty, ale současně také jako osoby nečisté.⁹⁵ Kořeny nahlížení na šestinedělku jako na osobu tělesně nečistou v naší kultuře sahají do židovské tradice (ovšem tabu spojené s krví najdeme v různých kulturách, srov. Navrátilová, 2004: 106–107, Vlčková, 2015: 140). Ve starozákonním Levitiku čteme o potřebě očišťování⁹⁶ žen v šestinedělí, které podobně jako ženy menstrující neměly přístup do chrámu. Doba poporodního očišťování bez účasti na bohoslužbě se po staletí udržovala také v naší křesťanské kultuře. Pro tekutinu (obsahující krev, hlen a děložní tkáň), která během šestinedělí odchází z ženského těla, přetrval do dnešní češtiny název *očistky* (SSJČ), jenž

⁹³ Obřad byl zrušen až v rámci liturgické reformy druhého vatikánského koncilu (60. léta 20. stol.).

⁹⁴ V případě této konkrétní lidové písně stojí mateřství v opozici k panenství a je nechtěné.

⁹⁵ A to nejen tělesně, kvůli poporodním očistkům, ale diskutovala se i poskvrna mravní, zapříčiněná podle tehdejšího chápání sexuální žádosti spojenou s početím dítěte (srov. Vlčková, 2015: 39–40).

⁹⁶ SSJČ uvádí, že očišťování jsou *náboženské obřady u pohanů i v Starém zákoně, jimiž se odstraňovalo poskvrnění, znečištění, znemožňující účast na bohoslužbě ap.* Toto očišťování se však do určité míry praktikovalo i v naší křesťanské kultuře.

právě k tomuto tělesnému očišťování po porodu poukazuje. Součástí obřadu úvodu byla tedy po dlouhou dobu i purifikace rodičky, jíž se odstraňovalo poskvrnění znemožňující účast na liturgických úkonech⁹⁷. Obřad úvodu se v průběhu staletí proměňoval, ve starších dobách měl především právě purifikační charakter, později představa šestinedělky jako osoby nečisté ustoupila a jádrem obřadu se stalo žehnání matky po porodu a její dík za narozené dítě (srov. Vlčková, 2015: 135). O významu tohoto obřadu svědčí i fakt, že s ním byla spojena hostina, tzv. *úvodové hody* či *úvodky* (ČSVS), jíž se účastnily výhradně ženy, a to především porodní babička a ženy, které matce v šestinedělí pomáhaly a nosily jídlo tzv. *do kouta* (srov. Vlčková, 2015: 122–123). Postupně obřad úvodu zcela zanikl, respektive se sloučil s obřadem křtu, neboť v moderní době se chápání šestinedělí, jak jsme již uvedli, proměnilo a přestalo být vnímáno jako mezní, mimořádné období v životě ženy. Se společenským vývojem a také s faktem, že se porody přesunuly z intimity domova do porodnic, postupně vymizely tradiční zvyklosti, jež byly dříve s šestinedělím nezbytně spjaté, včetně církevního úvodu.

Kojení

K tělesným procesům spojeným s mateřstvím patří bezpochyby také kojení (srov. ustálené spojení *kojící matka*, ČSVS). Po matce se nazývá první výživa malých dětí (*kojenců*), jež se tvoří v jejich prsech, *mateřské mléko*⁹⁸. Sání mateřského mléka přeneseně znamená mládí a nezkušenost (implicitně závislost na matce): *teče mu mléko po bradě* (SSJČ), *Ještě mlíko mateřino na bradě a chce se ženiti* (Jung.).

Lexém *kojit* má základní význam *živit (dítě) svým mateřským mlékem* (SSČ). Existují však i významy přenesené, jako například ve spojeních *být kojen jinými ideály* nebo *sát do sebe něco s mateřským mlékem* (SSJČ). Víme, že mateřské mléko má vliv na růst a vývoj dítěte, a tento fakt zřejmě motivoval přenesený význam těchto spojení (viz k tomu ještě níže). *Kojit* znamená také *utěšovat, konejšit, uklidňovat, uspokojovat* (např. *kojit se naději*, SSJČ, *kojit hlad, zvědavost*, ČSVS), neboť kontakt s matkou a sání mléka dítě zároveň uklidňuje a uspokojuje. Tímto významem je motivováno i slovo *pokoj* (od *kojit* – „uklidňovat napojením“, Mach.).

⁹⁷ Srov. do nedávna používaný název katolického mariánského svátku *Očišťování Panny Marie*, dnešní Hromnice.

⁹⁸ Srov. též frazém *mateří kašička* (SČFI), tedy včelí produkt sloužící jako výlučná potrava včelí matky a plodu, který analogicky označuje první výživu včelích larev (a zároveň výživu včelí královny).

Zastavme se ještě u odvozeného slova *kojná*, které označuje ženu najatou ke **kojení cizího dítěte**. Zatímco v dnešní době, kdy máme k dispozici kvalitní umělé mléko vhodné i pro novorozené děti, je tato profese u nás zcela okrajovou záležitostí, v dřívějších dobách byly kojné velmi žádané a často jiné matky v této činnosti zastupovaly. Pokud se podíváme do historie, zjistíme, že krmení dítěte vlastním mlékem nebylo vždy samozřejmostí, naopak v různých dobách převládaly ke kojení a jeho délce odlišné přístupy (srov. Lenderová, 2016: 25–29, Lenderová, 2008: 127–145). Za velmi podstatný se pokládal výběr vhodné kojné, neboť u kojení se předpokládal zásadní formativní vliv na tělo, osobnost, chování, a dokonce i budoucnost dítěte. Věřilo, že spolu se svým mlékem žena dítěti předává i určité vlastnosti (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 642). Z tohoto hlediska je zřejmě také možné vykládat původ výše zmíněných spojení *sát do sebe něco s mateřským mlékem*⁹⁹ (tedy od dětství být k tomu veden, vychováván, SSJČ) a *být kojen jinými ideály* (tedy vyrůstat pod jejich vlivem, SSJČ). Na výběr kojné, jež bývala zároveň dítěti i chůvou, byly kladeny značné nároky a ve starých českých babických příručkách je mu věnován velký prostor (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 644).

4.4.2 Metafora matky jako zdroje, původu, základu

S modelem matky rodičí úzce souvisí také **přenesený význam matky jakožto zdroje, původu či základu něčeho**, který je odvozen od faktu, že matka je původkyní života. Tento význam je obsažen již v samotné etymologii slova *matka*, které zřejmě souvisí nejen s ide. **ma-ter*, ale také s lat. *matricula* – pramen, počátek. Latinské slovo *mater* má navíc souvislost s lat. *materia* – hmota. Sémantický obsah slova *matka* je tedy odedávna spjat s významem něčeho původního, počátečního, základního (srov. Mach.).

Ke vztahu matky a dítěte se v našem jazyce analogicky připodobňuje např. vztah lidí a naší zeměkoule (srov. spojení *matka/matička Země/země*, SČFI, nebo žertovný frazém *Políbil matičku zem* s významem „upadl“, Zaor.), matkou může být nazývána příroda (*matka příroda*, SSJČ), město (*stověžatá matička*, SČFI, *Praha, matka měst, matička Praha*, SSJČ) nebo rodná země (*matka vlast*, SSJČ). Pokud bychom měli uvést příklady z klasické literatury, na paralele mezi matkou a vlastí je vystavěno válečné drama K. Čapka *Matka* a stejná analogie je jednou z velmi exponovaných složek sémantické výstavby Erbenovy sbírky *Kytice* (srov. Vaňková, 2000: 634). Matku jako zdroj a původ najdeme i v mnoha rčeních a příslovích typu

⁹⁹ U Jungmanna najdeme podobný obrat – *S mateřským mlékem vysatý* (Jung.).

opakování je matka vědění, nevzdělanost je matka pověry, opatrnost matka moudrosti (SSJČ), *opilství jest matka mnohých nešlechtností* (Jung.), *Závist bývá matkou zlého činu* (Bitt.). Na stejné metafoře je založena i polysémie lexémů *matka, matička*: jako *matka* se nazývá kousek těsta nechaný v díži od předešlého pečení chleba (ČSVS), *matice* je dutá část šroubu, z níž se vyjímá druhá, celistvá (Jung.), *matička* je plodonosná větvíčka (část rostliny, která je základem květu, plodu, ČSVS), *matkou* se dříve také nazývala děloha (podrobněji viz výše). Tato metafora stojí i v základu spojení jako *mateřský závod, mateřská letadlová loď, mateřská buňka, mateřská rostlina, matečná hornina* (SSJČ) apod. Matka jako zakladatelka se objevuje ve frazému *matka rodu* (SČFI), jímž je například označována bájná kněžna Libuše, která podle pověsti stála na počátku rodu Přemyslovců. Zdrojovou metaforou je ve všech těchto případech matka rodičů, dárkyně života, ale do jisté míry mnohdy i matka pečující, vychovávající, formující své děti.

4.5 Závěr

Z našeho zkoumání vyplývá, že tradiční stereotyp matky je tvořen třemi základními významovými okruhy, kterými jsou: 1) **matka rodičů**, 2) **matka milující, pečující, ochraňující**, 3) **matka vychovávající**. Mezi těmito třemi nejvýraznějšími polohami stereotypu nejsou ostré hranice a mnohdy se prolínají. Velmi stručně řečeno je v tradičním jazykovém obrazu světa typickou matkou žena, která porodila dítě a zároveň ho miluje a pečuje o ně, učí je poznávat svět, vštěpuje mu morální hodnoty, a díky tomu je důležitou, blízkou osobou, se kterou má dítě hluboký vztah. Ostatní, vedlejší významy slova *matka* jsou odvozeny od této základní lidské zkušenosti.

Z hlediska tradičního obrazu ženy v různých obdobích života představuje (jak jsme již uvedli) **mateřství a plodný věk prototypovou podobu pojmu ŽENA**¹⁰⁰. Mateřství je konceptualizováno jako naplnění ženské role (např. dívčí věk je pojímán jako příprava na něj – viz kapitola *Mladá dívka v českém tradičním obrazu světa*), vysoká hodnota, poslání ženy. Žena v plodném věku, která se stala matkou, byla v tradiční společnosti na pomyslném vrcholu, neboť jí dávala potomky. Při péči o ně a jejich výchově přitom uplatňovala pozitivní vlastnosti a schopnosti považované za typicky ženské, jako je laskavost, obětavost a schopnost pečovat. Ze všech námi zkoumaných etap a rolí v životě ženy má právě proto matka v tradičním obrazu světa nejpozitivnější konotace. Svědčí o tom i její spojování

¹⁰⁰ Podrobněji v závěrečné kapitole této práce.

s pojmy majícími vysokou společenskou hodnotu, jako je život, rodina, domov, vlast, s pozitivními vlastnostmi (laskavost, obětavost), city (láska) a také se společensky důležitými činnostmi a schopnostmi (péče, výchova).

Závěrem se můžeme ptát, zda se nějak proměnil vztah žen k mateřství v dnešní době. Víme, že dříve byl život ženy vymezen pevnými mantinely: musela se provdat, porodit a vychovat děti. Její žití v podstatě plynulo od jednoho porodu k druhému (o to větší bylo trauma žen neplodných nebo „starých panen“) a její hodnota spočívala právě především v rození dětí. Dnes však přibývá žen, které zůstávají dobrovolně celoživotně bezdětné (a tato dobrovolná bezdětnost pozvolna přestává být společenským stigmatem) a prosazují se různorodá pojetí rodiny (srov. např. dokumentární film *Nerodič*, 2017, režie J. Počtová). Svobodné rozhodnutí nemít děti by bylo v tradiční společnosti v zásadě nemyslitelné. Mateřská role je i dnes na jedné straně společensky oceňovaná, ovšem na straně druhé je mnohdy vnímána i jako překážka, zejména v pracovní kariéře, proto řada žen mateřství odkládá (srov. Možný, 2006: 196). Skloubení práce a mateřství je jedním z velkých témat dneška. Jisté je, že žena dnes nemá oproti tradiční společnosti hodnotu pouze v mateřství a plození dětí, ale má více hodnotu sama o sobě.

5 Stará žena v českém tradičním obrazu světa

Ano: slovo babička, bába je celý zlatodol poesie. (...) Stará žena má pro sebe poesii podzimu. Příroda se přebarvila do tónů klidnějších, studenějších, mlhy kalí zrak, sluneční dráha se krátí, dnů ubývá. Někdy ještě slunce se usměje — úsměv před skonáním. Bába ví o blížícím se skonání svém, říká, že se na ně těší, a má v šatníku svém už rubáš, čepec, růženec — jak jednoduchá to příprava na dlouhou cestu! — ale neřekni jí sám ani slůvka o možné smrti, vyslechne je sice oddaně, jsi ale její nepřítel! Jen se podívej na ni, když se slunko znovu rodí a bába se nového, „ještě jednoho“ jara dočkala! (J. Neruda)¹⁰¹

5.1 Úvod

Zkoumání tradičního obrazu ženy v různých fázích života uzavíráme kapitolou o ženě staré. Její jazykový obraz budeme analyzovat především prostřednictvím lexému **bába/baba** a jeho derivátů jako *babka*, *babička* aj., neboť jde o lexém v jazyce exponovaný a frekventovaný, k němuž se váže kromě základního významu mnoho významů druhotných a bohaté konotace. Hláskové varianty zkoumaného lexému *bába* a *baba* zasluhují vysvětlení. Zatímco v dnešní době je slovo *bába* hovorové a hanlivé (srov. SSČ), dříve bylo běžným, nepříznačným označením staré ženy či babičky v rodině (*Bába je stará žena, letitá, starostí zbědovaná, věkem a lety sešlá, stařice, stará matka*, píše Jungmann) a v některých částech naší republiky tomu tak je stále (srov. *Český jazykový atlas*). K vyjádření rozdílnosti významových odstínů a příznaku pejorativnosti se dříve využívalo právě rozdílu v kvantitě á/a: tvar *baba* byl expresivní, tvar *bába* neutrální. Právě tento rozdíl využil i Jan Neruda v názvu své studie „*Báby*“ i „*baby*“ a napsal o něm: „*Náhle se mění ‚á‘ v ‚a‘, ‚poesie podzimu‘ se pojednou zvrací na nepříjemně mrazivý dech, fičící z podzimního strniště — a z ‚báby‘ se stává ‚baba‘ se vším nechutným pojmem svým*“ (Neruda, 1887: 14). Tento rozdíl ve stylové platnosti je dnes částečně zastřen, někdy ale kvantita rozlišuje význam (např. *baba* ve významu zbabělec, spojení *máš babu* apod.).

Pokud zkoumáme **stereotyp staré ženy** v tradičním obrazu světa, zjistíme, že jedna jeho poloha souvisí s **ženstvím obecně** (bez ohledu na věk), kdežto druhá souvisí s (ženským) **stářím**. Stařenám jsou například přisuzovány pomlouvačnost či zbabělost, tedy vlastnosti

¹⁰¹ Neruda, 1887: 5–7

chápané jako typické pro ženy obecně (srov. Christou, 2012b; Christou 2017). Zdá se však, že u starých žen je nacházíme přítomné v ještě intenzivnější, zesílené podobě, jak ukážeme dále. Se stárnutím pak souvisejí zejména typické fyzické vlastnosti odvíjející se od stárnoucího ženského těla, jako je ztráta krásy, zchátralost, ohnutí, pokroucené údy, vráscitost, ztráta schopnosti reprodukce aj. (viz níže), a také vlastnosti vztahující se k životní zkušenosti a moudrosti starých žen. Se stařenami se tradičně spojovala na jedné straně výjimečná **schopnost pomoci** v nesnázích (viz báby kořenářky, vědmy, porodní babičky), ovšem na straně druhé stejně výjimečná **schopnost uškodit**, přivodit neštěstí (viz zlolajné, pomlouvačné baby, čarodějnice aj.). Všechny tyto polohy tradičního stereotypu staré ženy rozebereme na následujících řádcích. Pojdme se tedy podívat, jaký obraz ženy ve stáří vysvítá ze slovní zásoby a frazeologie, lidových písní, pohádek, říkadel i klasické umělecké literatury.

5.2 Ženské stárnutí po fyzické stránce

V tradičním obrazu světa je ženské stáří provázáno **ztrátou krásy** a **fyzické přitažlivosti**. *Baba* není jen pojmenováním staré ženy, ale je také výrazem pro ženu starou a ošklivou (SSJČ). O stárnoucí ženě, která ztrácí svou krásu, se říká, že *babovátí* nebo že *už je z ní bába* (staršími synonymy byla slova *baběti*, *zbaběti*, Jung.). O pomíjivosti ženské krásy mluví například přísloví *Kdo se žení pro krásu, ta trvá jen do času; kdo se žení pro statky, ty přichodí na zmatky; kdo se žení pro ctnost, ta trvá na věčnost* (Bitt.) či *Škoda je pěkný ženy a pěknýho koně, když zestárnou* (Bitt.).

Bohatým zdrojem konotací spojených se stárnoucím ženským tělem je v české klasické literatuře báseň F. Halase *Staré ženy*. Na pěti částech těla (oči, ruce, vlasy, klín a tváře) Halas metaforicky vykresluje úděl starých žen, opuštěných, neužitečných, zapomenutých, čekajících na smrt.

5.2.1 Sešlé tělo staré ženy jako zdrojová metafora různých lidových pojmenování

Ve stáří se mění postava, tělo se zmenšuje (o starých lidech se říká, že *rostou do země*), ztrácí pružnost a pevnost, ohýbá se, vráskovatí, také vlasy přicházejí o svou původní barvu a šedivějí. Výrazy *bába*, *baba*, *babka* a jejich deriváty se tak objevují v lidových názvech pro rozličné předměty, rostliny, zvířata, přírodní útvary, pokrmy apod., které nějak, třeba i velmi vzdáleně, **připomínají tělo staré ženy**. Je pro ně charakteristická nízkost či zakrslost, pokroucenost, ohnutí, kulatost, zvrásněnost či šedivost, tedy vlastnosti typické pro vzezření starší ženy. V těchto lidových pojmenováních jde tedy vlastně o metaforu na základě podobnosti s tělem staré ženy. **Sehnutí** starého těla zřejmě motivovalo pojmenování

bábal/baba pro mnohé kopce, hory a vyvýšeniny jak v českém prostředí (např. vrch *Baba* v Praze-Dejvicích), tak u dalších slovanských národů (srov. Profous, 1954).¹⁰² Slovo *bába* a jeho deriváty se objevuje také v pojmenování některých pokrmů, které buď přímo svým tvarem nebo tvarem formy či pekáče, ve kterých se pečou, připomínají tělo starší ženy (zřejmě asi v opozici ke štíhlému, rovnému tělu mladé dívky), např. *žemlová bába/zemlbába*, *bábovka* (původně vlastně forma na pokrm *bába*, Rej.), nářeční výraz pro koblihu *teplá bába* (srov. *Byl zticha jako s teplou babou*, PSJČ, *s teplou babou něco vyřídít* = rychle něco prozradit, Zaor.). Určitá **neforemnost**, **rozložitost** starého těla motivovala zřejmě název *bába*, *babka* pro mrak (srov. Mach.). Podobnost s **nízkým tělem**, jež má **pokroucené údy**, nezapře *babka* – zakrslý strom, jenž *zababčel*, tedy zakrněl,¹⁰³ či *babka* – pařez. Kvůli **vrásčitosti** se dostalo pojmenování *babka* druhu chrousta se zvrásněnými krovkami či houbě s rozpraskaným kloboukem. Také o starých jablkách, která se scvrkávají a vráskovatí, se říká, že *babčí* (srov. Mach.). Název druhu sýkory *babka* poukazuje k jejímu šedavému zbarvení byl zase odvozen od **barvy vlasů** staré ženy. Lidové názvy *bába*, *baba*, *babka* tedy označují denotáty, jež svým vzezřením připomínají **zchátralé**, **ochablé**, **ohnuté**, **pokroucené** a **vrásčité tělo stařeny s šedými vlasy**.¹⁰⁴

5.2.2 Vnitřní proměna stárnoucího ženského těla: přechod a ztráta schopnosti reprodukce

U ženského těla dochází kromě změn viditelných, vnějších, i k zásadním proměnám vnitřním – **klimakteriu a ustávání schopnosti reprodukce**. Český výraz pro toto období, *přechod*, naznačuje, že je vnímáno jako **hranice** mezi dvěma životními etapami – plodnou, mateřskou a neplodnou, stařeckou. Vyhasnutím plodnosti ženy podle tradičních představ ztrácely své zásadní životní poslání. Zatímco u mužů se vždy stáří dotýkalo více sociálního rodu, u žen

¹⁰² jedna z možností výkladu

¹⁰³ Z tohoto hlediska je zajímavý i název *babyka* pro druh javoru, který bývá zkřivený a má uzlovité, vráskovité dřevo. Pojmenování je tedy opět motivováno vzhledem staré ženy. Ve staré češtině (a dodnes v nářečí) mělo slovo podobu *babka*, tvar *babyka* vznikl pozdější změnou podle osika (srov. Holub–Kopečný, 1952; Svěrák, 1974).

¹⁰⁴ Doplňme ještě, že slovem *bába* je motivováno i jméno motýla *babočka*. Jde o Preslovu přejímku z ruštiny, kde je zdobnělinou právě k *bába*. Zřejmě to bylo slovo tabuové, dříve se totiž věřilo, že v motýlech sídlí duše zemřelých. Podle jiného výkladu šlo o čarodějnici (k tomu srov. českou *ježibabu*), avšak to se týkalo spíše motýlů nočních (srov. Rej.).

biologického: „V případě mužů popírala stařecká nemohoucnost sociální rod, sociální konstrukt maskulinity: kvůli úbytku fyzických sil ztratil muž schopnost hmotně zajistit a ochránit sebe, svůj majetek, případně svou (výrazně mladší) ženu a děti. V případě žen představovalo stáří, pokud nešlo o vdovství, spíše ohrožení v mantinelech rodu biologického. U žen mělo stáří zřetelný fyziologický začátek, navíc ještě po většinu 19. století byl sociální konstrukt ženství odvozován z biologického pohlaví: ‚ženství‘ končilo tam, kde končila schopnost reprodukce“ (Lenderová et al., 2009b: 162). Lidé v dřívějších dobách dokonce věřili, že ženy jsou po přechodu více vystaveny působení temných sil a začnou inklinovat ke zlu, což vedlo až k vytvoření negativního stereotypu staré ženy jako zlé, škodící čarodějnice (srov. Navrátilová, 2010: 22; Velková, 2009: 205–206), o němž budeme mluvit níže.

Přechodem žena přestala naplňovat svůj reprodukční úkol, a starým ženám proto již **nepříslušelo vdávat se**. V tradiční společnosti, která spatřovala úlohu ženy především v mateřství, vyznívala případná touha starší ženy ještě nebo znovu se provdat nepatřičně. Na staré nevěsty se pohlíželo s odsouzením a posměchem. S takovými nežádoucími nevěstami, které si mladší muži berou jen kvůli majetku, se setkáme v řadě českých přísloví a lidových písní (např. *Nepojímej baby pro peníze, milý brachu – ať z tebe lidé nemají posměchu*, Flajš., *Starý muž a mladá žena – jisté děti; mladý muž a stará žena – jisté bití*, Bitt., *Neber sobě, můj synečku, / pro peníze babu, / kde s ní půjdeš, šohajičku, / pro velikú hanbu? / Druhý půjde s mladú, / ty se starú babú, / uděláš si, můj synečku, / mezi lidma hanbu*, Suš.). Jak je patrné z mnohdy drsně humorných textů lidových písní, mladým nápadníkům starých žen šlo hlavně o jejich majetek a nejednou jim dokonce přáli brzkou smrt: *Vzal jsem si babičku staříčkou, / myslil jsem, že něco má: / ona má v komoře kohouta, / on jí tam kokrhává* (Erb.) či *Vlk mě radu dal, / bych si babu vzal, / babu, babu, babu, babu, / babu mosaznou! // Flintu nabiju, / babu zabiju, / babu, babu, babu, babu, / babu mosaznou!* (Erb.). Tento jev byl zřejmě v dřívější společnosti poměrně rozšířený, vyjádřil se k němu i Jan Neruda ve své studii „Báby“ a „baby“: „Jakž teprv, když si stará bere mladého! Ani když to ,bůh sám usoudí,‘ nestojí to za nic. Vztít si starou je zrovna tolik co smrt. ,Naši chtějí, abych umřel, a já ještě nestonal: dávají mně starou babu, já bych babu čertu dal. — Stará baba jako žába v zimě v letě studená: mladá holka jak peřina v zimě v letě zahřívá. — Staré babě dáme hrábě, aby jimi hrabala: mladé holce dáme chlapce, aby ho milovala‘ (...) ona má jakous alespoň omluvu v náklonnosti své, on nemá omluvy pražádné — proč si ji vzal! Zvláště je-li mlád, opustil-li snad mladou, ze spekulace špinavé. Píseň ho šlehá, ať sebou vrtne, kam chce. A když přijdeš do hospody, k tanci nebudeš smít; bude na Tě Tvá babička ode dveří hrozit: ,pojď, mužíčku, pojď spat, zanech hezkejch děvčat: když jsi je chtěl milovati, měl jsi si mne

nebrati““ (Neruda, 1887: 34). Dodejme ještě, že stará žena jako nežádoucí nevěsta v lidových písních často stojí v opozici k mladé dívce, s níž je negativně srovnávána: *A co mně dáš, to mně dáš, / Pane Bože věčný, / ja, edem mně nedávej / starej baby s dětmi. // A ta stará dudle / jako pivná bečka, / a mladá podskakuje / jako veverčka. // Dáme starej osucha, / aby ho žuchlala, / tej mladej na střevičky, / aby si šupkala* (Erb.). V lidové písni *Baba nevěstou* ještě zintenzivňuje nepatřičnost celé situace neupravený oděv – místo mladé nevěsty v krásných svatebních šatech tu stojí stařena v roztrhaném oblečení: *Vdávala se stará baba, / vdávala se babice: / měla sukni roztrhanou / a bez nártů střevíce* (Erb.). Také přísloví *Kde děvčat nemají, i báby se vdávají* (Bitt.) poukazuje na staré ženy jako nevěsty „druhé kategorie“.

Z těchto příkladů je patrné, že tradiční společnost měla poměrně striktní nároky na sňateční věk žen. Svědčí o tom například i expresivní pojmenování *babec* (Jung.) pro „staré panny“. Ačkoli zpravidla nešlo o žádné stařeny, z tohoto výrazu je jasné, že společnost je jako příliš staré pro uzavření sňatku hodnotila.

5.3 Vlastnosti přisuzované starým ženám jako typické: schopnost škodit a schopnost pomáhat

Pokud zkoumáme vlastnosti připisované starým ženám v tradičním obrazu světa jako typické, brzy si povšimneme, že vytvářejí dva vyhraněné póly: na jedné straně je to jejich **silná schopnost škodit**, na straně druhé **schopnost pomáhat**. Staré ženy jsou zde obdařeny zvláštní schopností či silou, někdy i magickou, jíž mohou ovlivňovat osudy druhých lidí.¹⁰⁵ Tak na jedné straně stojí pomlouvačná, klepavá baba přinášející smůlu, přátelící se s čertem a provozující temné čáry, a na straně druhé moudrá stařena, která umí léčit rozličné nemoci, pomoci při porodech a poradit v nesnázích. Podívejme se na obě tyto polohy podrobněji.

¹⁰⁵ S přesvědčením, že staré ženy jsou nadány nevšedními schopnostmi, souvisí také představa údajné **mocné staroslovanské bohyně Báby**. Tato bohyně zřejmě ve skutečnosti nikdy nepatřila do pantheonu slovanských bohů, byla nejspíše výmyslem našich obrozenců, kteří mnohdy podléhali vlivu různých méně hodnotných prací a nekriticky přejímali různé starší fikce nebo je i sami vytvářeli (srov. Váňa, 1990: 20). Je však evidentní, že zde byla živná půda pro to, aby staré ženě bylo takto významné místo na základě jejich charakteristických vlastností přiřknuto. Proto se například v některých slovnících pod heslem *bába/baba* setkáme s uváděním mytologických bytostí jako *polední, zlatá, železná, žitná bába/baba* (srov. PSJČ, Jung.), s bohyní úrody či deštivého mračna Bábou apod. (srov. Holub–Kopečný, 1952; Lutterer–Šrámek, 1997; *Ottův slovník naučný*, 1996 aj.). Ke starým slovanským démonům prokazatelně patřila *baba Jaga*, jež byla zosobněním bouře (srov. Váňa, 1990: 118).

5.3.1 Inklinace ke zlu, schopnost škodit

Při zkoumání typických vlastností starých žen zjistíme, že mnohé špatné vlastnosti, přisuzované ženám obecně, bez ohledu na věk, se ve stáří ještě zintenzivňují. Čím to však je, že stará žena má být najednou „horší“ než mladá? Důvodů je více. Podíl na utváření negativního stereotypu měly zřejmě jak názory dřívější medicíny na fungování ženského těla po menopauze, tak různé lidové pověry a v neposlední řadě i sociální realita stáří v dřívějších dobách. V lidovém prostředí se věřilo, že u starých žen se spolu se ztrátou plodnosti uvolňuje dříve potlačená negativní energie ženského těla, neboť ochabující tělesné funkce a ztráta pozitivní plodivé síly umožňovaly snadnější průnik démonům, ohrožujícím řád kosmologického uspořádání (srov. Navrátilová, 2010: 22). Také dřívější medicína tvrdila, že v těle ženy se po přechodu hromadí škodlivá krev, která způsobuje hysterii či melancholii (srov. Velková, 2009: 205–206). Negativní stereotyp staré ženy však vyrůstal i z historické reality. Staré ženy, povětšinou vdovy bez mužského ochránce a živitele, bývaly ohroženy bídou a ocitaly se na okraji společnosti (srov. spojení *bába žebravá*, Jung.). Sešlé tělo deformované různými úrazy a nemocemi, hluchota, slepota¹⁰⁶, špatná hygiena, potrhaný oděv, to vše přispívalo k negativnímu vnímání starých žen: „*Středověká společnost přiřkla stařenám místo po boku prostitutek a židů, které vyřazovala z důstojné lidské společnosti. Ztotožnění staré ženy s čarodějnici zůstávalo po většinu časů spíše extrémní, nicméně stařeny mu občas zadávaly příčinu: vyznaly se v bylinkách, zařikávání, léčily zvířata i lidi, prováděly potraty. Zpravidla odpuzoval jejich fyzický vzhled*“ (Lenderová et al., 2009b: 155–156). Nejmarkantnějším projevem tohoto negativního stereotypu tedy bylo kdysi ztotožňování starých žen s čarodějnici ovládanými ďáblem, které vyústilo v Evropě 15.–17. století v hrůzné čarodějnické procesy (srov. Lenderová et al., 2009b: 563). Zcela běžným bodem obžaloby prý tehdy byla léčitelská činnost, kterou právě staré ženy často provozovaly. Většinou byly teprve mučením přinuceny k démonickému výkladu svých v podstatě

¹⁰⁶ Připomeňme dětskou hru na *slepou bábu* (a frazém *hrát si s někým na slepou bábu* – přeneseně *někoho klamat, něco předstírat, hrát s někým divadlo* apod., SČFI), kde „slepá bába“ představuje komickou figuru, jakési „strašidlo“.

neškodných rituálů (srov. Dinzelbacher, 2003: 183).¹⁰⁷

V našem jazyce a kultuře je tento negativní stereotyp silně zakořeněn především prostřednictvím frazeologie. Stará žena zde bývá synonymem něčeho **špatného, nebezpečného, nevíтанého** či **ohavného**, je spojována s **neštěstím, smůlou, nemocemi** či s nějakou **přítěží**: *Štír, had a žába, mnich, čert a bába, Němec, Žid a hovno – to vše jest sobě rovno* (Flajš.), *Baba horší než žába* (Flajš.), *Sto bab, sto nemocí* (Bitt.), *Baba s vozu, kolům lehčeji* (Flajš.)¹⁰⁸. Obecně se dříve soudilo, že třeba už jen potkat stařenu přináší neštěstí (*potkat babu je smůla*, SSSJČ). Její schopnost škodit je v našem jazyce koncentrována zejména v příslovích, v nichž se vyskytuje společně s **čertem**, o nichž budeme mluvit níže. Negativní vnímání je patrné i z široké škály pejorativních synonymních pojmenování pro staré ženy: *babizna, (stará) čarodějnice, (stará) košatina, rachotina, škatule, rašple, rachejtle, ochechule, bréca* (srov. ČSVS). Stará žena je také v lidových písních a říkadlech často zobrazována jako odpudivá osoba, kterou je pohrdáno a je možné se jí posmívat, nadávat jí, či dokonce ubližovat (srov. říkadla *Bába sedí za kamny, / vylizuje kuthany; / pes na ni vrčí, / že ji dolu strčí; / kohout na ni kokrhá, / že jí kožich roztrhá*, Erb., *Hoši, hoši! / dědek sedí v koši, / bába sedí ve věrteli; / podte, hoši, melte ji!*, Erb.). Podívejme se nyní na nejtypičtější špatné vlastnosti přisuzované starým ženám.

Pomlouvачnost a další související špatné vlastnosti

Pomlouvачnost, upovídанost, zvědavost, svárlivost, to vše jsou vlastnosti považované za typické pro ženy obecně (srov. Christou, 2012b). Ve stáří se však, jak jsme již zmínili, tyto vlastnosti jakoby ještě zesilují. Se starými ženami jsou tak těsně spjaté rozličné charakterové vady (srov. *babář = člověk mající vady babám toliko vlastní*, Jung.).

Ženy, zejména staré, svému okolí škodí pomluvami, **pomlouvачnost** je jejich charakteristickou vlastností (srov. frazém *babské drby/klepy*, SČFI, či synonyma pro pomlouvачnou osobu *zlý (pomlouvачný, utrhačný) jazyk ženský (babský), zlé jazyky ženské*

¹⁰⁷ Rakouský historik P. Dinzelbacher píše také o tom, že mezi nařčením z čarodějnictví či prohlášením za svatou vedla v dobách čarodějnických procesů velmi tenká hranice a ženy nadané zvláštními schopnostmi byly posuzovány značně ambivalentně (srov. Dinzelbacher, 2003: 242).

¹⁰⁸ Srov. podobný frazém *to je táž baba na témž voze* = to je stejné, stejně špatné jako dříve (Zaor., původem z polštiny).

(*bab, babské*), *zlá* (*pomlouvačná utrhačná*) *ústa ženská, ženské* (*babské, zlé, pomlouvačné apod.*) *huby, klepavá* (*pomlouvačná, utrhačná, princmetalová*) *bába* (*baba, babizna*), *baba jedu, ježibaba*, ČSVS). Pomlouvačnost a především celková **zlovolnost** jako typická vlastnost staré ženy také vysvítá z frazému *baba jedu* či *jedová bába* (SČFI). Taková žena zlobně, jízlivě pomlouvá s cílem někomu ublížit nebo něco znemožnit. Synonymními výrazy jsou *klepna, drbna, jedubaba* či *stará čarodějnice* (srov. SČFI). Podobný význam mají i pejorativní výrazy *babizna, babice* (žena nepříjemná, zlá, nehezká, pomlouvačná, SSJČ, ČSVS). Připomeňme ještě, že v české klasické literatuře je tento typ staré ženy zobrazen např. v jedné z *Povídek malostranských* J. Nerudy, *Přivedla žebráka na mizinu* (srov. Neruda, 2012). Postava „baby miliónové“ odpovídá negativnímu stereotypu stařeny jako osoby zlolajné, pomlouvačné, nepřejícné, škodící. Tato stará žebračka svými pomluvami dokonce zmaří život člověka.

S pomlouvačností souvisí další vlastnosti jako přehnaná, nemístná **zvědavost** (srov. synonymum pro zvědavého člověka *zvědavá bába*, ČSVS, frazém *zvědavý jako stará bába*, SČFI) a **upovídánost** (srov. přirovnání *žvanivý jak stará bába*, Zaor.). Pro *bábu/babu* je dále charakteristická **svárliivost** (srov. synonymum pro svárliivého člověka *baba (princ)metalová*, ČSVS, frazémy *baba jedu* či *jedová bába/jedubaba*, SČFI) a **pověřčivost** (srov. frazém *pověřčivý jako stará bába*, SČFI, *babské pověry*, SSJČ).

Zbabělost a přetvařování

Řekli jsme, že v českém jazykovém obrazu světa je pro stařeny typická zvýšená schopnost škodit. Zřídka však škodí přímo, nepokrytě. Většinou se vyhýbají přímé konfrontaci a páchají zlo spíše potají, stranou, nějakým podlým způsobem (srov. *babské drby/klepy*). Například v pohádkách se mnohdy staví někým jiným (lepší), aby snáze dosáhly svého cíle (jako např. *baba* v pohádce K. J. Erbena *Dvojčata*). Jako typická vlastnost je jim proto přisuzováno **přetvařování** a **zbabělost**. Dodejme však, že zbabělost se přisuzuje i ženám obecně, bez ohledu na věk, neboť ženy jsou v opozici k mužům vnímány jako slabé, bázlivé a neenergické (srov. Christou, 2012b; Římalová, 2001; Vaňková et al., 2005: 289–291). Ve stáří se tato vlastnost opět prohlubuje. Samotné lexémy *zbabělost, zbabělý, zbabělec, babský, babí* vyjadřující bojácnost, bázlivost jsou odvozené od pojmenování pro starou ženu *bábal/baba*. Například slovo *babský* je synonymem pro *slabošský, zbabělý, zženštilý, ženský* (Tez.) či *neenergický, nerozhodný člověk slabé vůle* (ČSVS). Tuto vlastnost také najdeme v řadě frazémů jako *zbabělý jak baba* (Zaor.), (*mít*) *babské srdce* (SČFI) aj. Připomeňme, že jedním z významů lexému *baba/bába* je přímo „zbabělec“ (SSJČ).

Ještě jeden příklad ke zmíněnému přetvařování, pokrytectví. Objevuje se také ve frazému *svíčková* či *kostelní bába* (SČFI). Toto dříve nepříznačkové označení pro starší ženy prodávající svíčky v kostele¹⁰⁹ se postupně proměnilo ve frazém označující pobožnůstkářského pokrytce (ženu i muže), který zbožnost jen předstírá.

Spojení s temnými silami

Schopnost starých žen škodit je koncentrována v příslovích, v nichž se vyskytují spolu s **čertem** či **d'áblem**. Těchto přísloví je v češtině velké množství a je pro ně typické, že negativní vlastnosti stařen hyperbolizují a ukazují je mnohdy v horším světle než samotného d'ábla. Stařena zde totiž nebývá jeho nástrojem, většinou je mu doslova rovnocennou partnerkou v páčání zla, a někdy ho dokonce ještě předčí. Typické je v tomto směru dodnes živé přísloví *Kam čert nemůže, (tam) nastrčí bábu/ženskou*. (SČFI), které připisuje nejen starým ženám, ale i ženám obecně větší schopnost škodit, mařit úsilí a dělat zle než čertu. Opět tu můžeme pozorovat, že špatná vlastnost (zde spíše koncentrace špatných vlastností) připisovaná ženám obecně se ve stáří ještě zintenzivňuje. Toto přísloví má totiž řadu obdobných variant, v nichž se vyskytuje již pouze žena stará (*baba*): *Kde sám čert nestačí, tam starou babu vstrčí* (Jung.), *Kam d'ábel nemůže, tam babu pošle* (Bitt.), *Co nemůže d'ábel dovésti, to baba vše hledí svěsti* (Kr.). Podobný význam mají přísloví *Kde baba, tu netřeba čerta* (Bitt.), *S babou i čert soud prohrál* (Bitt.), *Baba horší než čert(ice)* (Flajš.), *V dvou babách vězí tři čerti* (Bitt.) nebo *Křesťan skrze žida, jako čert skrze babu (bývá ošizen)* (Bitt.). V těchto příslovích jsou stařeny horší než čert, v jiných zase má čert navrch a svádí baby ke špatnostem: *Trn v noze a myš v stoze, moucha v jíše a mol v drahém rouše, kozel v zahradě a nepřítel v radě, vlk mezi kozami, svárové mezi bratřími a čert mezi babami: kde to přebývá, tu dobře nebývá* (Flajš.), *Neprosil se čert báby, ani já takové žáby* (Jung.). Baby a čerti tvoří v českém jazykovém obrazu světa takřka nerozlučnou dvojici. Uveďme ještě další příklady. Rozhodnutí udělat něco přes všechny obtíže, děj se co děj, vyjadřuje frazém *udělám to, kdyby čert na babě jezdil* (SSJČ). O velmi špatné cestě se dříve říkalo, že *čert tamtudy svou babu vozil* (Zaor.). Starou ženu ve dvojici s čertem najdeme také v lidových písních a dětských (posměšných) říkadlech. Čert a bába zde vystupují v různých rolích, někdy čert babu trestá odnesením do pekla, jindy je bába jeho nástrojem: *V tom černým lese / čert bábu nese: / vy*

¹⁰⁹ Dodejme k tomu, že starší ženy se dříve často živily jako prodavačky, o čemž svědčí i spojení *bába cukrová* či *housková* (SSJČ) nebo *bába krupná* (Jung.).

kluci nezvední, / modlete se! (Erb.), Hej, nik, nik, nik, nik, / oženil se kožišník, / vzal je sobě starou bábu, / svatba byla na korábu, / a ta bába byla ráda, / měla čerta kamaráda; / kamarád byl dobrá liška, / sed na bábu, jel do Slízka! / jak se mele, tak se mele, / jede pryč na bábě směle: / a ze Slízka do Moravy, / bodejž bábu čerti vzali! (Erb.). V lidové písni Čertova máti se dokonce můžeme setkat s bábou jako s matkou čerta: Kolíbala bába čerta / na pařeze vrbovým: / „Hajej, dadej, můj čertíku! / však já na tě nepovím“ (Erb.).

Čarodějnictví

Spojování starých žen s čerty, tedy nadpřirozenými temnými silami, ve výše uvedených příslovích nesymbolizuje pouze jejich špatné vlastnosti, ale poukazuje také k různým **magickým praktikám a čarodějnictví**¹¹⁰, jež jsou nedílnou součástí tradičního obrazu staré ženy (srov. spojení *bába čarodějná*, Jung.). Stařeny tedy podle panujícího přesvědčení neškodily ostatním jen svými pomluvami, ale také čarami a napojením na zlé síly, jejichž se stávaly nástrojem.¹¹¹ Výše jsme již rozebírali, v čem tkví původ nazírání na starou ženu jako na čarodějnici. M. Lenderová k tomu píše: „[čarodějnické] *Procesy odrážely dobové sociální, ekonomické a demografické krize, s nimiž si společnost neuměla poradit, proto hledala viníky. Staré ženy, agresivní a hádavé, často vzbuzující odpor, nechuť, strach a nedůvěru, se staly ideálním hromosvodem. Honu neunikly ani ty, které se vyznaly v léčitelství a dokázaly pomoci lidem i domácím zvířatům. Důvodem k nařčení z čarodějnictví se tak mohlo stát ohrožení praxe oficiálního lékaře a ve velké většině případů i snaha vyšetřujících soudců obohatit se o jmění osob (ty už nebyvaly zpravidla ani staré, ani ošklivé, nevzbuzovaly odpor), které poslali na hranici či pod katův meč“ (Lenderová et al., 2009b: 563). Typická čarodějnice mívá podobu ošklivé stařeny, je zlá a nebezpečná, alespoň tedy ta, již známe z mytologie a folkloru.¹¹² Jako stará, ohyzdná baba například vypadá pohádková *ježibaba* či *baba Jaga*¹¹³,*

¹¹⁰ Magické schopnosti byly vždy přisuzovány ve větší míře ženám než mužům (srov. Nádaská, 2011: 177, 182).

¹¹¹ Z tohoto hlediska je zajímavé, že lidové názvy některých nemocí a zdravotních potíží souvisí s vírou, že je způsobila čarodějnice pomocí černé magie. Například lidový název *ústřel* pro náhlou akutní bolest v kříži (lumbago) má původ v přesvědčení, že byla tato obtíž postiženému způsobena trestajícím kouzlem, magickou střelou. Německý název pro lumbago *Hexenschuss*, který se v češtině také používá, je přímo složeninou ze slov *čarodějnice* a *střela* (srov. Dinzelbacher, 2003: 186).

¹¹² Kulturoložka O. Vodáková mluví o dvojím archetypu čarodějnice – na jedné straně je to původnější archetyp ohyzdné stařeny, na straně druhé stojí pojetí čarodějnice jako krásné hříšnice, které vzniklo až v dobách čarodějnických procesů (srov. Vodáková, 2003: 147–148).

kteřá je zlou a nebezpečnou čarodějnici škodící svými kouzly, je odporná vzhledem i činy (jí děti apod.), bydlí v podivném obydlí v lese, létá na koštěti nebo v hmoždíři, má kouzelné předměty či zvířata, lidé jí musejí sloužit (srov. pohádky *O perníkové chaloupce / Jeníček a Mařenka, Baba Jaga, Dvojčata* aj.). Připomeňme, že pojmenování *ježibaba* a *baba Jaga* vešla také do běžného užívání jako synonyma pro zlou, svárlivou, šerednou ženu (SSJČ, SČFI). S literárním zpodobněním tohoto typu stařeny – čarodějnice se setkáme opět v tvorbě K. J. Erbena, tedy autora, jenž byl silně ovlivněn slovanskou mytologií a folklorem: *Na ohništi pod komínem / sedí babka svlečená; / podkuřuje sebe blínem, / maže nohy, ramena. // Znáám já masti divných mocí: / namažu já se po těle, / sednu na chvostě o pŭlnoci / a hej komínem vesele!* (Erben, 1893). K čarodějnictví starých žen odkazují i některá tradiční česká říkadla, v nichž se *bába* vyskytuje spolu s komínem či kominíkem (*Skočila baba přes rybník, / běžel za ní kominík: / Počkej, babo proklatá, / že jsi snědla kořata!*, Erb.). Podle lidových pověr totiž komínem vylétávají čarodějnice na koštěti (srov. říkadlo *Dobřý den, bába letí komínem* aj.). V říkadlech a lidových písniích má však „babí čarování“ mnohdy humornou polohu: *Stará baba čarovala, / z ječmena kroupy dělala. // A z prosa dělala jáhly: / to byly ty její čáry!* (Erb.).

5.3.2 Schopnost pomáhat, moudrost, zkušenost

Vedle negativní polohy stereotypu staré ženy, která převažuje, existuje i ta pozitivní. V tradičním obrazu světa staré ženy především léčí nemocné, pomáhají na svět dětem a také o ně v rámci rodiny pečují a vychovávají je.¹¹⁴ Uplatňují při tom svoji moudrost a zkušenost. Všechny tyto činnosti jsou vlastně péčí o druhé, jež je obecně považována za doménu žen a nejinak je tomu i ve stáří. Můžeme tedy říci, že v tradičním obrazu světa jsou hlavními kladnými vlastnostmi starých žen **schopnost pomáhat, moudrost a zkušenost**.

¹¹³ Připomeňme ještě, že pohádkové a mytologické postavy starých žen jako ježibaba, baba Jaga, sudička či polednice mají vždy magické schopnosti.

¹¹⁴ Je však třeba připomenout, že také u stařeny jako léčitelky, pomocnice při porodu nebo babičky v rodině nebyly vždy vnímány bezesbytku pozitivně. Baby kořenářky, které se vyznaly v bylinách, léčení a zařikávání, uměly nejen pomoci, ale i uškodit. Porodní babičky, které pomáhaly při porodu, někdy zároveň prováděly pokoutně potraty a například církev proti nim brojila jakožto proti „pověrečným babám“. Také zestárlé babičky, které opustily síly, se mohly z perspektivy rodiny stát spíše přítěží.

Léčitelky, vědmy, rádkyně

Jak jsme již uvedli, staré ženy jsou v českém jazykovém obrazu světa nadány určitým charizmatem a zvláštními schopnostmi. Víme, že v dřívějších dobách často fungovaly jako lidové léčitelky, vědmy a rádkyně. Vyznaly se v bylinách (odtud názvy bylin *babí ucho*, *babí hněv*, *babí zub* aj.), dovedly léčit (lidový lékař = *baba*, *babka kořínkářka*, *kořenářka*, *mastičkářka*, *pomahačka* aj., ČSVS, spojení *babské léky*, SŠJČ) a poradit v obtížných situacích (srov. spojení *babské rady* či *babo rad'*, SŠJČ). Lidé si jich proto vážili a zároveň se jich obávali, věřili, že jim tyto ženy mohou pomoci (např. v nemocech, milostném trápení nebo i zařikáváním při neúrodě, suchu apod.), ale také velmi uškodit (uřknout, přivodit nemoc, neštěstí, ba i smrt). Je zajímavé, že tato úloha připadala v tradičním společenství odpradáвна ženám: „*Kořenářky, bylinkářky, léčitelky, vědmy – často také porodní báby v jedné osobě – bývaly v každé komunitě. Proč to byly právě ženy, je otázka. Jako jedno z možných vysvětlení se nabízí hypotéza, že se jedná vlastně o tradici dochovanou ještě z dob, kdy ženy – sběračky zajišťovaly obživu celé komunitě, a dalo se tudíž předpokládat, že vědí, co mají sbírat, aby nějakými bobulemi dotyčnou komunitu neotrávily. Zjednodušeně řečeno, že se po ženské linii dědily vědomosti o jedovatosti a naopak prospěšnosti určitých bylin, plodin a tyto vědomosti se z generace na generaci prohlubovaly*“ (Vodáková, 2003: 144). Tento typ stařeny jako léčitelky, vědmy a rádkyně najdeme v lidových písních (*Plela babička zahradu, / pan král jde k babě na radu: / „Hej babo, babo! dej radu, / kterak bych dostal tu pannu*“, Erb.) i klasické literatuře, např. v Erbenově básni *Vrba: Sedí babka při ohnisku, / měří vodu z misky v misku, // dvanáct misek v jedné řadě. / Pán u baby na poradě. // „Slyšíš, matko, ty víš mnoho: / víš, co potkati má koho, // víš, kde se či nemoc rodí, / kudy smrtná žena chodí. // Pověz ty mi zjevně nyní, / co se s mojí paní činí?* (Erben, 2013).

Porodní báby

Starší, zkušené ženy se dříve uplatňovaly také jako **pomocnice při porodu**. V češtině se pro ně ujal termín *porodní báby/babičky*, ačkoli nemuselo platit stoprocentně, že se vždy jednalo o ženy starší: „*České označení ‚bába‘ odkazuje k ‚předreformním‘ časům, kdy porodní bába bývala zpravidla starší žena, často vdova. Obdobně se jí říká ve slovenštině, ruštině, polštině, také maďarština užívá slova ‚bába‘, případně ‚bábaasszony‘, doslova ‚žena-bába‘. (...) Stejně jako v češtině i v některých maďarských nářečích je bába zároveň nelichotivým označením babice, čarodějnice, staré ženské. Od této praxe se liší už úzus německý, se svou ‚Hebamme‘, stejně jako anglická ‚midwife‘ či francouzská ‚sage-femme‘, doslova ‚moudrá*

žena'. Podle představ reformátorů a autorů babických příruček byl však nejvhodnějším k zahájení praxe ‚prostřední věk‘, pod nímž se rozumělo stáří mezi dvacítkou a třicítkou. Zdá se, že pomocnice začínaly praktikovat kolem třicítky, téměř do konce 19. století však trvalo, než se jejich kvalifikace stala samozřejmostí. S jistou nadsázkou lze říci, že spolu s rostoucí kvalifikací se věk babiček snižoval“ (Lenderová et al., 2009b: 417). Kromě označení *porodní bába* se těmto porodním asistentkám u nás říkalo také *paní bába*, (*paní*) *babička*, *babici bába*, *babivá bába*, *babka*, *babacula*, *přísežní bába* (ČSVS), *hebamka* či *pupkořezná bába* (Jung.). Běžné byly dříve i mnohé deriváty lexému *bába* související s porodnictvím, například zastaralé sloveso *bábiti* znamenalo pomáhat dětem na svět, jako *babič* byl označován porodní lékař, *umění babické* bylo porodnictví aj. (srov. Jung.).

Z frazeologie se porodních babiček týká rčení *bába ho koupala v příliš horké vodě* (Zaor.), které se používalo o prchlivém člověku a které zároveň poukazuje na fakt, že úkolem porodních babiček bylo dříve nejen vedení samotného porodu, ale současně také vykonávání různých rituálů (jako například první koupel novorozence), které měly zajistit budoucí prosperitu dítěte. Porodní báby tedy byly odedávna nositelkami a udržovatelkami tradičních obyčejů spojených s narozením (srov. Navrátilová, 2004: 61).¹¹⁵ Ve společnosti se těšily úctě a autoritě, měly například čestný úkol nosit novorozeně ke křtu (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 653).

Připomeňme, že babictví bylo po staletí výlučně ženskou záležitostí. Zmínky o porodních bábách najdeme již ve starověkém Egyptě, Řecku a Římě a můžeme se o nich také dočíst na několika místech v Bibli. Tak například biblické porodní báby Šifra a Púa odvážně neuposlechly příkazu faraona zabíjet narozené chlapce a zachránily tak izraelský národ před vyhlazením, díky jejich odvaze se mohl narodit i Mojžíš, pozdější vůdce a zákonodárce osvobozeného Izraele (srov. Mencl, 2003: 46).

V našem prostředí se babické umění nejprve předávalo z generace na generaci bez formálního vzdělání porodních babiček, od poloviny 18. století došlo pod vlivem osvícenství k postupné profesionalizaci tohoto řemesla, aby se omezila vysoká novorozenecká úmrtnost a zlepšila péče o ženy v těhotenství, během porodu a šestinedělí. Báby se tak musely začít vzdělávat v oboru porodnictví a vykonat speciální zkoušky. Takovým porodním asistentkám se pak říkalo *zkoušené babičky*. Zhruba od 40. let 20. století pozvolna končily domácí porody a stále více žen již rodilo v porodnici pod lékařským dohledem (srov. Nebeská, 2015: 13–15). Takto postupně zanikla ženská porodní komunita.

¹¹⁵ Uvedme ještě z frazeologie k tomuto tématu půvabné přísloví *Mezi mnohými bábami i dítě se ztratí* (Jung.), jež říká, že pokud příliš mnoho lidí dělá v jedné chvíli stejnou práci, není jasné, za co kdo má zodpovědnost, a může snadno dojít k chybě.

Babička v rodině

Pozitivní stereotyp bývá spojen se starou ženou jako babičkou v rodině. O její důležité roli v rámci rodinného kruhu svědčí skutečnost, že z etymologického hlediska je *bába* dětské žvatlavé slovo, jedno z prvních slov, která se děti naučí říkat (srov. Mach., Rej.). Slovo dostalo v češtině právě tento význam, protože babička je osobou, která je dítěti nablízku – typicky se významně podílí na péči o ně a na jeho výchově. Je jednou z osob dítěti nejbližších a má v rodině své nezastupitelné místo. Její role je vlastně v mnohém podobná roli matky, s níž je spojen, jak jsme uvedli v předchozí kapitole, velmi pozitivní stereotyp. Pro babičku ve významu „matka jednoho z rodičů“ existují v současné češtině pozitivní synonyma jako *babi*, *babča*, *bábinka*, *bábrlinka*, *stařenka* (Tez.). Připomeňme ještě, že velmi pozitivní stereotyp babičky jako dobré, moudré, laskavé a všemi milované a respektované ženy zobrazila v české klasické literatuře B. Němcová. Autorka hned v úvodu své prózy deklaruje, že jí jde o oslavu milované osoby: *Dávno, dávno již tomu, co jsem posledně se dívala do té milé mírné tváře, co jsem zulíbala to bledé líce, plné vrásků, nahlížela do modrého oka, v němž se jevílo tolik dobroty a lásky; dávno tomu, co mne posledně žehnaly staré její ruce! – Není víc dobré stařenky! Dávno již odpočívá v chladné zemi! Mně ale neumřela! – Obraz její odtisknut v duši mé s veškerou svojí barvitostí, a dokud zdráva zůstane, dotud bude žít v ní! – Kdybych štětcem mistrně vládnout znala, oslavila bych tě, milá babičko, jinak; ale nástin tento, perem kreslený – nevím, nevím, jak se komu zalíbí!* (Němcová, 1957: 17).

Z výše uvedeného je patrné, že stereotyp spojený s babičkou v rodině významně tíhne k tzv. stereotypu-vzoru (tedy určitému ideálu, jaké by osoby měly být), který bývá spjat právě se členy rodiny (srov. Bartmiński–Panasiuk, 2010: 379–380).

5.4 Závěr

V této kapitole jsme popsali dvě protikladné polohy tradičního stereotypu vázaného ke staré ženě: jednak polohu pozitivní, v jejímž rámci je nahlížena jako rádkyně, léčitelka či milující babička, a pak převažující polohu negativní, z jejíž perspektivy se jeví jako osoba zlá, škodící, či dokonce čarodějnice spojená s temnými silami. Tato negativní poloha stereotypu se z dnešního pohledu jeví až překvapivě silná. Staré ženy v očích tradiční společnosti ztratily nejdůležitější aspekty ženskosti – plodnost a přitažlivost/krásu. Často byly vdovami bez mužského poručníka a v určitém smyslu se tak vymykaly sociální kontrole. Společnost proto přiřkla místo mužského protějšku po jejich boku, obrazně řečeno, čertovi.

Negativní stereotypy spojené se stářím však nejsou ničím neobvyklým ani dnes (srov.

Tošnerová, 2002). Často se poukazuje na tzv. ageismus, tedy společenskou diskriminaci na základě věku, která postihuje zejména právě starší osoby (srov. Možný, 2006: 269–271; Vidovičová, 2008: 111–116). Mezi důvody negativních předsudků vůči starým lidem se uvádí mj. strach ze smrti, důraz na mládí a fyzickou krásu, nahlížení na staré lidi jako na neproduktivní aj. (srov. Tošnerová, 2002: 12–13). Zároveň vidíme snahu se od těchto negativních stereotypů oprostit; ve veřejné komunikaci se začala používat nepříznaková (tzv. korektní) označení starých osob nezatížená negativními konotacemi, např. *seniorka*.

Novou realitou, se kterou se naše soudobá společnost musí vyrovnávat, je také stárnutí populace (srov. Vidovičová, 2008: 15), jež je zapříčiněno nízkou porodností a zvyšující se délkou života. Posouvá se však i počáteční hranice stáří – je otázkou, kdy se dnes vlastně žena stává starou. Počínaje přechodem jako v dřívějších dobách již jistě dávno ne, ženy po padesátém roku života jsou dnes naopak mnohdy na vrcholu kariéry. Můžeme tak jen konstatovat, že stejně jako v otázkách hranic dospělosti, manželského soužití či rodičovství, které jsme nastolili v předešlých kapitolách, i v otázce stárnutí se v naší společnosti prosazují postupně jiné modely, než byly ty tradiční. Spolu s těmito společenskými změnami se pozvolna proměňuje i jazykový obraz světa.

6 Obraz ženského těla v češtině

Když má žena výtok, totiž svůj pravidelný krvavý výtok, bude v období svého krvácení nečistá sedm dní. Každý, kdo by se jí dotkl, bude nečistý až do večera. Všechno, na čem by ležela v období svého krvácení, bude nečisté, a všechno, na čem by seděla, bude nečisté. Každý, kdo by se dotkl jejího lůžka, vypere si šaty, omyje se vodou a bude nečistý až do večera. Každý, kdo by se dotkl jakéhokoli předmětu, na kterém seděla, vypere si šaty, omyje se vodou a bude nečistý až do večera. (Lv 15, 19–22)

6.1 Úvod

V předchozích kapitolách jsme ukázali, jak důležitou roli hraje v tradičním jazykovém obrazu ženy **ženské tělo**.¹¹⁶ Poukázali jsme na zásadní úlohu panenství v obrazu mladé dívky, rozebrali jsme symboliku mužského a ženského oděvu z hlediska tradičních genderových rolí, věnovali jsme se těhotenství, porodu a šestinedělí jakožto výjimečnému období v životě matky a popisovali jsme také proměny ženského těla ve stáří, které významně ovlivňují tradiční obraz staré ženy. Během zkoumání jsme narazili na mnoho dalších zajímavých poznatků, které chceme prezentovat v této kapitole, protože významně dotvářejí tradiční obraz ženy v našem jazyce a v naší kultuře. Zaměříme se zde na popis ženského těla a různých tělesných pochodů a také na ženské odívání a úpravu zevnějšku. Budeme se tedy věnovat specifickým ženského těla biologicky i kulturně podmíněným. Biologicky dané rozdíly tvoří především odlišná **tělesná konstituce**, **pohlavní orgány** a také **schopnost rodit a kojit**, rozdíly kulturní představuje zejména specifický ženský a mužský **oděv**. Zajímavý průsečík působení přírody a kultury pak představují **vlasy** a způsob jejich úpravy.

6.2 Biologicky podmíněné odlišnosti ženského těla

Jako východisko pro stanovení oblasti výzkumu jazykového obrazu **biologických rozdílů** mezi ženami a muži nám poslouží běžná praktická příručka *Anatomie člověka*. V knize se uvádí: „*Přes nesčetné individuální zvláštnosti je stavba lidského těla u všech jedinců*

¹¹⁶ K obrazu ženského těla v češtině srov. Christou, 2012c.

v podstatě stejná. Skládá se z hlavy, trupu a čtyř končetin – dvou horních (paží) a dvou dolních. Existují samozřejmě velmi zřetelné rozdíly mezi tělem muže a ženy. Muži jsou svalnatější a šlachovitější, zatímco ženy zaoblenější a drobnější. Největší odlišnosti se týkají pohlavních orgánů a sekundárních pohlavních znaků, jako je rozložení tělesného ochlupení a vývoj prsní žlázy“ (Anatomie člověka, 2005: 12).

V souladu s výše uvedeným se proto budeme věnovat zejména **tělesné konstituci žen**, jejich **postavě**, **tělesnému ochlupení** a **vlasům**, dále **prsům** a v neposlední řadě **tělesným strukturám a orgánům spjatým s pohlavním rozmnožováním a rozením**. Z povahy tématu se tak budeme dotýkat i mnohých tabuových výrazů v češtině.

6.2.1 Tělesná konstituce, vzhled

V úvodu jsme citovali anatomickou příručku, v níž je uvedeno, že **ženské tělo je zaoblenější, drobnější**, na rozdíl od svalnatějšího, mohutnějšího těla mužského. Tyto fyzické dispozice obou pohlaví reflektuje také frazeologie. V češtině, stejně jako v mnoha dalších jazycích, jsou muži konceptualizováni jako *silné/silnější* a ženy jako *slabé/slabší pohlaví*¹¹⁷ (srov. Christou, 2012b, Římalová, 2001). K primární opozici „mužský – ženský“ se v našem jazyce kromě „silný – slabý“ váže řada dalších opozic. Pro ženy existují synonyma *ženské, slabé, slabší, útlé, jemné, jemnější, krásné, sličné, pěkné, něžné, bílé pohlaví* (ČSVS), pro muže pak *mužské, silné, silnější, drsné, hrubé pohlaví* (ČSVS).¹¹⁸ S ženami je tedy oproti mužům spojena **slabost a menší odolnost vůči fyzické námaze** (i psychické zátěži), jak je zřetelné z významu frazému *být/bejt jen slabá žena* (SČFI). Od vyšší či nižší schopnosti k fyzickým výkonům je odvozeno i rozdělení na takzvané mužské a ženské práce¹¹⁹ (srov. doklad významu frazému *slabé pohlaví* v SČFI: *Pánové, tahle práce není pro slabé pohlaví!; To je práce jen pro silné pohlaví.*). **Ženská postava** není oproti mužské jen útlá, drobná, ale také zaoblená, s tzv. *ženskými tvary* či *ženskými křivkami* (srov. SSJČ: *pěkná holka lepých tvarů*),

¹¹⁷ Nepochybně zajímavý je fakt, že zatímco v jazyce jsou ženy konceptualizovány jako slabé pohlaví, realita je dnes ve skutečnosti jiná. Mezi současnou populací jsou to právě ženy, kdo je odolnější a zdravější. Dosahují vyššího průměrného věku, méně trpí psychickými poruchami a méně často končí svůj život sebevraždou (srov. k tomu Lenderová, 1999: 128). Ve frazeologii však stereotyp žen jakožto slabého pohlaví zůstává ukotven. Je patrné, že i tento rozdíl je částečně podmíněn kulturně, ne jen biologicky.

¹¹⁸ Některé z uvedených opozic se v jazyce a kultuře vztahují zároveň i k psychickým vlastnostem a chování mužů a žen (např. „silný – slabý“, „drsný – jemný“, „hrubý – něžný“).

¹¹⁹ Mužské a ženské práci se podrobněji věnujeme v kapitole *Žena – manželka v českém tradičním obrazu světa*.

tedy výraznějším pozadím a poprsím.

Zmíníme se ještě o jedné vlastnosti spojené s ženskou fyziologií. Výše uvedený výčet synonym ke slovu *ženy* obsahuje také spojení *krásné, sličné, pěkné pohlaví*. V českém jazykovém obrazu světa je pro ženy podstatnou typickou vlastností také fyzická **krása**, která je tematizována mj. ve zmíněném frazému *krásné pohlaví* (SČFI) a také v řadě českých přísloví, např. *Krása je nejlepším věnem žen* (Bitt.), *Krásná žena, zbytečná starost* (Bitt.), *Chytrí muži jsou zřídka krásní, krásné ženy jsou zřídka chytré* (Bitt.), *Krása ženy nečiní muže bohatým* (Bitt.) aj. Jazyk reflektuje přitažlivost ženské krásy pro muže (*Co to máš, děvečko, / co to máš za krásu? / Dyž na tě pohlednu, / celé se zatřasu*, Suš.). Krása je pro ženy v českém jazykovém obrazu světa vlastností klíčovou, jak lze doložit v různorodém jazykovém materiálu.¹²⁰ Její přítomnost je nedílnou součástí stereotypu mladé dívky, naopak u stereotypu ženy staré je akcentována její ztráta, nepřítomnost (viz předchozí kapitoly této práce).

6.2.2 Ženské pohlavní orgány

Z hlediska anatomie tvoří zásadní rozdíl mezi muži a ženami odlišné pohlavní orgány. Právě ony slouží již při narození jako kritérium pro uznání jedince za ženu či muže.¹²¹ Také v jazyce se potvrzuje rozhodující úloha pohlavních orgánů pro rozlišení pohlaví: jejich některé (zprav. vulgární) názvy fungují zároveň jako **metonymická označení** ženy či muže (viz dále).

Hned v úvodu musíme upozornit, že vzhledem k tomu, že zde narážíme na **tabuovou oblast jazyka** (viz níže), často zcela **chybí neutrální označení** těchto částí těla a pro jejich pojmenování existují pouze anatomické termíny, vulgarismy či slova z dětské řeči. Obecně můžeme říci, že v jazykovém obrazu lidského těla se uplatňuje dvojí perspektiva: **vědecká**, anatomická a **běžná**, nevědecká. Běžný (naivní) obraz těla se od vědeckého, lékařského liší,

¹²⁰ Připomeňme, že v moderní době se důraz na krásu a péči o vzhled nespojuje pouze se ženami. Do češtiny začaly pronikat v souvislosti s hledáním ideálního muže doby nové výrazy jako *metrosexuál, übersexuál, neosexuál, lumbersexuál* aj. (srov. databázi Neomat) a všechny tyto koncepce mužství se vyznačují právě důrazem na pěstěný vzhled. Tato pojetí se vesměs vrací ke staršímu konceptu *džentlmena*, tedy muže, který je *povahově čestný, bezvadného zevnějšku a společensky vybroušeného chování* (SSJČ).

¹²¹ Z genderových analýz staré české babické literatury však vyplývá, že dříve se ženské tělo nechápalo jako radikálně odlišné od mužského. Spíše se uplatňoval biblický model jednopohlavního těla, podle nějž bylo ženské tělo „stvořeno“ z mužského. Ženské tělo tak bylo chápáno jako hierarchicky nižší forma těla mužského. Jednotlivé ženské orgány byly proto pojímány jako reverze mužských (a to nejen u nás, ale i jinde v Evropě, srov. Bourdieu, 2000: 17) – vagina jako reverze penisu, stydké pysky reverze předkožky, vaječníky reverze varlat atd. (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 629).

především neklade důraz na přesnost. Je pro něj typická tzv. přirozená kategorizace na základě prototypu, kdežto ve vědeckém obrazu světa se uplatňuje kategorizace logická (srov. Čurdová, 2011: 27). Některé části těla jsou proto v běžném jazyce více exponovány, kdežto pojmenování jiných může naopak zcela chybět, což platí i pro některé partie ženských pohlavních orgánů. Je třeba také zdůraznit, že mezi lékařskou terminologií a neodbornými názvy částí lidského těla v češtině nevede vždy zcela ostrá hranice (srov. Bozděchová, 2009: 196). Do našeho zkoumání proto z těchto důvodů zahrnujeme jak anatomické termíny, tak vulgarismy, slova z dětské řeči i některá zastaralá pojmenování pohl. orgánů s vědomím, že nejde vždy o zcela sourodý materiál. Vypovídá však mnoho podstatného o jazykovém obrazu ženského těla.

Ženské (i mužské) pohlavní orgány se dělí na vnější a vnitřní podle umístění na těle. Vnější (zevní) ženské pohlavní orgány tvoří **vulva**, **velké a malé stydké pysky** a **klitoris**, vnitřní **pochva**, **děloha** a **vaječníky**. Poukaz k funkci a vzhledu těchto jednotlivých orgánů je mnohdy obsažen v etymologii jejich pojmenování, jak ukážeme níže.

Ženské pohlavní orgány bývají souhrnně nazývány **rodidla**, tedy pojmenováním, které vyjadřuje jejich základní funkci. Spjatost s rozením nalezneme již v etymologii samotného slova *žena*, které zřejmě pochází z ie. *gen- rodit, plodit (Mach.). Pro ženské pohlavní orgány existují v češtině synonyma *pohlavní ústrojí ženské (vnitřní, vnější)*, *ženské pohlavní (rodící) orgány (genitálie)*, *rodidla, lůno (vnitřní rodidla)*, kniž. *klín*, ob. *ženské přirození*, *ženské pohlaví*, *život*, anat. *vulva (zevní rodidla)*, zast. *kep* (srov. ČSVS) či staré označení *hanba ženská* (srov. Jung.). Tyto názvy mají rozličnou motivaci, jsou odvozeny např. od funkce těchto orgánů (*rodidla*), umístění na těle (*klín*) či od tabu, které je s nimi spojeno (*hanba ženská*) aj.

Poetické zástupné pojmenování za genitál rodičky *růžová zahrádka* se objevuje ve staré české babické literatuře. Metafory spojující plození a rození se zemědělstvím a zahradničením se v raném novověku uplatňovaly ve většině evropských jazyků. Dodnes v češtině používáme termín *plod* pro ještě nenarozené dítě, ve staré české babické literatuře pak najdeme synonyma jako *překrásný kvítek* či *ovoce*. Také těla manželek se zde přirovnávají např. k *vinným štěpům* nebo k *ovocným stromům* a s metaforou ovocných stromů souvisí rovněž slovo *květ*, používané zde (vedle pojmů *čmejra* a *měsíční flus*) nejčastěji pro označení menstruace. Pojmenování *květ* zároveň autorům babické literatury umožňovalo propojit přítomnost krvácení s plodností a rozením *plodů* (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 626). Připomeňme ještě, že podobné agrikulturní metafory najdeme i v lidových písních, kde se ovšem většinou uplatňují pro zobrazení sexuálního styku a především nežádoucí

(předčasné) ztráty panenství (např. orání pole, kosení, pošlapaná zahrádka apod., srov. Bartmiński, 2016: 47).

Pro jazykový obraz tělesných orgánů a struktur spojených s rozením a plozením je charakteristické, že je výrazně formován společenským **tabu**, které se promítá do jejich pojmenování.

Tabuová oblast

Názvy pohlavních orgánů a některých tělesných pochodů podléhají, jak jsme již uvedli, společenskému **tabu**.¹²² V jazyce proto chybí neutrální pojmenování tabuových částí těla, existují pouze anatomické termíny nebo vulgarismy či názvy používané v komunikaci s dětmi. Jedním z možných řešení problému, který tak může vzniknout při komunikaci, je tzv. **tabuová generalizace**, kdy se místo konkrétních názvů užívá názvů obecnějších nebo zájmen. Tabuová generalizace se projevuje právě v pojmenování orgánů, struktur a dějů spjatých s plozením a rozením (srov. text erotické lidové písně: „*Než bych dala těm plzeňským chlapcům, / raději ji dám vyzobati brabcům*“, JJB1). Často se v této oblasti uplatňuje zejména **ukazovací zájmeno** *to*: *jen tak tak že „to“ holky zakryly koupáčkami* („genitálie“, ČSVS), *dostala to* („menstruaci“, SNČ). Jako zástupné slovo za pojmenování pohlavních orgánů nebo ženských nader se užívají i osobní zájmena. *Slovník nespisovné češtiny* uvádí následující vulgární spojení: *mít ji* („ženské přirození“), *Má ji fakt úplně vyholenou?*; *mít je* („ženská ňadra“), *Škoda, že je nemá po mámě* (SNČ). Zastupujícím výrazem pro pojmenování týkající se ženských rodidel a porodu bývá **adjektivum ženský** (*Kopru vlaského vodu píti zahání nemoc ženskou tajnou*, píše Jungmann). SSJČ uvádí spojení *ženské nemoci, choroby* („postihující pohlavní ústrojí ženy“), *ženské věci* („měsíčky“), *ženský lékař* („porodník“), *ženská sestra* („porodní asistentka“), *ženská práce* („porod“), můžeme přidat i další spojení (nalezená na internetu): *ženské potíže, problémy* („problémy týkající se ženských pohlavních orgánů, menstruace či menopauzy“), *ženský bylinný čaj* („čaj napomáhající funkci ženských orgánů“), *ženské bolesti* („menstruační bolesti“). Vyhnout se přímému pojmenování v oblasti označení částí těla lze také pomocí adverbia, které lokalizuje příslušnou tělesnou partii, např. *tam dole*.

¹²² V jazykovém kontextu se jedná o zákaz užití určitého slova zejména z důvodů náboženských nebo společenských či o slovo podléhající tomuto zákazu (srov. ed. Nekula, 2002: 477).

Vnější ženské pohlavní orgány

Nyní se budeme věnovat pojmenování jednotlivých částí zevního ženského pohlavního ústrojí, tedy *přírození* či *vulvy*. Výraz *přírození* (používaný i pro mužský pohl. orgán) je odvozen od *rodit se, rozmnožovat se* (srov. Rej.), tedy od funkce tohoto orgánu. Anatomický název *vulva* zřejmě souvisí s latinským slovem *volvare* „valit, otáčet“, původně tedy slovo znamenalo něco jako „obal, to, co obaluje“ (Rej.).

Starší čeština měla pro vulvu pojmenování *kep*, které zároveň označovalo i nestydatého nebo bláznivého člověka, a fungovalo tedy současně jako nadávka (srov. Jungmann: *kep = vulva; člověk nestoudný a bláznivý; euphemismus pověděti komu tři litery = kep; Kepe, co stojíš, nač se díváš; kepský = hloupý, nesmyslný, bláznovský; Hned kepsky to udělal = nesmyslně, bláznovsky*). Spojení jako *kepálek* či *kepka* pak označovala záletníka či erotomana (srov. ČSVS, PSJČ).

Pro ženské přírození existuje dále bezpočet synonym v nespisovné češtině (mnohdy vulgárních nebo slangových).¹²³ Tato pojmenování jsou často tvořena pomocí různých metafor, zejména ze zvířecí říše (srov. texty erotických lidových písní: „*Já mám žežuličku, / můj zlatej Honzíčku, / já mám žežuličku, mám. // Přid' ke mně zvečera, / až budu slečená: / já ti žežuličku, / můj zlatej Honzíčku, / já ti žežuličku dám*“ či „*Já sem se tě neprosil, / proč si za mnou přišla? / Tys mně dala veverku, já sem ti dal sysla. / To bych ráda věděla, jakej jest to syslík – / když on leze do díry, nechá venku pytlík*“ JJB1).¹²⁴

Mnoho (vulgárních nebo dětských) slov pojmenovávajících ženské (i mužské) pohlavní orgány má v základu slova slabiku *pi-*. Zřejmě jde o jakýsi onomatopoický základ **pi-* napodobující močení a označující i genitálie (srov. něm. *Pipi machen* nebo *pinkeln* „čurat“, Rej., SNČ). V nespisovné češtině najdeme řadu takových názvů pro ženské přírození počínajících na slabiku *pi-*, např. *píča, pizda, pipina, pipinka, pinka, pička, pičinka, pindula, pindulka, pinda* (SNČ). Obscénní slova *pizda, píča, pipina* se stala také **metonymickým**

¹²³ V současné nespisovné češtině mají tato pojmenování ženského přírození různorodou motivaci, například podle tvaru a funkce (*futrál, šuplík, vořezávátko, díra, škvíra, potrubí, metro, šachta, huba bez zubů*), podle přítomnosti ochlupení (*chlupatina, chomáč, mezinoží srstnaté, řásnatka, kožíšek, chlupajzna, huňáč, chlupáč, chundelička, vlasatice*), podle zvířat – názvy tu bývají motivovány přítomností ochlupení či tvarem (*kočka, čiča, míca, micinka, veverka, bobr, myš, netopejř, krtek, ježek, vopice*), názvy související s močením (*chcáč, chcanda*, SNČ – *čuryna/čurina*), pojmenování motivovaná ženskými jmény (*anča, blaženka, kamilka*). Pojmenování *bobr* reflektuje i módní potřebu zbavovat přírození chloupků, neboť označuje především přírození neoholené (srov. Ouř. a SNČ).

¹²⁴ O zvířecí symbolice v synonymech pro genitál v lidových písních více Vilímek, 2017: 226–227.

pojmenováním (nadávkou) pro ošklivou, nepříjemnou či hloupou ženu (SNČ: *Ta píča mě klidně nechá rupnout*), podobně jako další frekventované vulgární pojmenování ženského přirození *kunda*, *kundička* (a stejně tak *čunda*, *bembeřice*, *pucka* aj.).¹²⁵ Zřejmě nejfrekventovanější vulgární označení ženského přirození *píča*, *piča* se dnes vyskytuje i v řadě ustálených spojení, např. slang. *Drž piču!* ve významu „Buď zticha!“; *něco je na piču*, tzn. k ničemu; *něco je v piči* – je to ztracené, prohrané; *do piči*, *do píče* označuje zaklení nebo nadávku; *myslet pičou* – o ženě: nemyslet logicky nebo nemyslet vůbec, myslet jen na sex; *pičou ke zdi* – co dopadlo špatně. Odvozené slovo *pičovina* je v dnešní češtině označením něčeho hloupého, nesmyslného nebo něčeho, co přinese komplikace, podobně jako *kundovina* (srov. SNČ).

Vidíme, že pojmenování pro ženské přirození mají vedle základního významu nejčastěji významy erotické nebo silně negativní. Mnohé z těchto výrazů jsou zároveň **metonymickým** (a/nebo metaforickým) **označením pro ženu** (srov. např. *kočka* = hezká žena či ženské přirození, SNČ, stejně tak vulgarismy *kunda*, *piča* aj.). Některé názvy pohlavních orgánů (ženských i mužských) fungují jako metonymie právě proto, že pohlavní orgány jsou, jak jsme uvedli výše, **klíčovým kritériem pro uznání jedince za muže či ženu**.

K vnějším ženským pohlavním orgánům patří i **velké** a **malé stydké pysky**, tedy párové kožní řasy, které obklopují poševní vchod. Slovo *pysk* z psl. *pyskъ* je nejspíš odvozeno od ie. **pū-* „nadouvat se, puchnout“ (Rej.). Adjektivum *stydký* se objevuje v názvech více částí ženských i mužských genitálií (srov. *stydká kost*, *stydká spona*, *krajina stydká*, *stydké ochlupení*, *stydký úd* aj.). Slovo má průhlednou motivaci, je příbuzné se slovesem *stydět se* (srov. Rej.). Názvy s adjektivem *stydký* tedy poukazují na tabuovou oblast. Připomeňme zde i starší pojmenování *ohanbí* pro zevní pohlavní orgány s okolím, které vzniklo ze slova *hanba*, jež mělo dříve také význam „pohlavní orgán“ (srov. Jung: *hanba*, *oudové hanby*; *hanbykost* – *stydká*, *zavěrečná*, *kroková kost*, *os pubis*).

Další částí je **poštěváček**, topořivá část ženského pohlavního ústrojí, jejíž název je odvozen od „poštívat, dráždit“ (Rej.). Jedná se o vysoce citlivou část ženského pohlavního ústrojí s velkým výskytem nervových zakončení. V současné nespisovné češtině vyjadřují

¹²⁵ K frekventovaným vulgarismům *piča* a *kunda* vznikly dokonce v soudobé češtině mužské podoby. Slovo *piča* může fungovat i jako označení muže vyjadřující silnou nesympatii (srov. SNČ: *Ta píča! ... Von si myslí, že se kvůli němu ztrháme.*), podobně jako odvozená slova *pičus*, *pičus*, *pičák* (SNČ). K vulgarismu *kunda* existují mužské podoby *kundák* (vulg. „nesympatický protivný člověk“, SNČ) nebo *kundil* (obecná nadávka, „nešikovný muž“, méně obv. „sukničkář“, SNČ).

tuto funkci synonyma jako *lechtáček*, *šimrák* či *brnkadlo*, slovní hříčkou jsou pak názvy jako *poštovní doručovatel*, *pošťák* (Ouř.). Odborný název poštváčku *klitoris* je z řeckého slova *kleitoris*, doslova „hrbolek“ (Rej.).

S vyvýšeninou je spojena ještě jedna část ženského pohlavního ústrojí – tzv. **Venušín pahorek**, tedy kožní vyklenutí před stydkou sponou u žen. Slovo *pahorek* je odvozeno z psl. **gora*, které mělo také význam „les“, vlastně „zalesněná hora“ (Rej.). První část pojmenování je od jména římské bohyně lásky a krásy Venuše. Starším názvem pro tuto část ženského těla je **hrma** (PSJČ), slovo nepřiliš jasného původu, které zřejmě souvisí s nář. *hrmulec*, *grmol* „boule“ (Rej.). Připomeňme také, že slovo *hrma* vešlo do české literatury (a kinematografie) jako symbolické jméno (Miloš Hrma) hlavního hrdiny slavného románu B. Hrabala *Ostře sledované vlaky*. Jde o iniciační román, jehož ústředním tématem je přerod chlapce v muže (a to vlivem dějinných událostí, ale zároveň i prvním sexuálním stykem, ztrátou panictví).

Vnitřní ženské pohlavní orgány

V souvislosti s vnitřními rodidly se používá také knižní označení **lůno** (srov. SSČ: *vnitřní část rodidel*). Slovo má i přenesený význam „místo uvnitř něčeho, vnitřek, nitro, místo vzniku, prostředí“ (SSJČ), který je základem frazémů jako *lůno přírody* („divoká, civilizací nedotčená příroda“), *odejít do lůna Abraháмова* („zemřít“) či *vrátit se do lůna církve/rodiny/svého národa* apod. („vrátil se k něčemu, co původně opustil“, srov. Mrhač.). Etymologicky slovo souvisí se slovesem „ležet“ (Rej.).

Vnitřní rodidla se skládají z dělohy, pochvy (vaginy), dvou vaječníků a dvou vejcovodů. Zajímavou etymologii má výhradně české slovo **děloha**. Předpokládá se, že v praslovanštině existovala složenina **dě(to)-loga*, slovo *děloha* by tedy bylo složeninou z *dítě* a *ležet*. Slovo je poprvé zaznamenáno v Klaretových slovnících (14. stol.) a je také možné, že jde o autorův výtvar (Rej.). S rozením dětí a mateřstvím byly spojené i názvy pro dělohu ve staré češtině: *dětinec*, *dětiník*, *maternicě*, *materník*, *matka dětinská*, *dětinské nádobie* (ESSČ.). Jungmann uvádí navíc spojení *matka ženská*, *život ženský*, ČSVS zastaralé synonymum *matka* (srov. výše kapitolu *Matka v českém tradičním obrazu světa*). Jak jsme již zmínili v předchozích kapitolách, ve staré české babické literatuře se setkáváme s konceptualizací dělohy jako „dobré hospodyně“. Děloha je zde metaforicky přirovnávána k dobré manželce a matce, protože jde o orgán chránící a pečující. Proto je zde také popisována především prostřednictvím slovní zásoby odkazující k domu a domácnosti (viz výše). Vedle toho se však uplatňovala i představa, že typickou vlastností dělohy je lačně

nasávat semeno, a odtud je také odvozen i moderní pojem *děložní hrdlo*, jež je ve staré babické literatuře nazýváno jako *ústa matky* či *hrdýlko* (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 640).

Vagina neboli *pochva* (rodidel) má název odvozený z latinského *vāgīna* „pochva (na meč)“, které vzniklo z ie. **uāg-* „pokrýt, přiklopit“. Podobnou motivaci má zřejmě i české pojmenování *pochva* (ve starší době převládala podoba *pošva*), pravděpodobně je metaforicky odvozeno od pouzdra na čepel zbraně (Rej.).

Pojmenování *vaječníky* (ženské pohlavní žlázy), *vejcovody* (duté orgány, kterými prochází vajíčko do dělohy) a *vajíčko* (ženská pohlavní buňka) mají průhlednou motivaci, vznikla jako přenesená pojmenování podle svého tvaru nebo funkce.

6.2.3 Prsa a kojení

V češtině existuje pomnožný tvar *prsa* i plurál *prsy*.¹²⁶ Lexém *prs* se v současné češtině používá výhradně pro ňadro ženské. Etymologie slova *prs* je možná překvapivá, slovo pochází z ie. **perk-* „žebro“. Ve staré češtině se běžně pro prs (a prsní bradavku) používal výraz *cecek*, *cecík* od staršího českého slovesa *cecati* „sát“ onomatopoického původu, jež je variantou k *cucat* (Rej., MSS). Dnes je takové označení ženského ňadra zhrubělé, používá se jen u zvířat (srov. též dnešní hanlivé *cucák* – nezkušený mladík). Synonymum k prsu *ňadro* zřejmě vychází z ie. **oid-* „nadouvat se, napuchnout“ (Rej.). Vidíme tedy, že každý z názvů je jinak motivován – podle umístění na těle (*prs*), funkce (*cecek*) či tvaru (*ňadro*).¹²⁷

¹²⁶ P. Eisner o pojmenování této části těla napsal: „*Propracovanost názvosloví, jež se točí kolem této tělesné krajiny: prs – prsa – prsy – ňadro – ňadra – poprsí – záňadrí (...) Nehledíme-li k úzu básnickému, jsou ňadra výsadou pohlaví ženského, muž má v občanské češtině jen prsa. Je to názvoslovné rozlišení, jak je nezná každý jazyk. Čeština jde ještě dál, a to koexistencí pomnožného tvaru prsa a plurálního prsy: za zmínku stojí i singulár prs*“ (Eisner, 1996: 171).

¹²⁷ Velmi bohatá synonyma pro ženská ňadra najdeme v současné nespisovné češtině. V SNČ se objevují pro prsa pěkného tvaru vulgární pojmenování *kozy*, *kozičky*, pro velká prsa *cecky*, *cecouny*, *dudy*, *dudle*, *melouny*, pro malá prsa *jednohubky*, *pralinky*. Podle dříve užívané stupnice velikosti košíčků podprsenky se prsa v nespisovné češtině označují jako *nulky* („velmi malá prsa“), *jedničky* („ženská prsa malé velikosti“), *dvojky* („průměrná velikost prsou“), *trojky* („ňadra mírně nadprůměrné velikosti“), *čtyrky/čtyřky* („velká ňadra“), *pětky* („nápadně velká ňadra“). Žena s velkými ňadry je vulg. *kozanda*, *kozatá*, *kozatice*, *kozatka*, *prsatice*, *prsatka* (SNČ). Ouředník uvádí kolem sedmdesáti nespisovných synonym pro ženská prsa. Z názvů motivovaných tvarem a velikostí jmenujme *jabka*, *žoky*, *váčky*, *balóny*, *pohoří*, *citróny*, *lemóny*. Další názvy jsou motivovány zdrojem mléka: *vemena*, *napajedla*, *prazdroje*, *nalejváky*, *mlíkárnny*, *struky*. Pro malá prsa Ouředník uvádí mj.

Ženský prs v sobě obsahuje mléčnou žlázu a jeho důležitou funkcí je produkce mateřského mléka (srov. prs = *jedno z dvou náčiní sbírajících mléko na hrudi lidské neb živočichů člověku podobných*, Jung.) a **kojení**. Základní význam slova *kojit* je *živit (dítě) svým mateřským mlékem* (SSČ). Mateřské mléko je pro dítě v raném dětství zásadním zdrojem potravy, který má vliv na jeho další růst a vývoj. Odtud pramení přenesený význam *být kojen (nějakými) názory, ideály* apod., tedy vyrůstat pod jejich vlivem (srov. *byl kojen jinými ideály*, SSJČ). V dalším významu lexém *kojit* znamená *utěšovat, konejšit, uklidňovat, uspokojovat* např. *kojit se (blahou) naději*, SSJČ, *kojit hlad, zvědavost*, ČSVS). Je známo, že kojení neslouží jen jako zdroj potravy, ale bezprostřední kontakt s matkou dítě zároveň uklidňuje, konejší a přináší mu příjemné pocity, což tento přenesený význam slovesa *kojit* odráží. Ještě u Jungmanna je tento význam uvedený jako základní (*kojiti = pokojna činiti, tišiti, spokojovati, chlácholiti, hladiti, krotiti, měkciti*, s příklady *kojiti hněv, kojiti mysl*), význam *dítě prsem krmiti, dojiti* je uveden až jako druhý. Zatímco sloveso *dojit* se v dnešní češtině používá pouze pro získávání mléka od hospodářských zvířat, dříve se běžně používalo jako synonymum ke *kojit dítě* (srov. *dojiti = prsami krmiti ssajícího, dáti se ssáti, prsy aneb cecky vyvėsiti a dáti ssáti, cic dáti, dítě kojiti, mléko dáti; kojná = dojka* aj., Jung.). Připomeňme ještě, že kojení jako bytostně ženská činnost je také podle jednoho z výkladů základem etymologie slova *dívka, děvče* (viz kapitola *Mladá dívka v českém tradičním obrazu světa*).

Ve staré české babické literatuře jsou prsy popisovány jako propojené s dělohou a mateřské mléko se považuje za formu menstruační krve, která se v prsech na mléko proměnila. Mateřské mléko je tedy chápáno jako analogické krvi, jakožto destilovaná krev. Z toho důvodu se dříve apelovalo na rodičky, aby samy kojily své děti nebo vybraly správnou kojnou, protože se novorozeně nemuselo přivykat na jiný typ stravy, než jakou byl plod živen v děloze. U kojení se, jak jsme již zmínili výše, předpokládal zcela zásadní formativní a nevratný vliv na tělo, osobnost a chování dítěte (srov. *sát do sebe něco s mateřským mlékem*, SSJČ), a dokonce i na jeho sociální identitu (např. stavovskou, etnickou, náboženskou atd.) Příručky proto silně varují před chůvami špatných mravů, s obavou na přenos na dítě (srov. Ratajová–Storchová, 2013: 642).

označení *kůzlata, jehňátka, cvočky, bobule, borůvky, jahůdky* pro velká kozy *jak vozy, cecky jak necky, vemena* (Ouš.). V současnosti rozšířené plastické operace prsou nespisovná čeština reflektuje mnoha pojmenováními pro ženská ňadra obsahující silikonové implantáty, např. *silikony, silikonky, silikozy, uměláky, umělky, kokosy*, pro ženu se silikonovými implantáty v prsou existuje označení *silikonka* (SNČ).

6.2.4 Specifické stavy a pochody ženského těla: menstruace, těhotenství, porod

V této části se budeme zabývat změnami a procesy ženského těla, které souvisejí s reprodukcí – menstruací, těhotenstvím a porodem. Tomuto tématu jsme se věnovali i v kapitole *Matka v českém tradičním obrazu světa*, kde jsme akcentovali souvislost těchto stavů a pochodů s jazykovým obrazem matky. Nyní se na ně podíváme optikou ženského těla obecně. Ve spisovné i nespisovné češtině se v této oblasti vyskytuje řada synonymních pojmenování s různorodou motivací, mnohá z nich jsou ovlivněna tabu. Z hlediska jazykového obrazu ženy je zajímavé, že řada těchto pojmenování je odvozena od vizuální proměny ženského těla a také od prožitku bolesti, zátěže či nevolnosti nebo chápání těchto procesů jako nemoci či ohrožení. Jak jsme již zmínili výše, menstruace, těhotenství, porod a také šestinedělí představují v jazykovém obrazu světa ve vztahu k ženskému tělu zvláštní stav (srov. označení *jiný stav* pro těhotenství) a jsou v mnohých kulturách považovány za nečisté nebo nebezpečné (srov. Jakubíková, 2010: 13). Také v naší kultuře byly menstruace, těhotenství a porod dlouho považovány dokonce za boží trest kvůli Evině prvotnímu hříchu (srov. Navrátilová, 1998: 21). Žena v těchto obdobích byla vnímána jednak jako ohrožená, jednak jako bytost potenciálně ohrožující. Proto je také provázely četné zákazy a tabu.

Menstruace

Pro ženské periodické měsíční krvácení existuje v češtině řada názvů s různorodou motivací, mnohdy poukazujících na tabuovou oblast. Zdrojovou oblastí těchto pojmenování je především pravidelné opakování, cykličnost menstruačního procesu, některé názvy jsou motivovány výraznou barvou krve, do jiných se promítlo dřívější vnímání periody jako nemoci nebo něčeho znečišťujícího. Opět se zde hojně uplatňuje tabuová generalizace a různá zástupná pojmenování (viz výše), synonyma mají také různou stylovou platnost.

Samotné slovo *menstruace* pochází z latinského *mēnstruus* „měsíční“ od *mēnsis* „měsíc“ (Rej.) a **pravidelným opakováním** jsou motivovány i názvy jako *měsíčky*, *menses*, *perioda*, *cyklus* či zastarale *ženský běh*, *měsíční čas* (Jung.). S menstruací stejně jako s dalšími pochody a orgány spojenými s rozením a plozením je spojeno **tabu**. Uplatňuje se zde tabuová generalizace – užívání obecnějších názvů či zájmen, např. *dostat svůj čas*, *dostat ty/své věci* (ČSVS), v dnešní češtině běžně *dostat to*, *mít to* (SNČ) aj. S tabu souvisí i mnohá zástupná (často vulgární nebo žertovná) pojmenování menstruace jako *ženské věci* (SSJČ), vulg.

*krámy*¹²⁸, *návštěva*, *květ*¹²⁹ (ČSVS), k lexému *menstruovat* zase existují zástupná synonyma jako *není jí dobře, je jí zle (špatně)*, dial. *je při svém čase, dostala (má) návštěvu*, žert. *přijela jí tetička z Ameriky, má svý zdraví, kvete, pere se, rozkvetla* (ČSVS) nebo *bejt náměsíční, nakoupit růže, dostat parádu, nebejt doma, bejt na zabijačce* aj. (Ouř.). Některé názvy poukazují k chápání menstruace jako **nemoci** či stavu provázeného **nevolností**, nepohodlím. Perioda se dříve dokonce nazývala přímo jako ženská *nemoc*¹³⁰, například v Kralické bibli čteme: „Žena pak, když by trpěla nemoc svou, a tok krve byl by z těla jejího, za sedm dní oddělena bude; každý, kdož by se jí dotekl, nečistý bude až do večera“ (3 Mojž. 15, 19). Také u Jungmanna čteme pod heslem čmýra¹³¹ *nemoc ženská*. Menstruace může být provázena nevolností a různými bolestmi, což motivovalo synonymní pojmenování jako *potíže, nesnáze, trápení* (ČSVS) či slangové *bolení břicha, rozbitej čumáček* apod. (Ouř.), pro sloveso *menstruovat* zase existují zástupné (generalizující) výrazy jako *není jí dobře, je jí špatně* aj. (ČSVS).¹³² Řada názvů pro menstruační cyklus v současné nespisovné češtině je motivována výraznou **barvou krve**, např. *mít růžu, růženu, barvit, malovat, vařit rajskou, vztyčit rudou vlajku, mít červenýho krále, krvavou anču, rudej tejden, rudou jízdu, barvit vejce, přiznat barvu* aj. (Ouř.). Některá pojmenování z nespisovné češtiny vyjadřují také pojmání menstruace jako něčeho nečistého, např. *svinstvo* (Ouř.). Připomeňme, že žena byla považována během menstruace za nečistou v židovské i v křesťanské tradici (podrobněji viz kapitolu *Matka v českém tradičním obrazu světa*).

Těhotenství

Také pro těhotenství neboli dobu od početí až po narození dítěte existuje v češtině řada různě motivovaných názvů. Samotný lexém *těhotenství* vznikl ze staršího synonymního označení

¹²⁸ Z německého *Kram* – věc, záležitost, název tedy opět poukazuje k tabu (srov. SNČ).

¹²⁹ Souvisí s níže popsanou rostlinnou metaforou spojenou s plozením a rozením.

¹³⁰ M. Lenderová k tomu píše: „Podle představ lékařů i veřejnosti byla žena po celý svůj život v podstatě nemocná. Její bytí plynulo mezi menstruací, těhotenstvím a porody, mezi pubertou a menopauzou“ (Lenderová, 1999: 129).

¹³¹ Starý název pro menstruaci *čmýra* nemá jasný původ, snad je odvozeno od *čemer* (nevolnost), ale zřejmě vzhledem k tabu bylo slovo změněno (srov. Mach.).

¹³² Skutečnost pravidelných měsíčních nevolností byla ještě na konci 19. století zcela vážně uváděna jako argument proti vysokoškolskému vzdělávání žen (srov. Lenderová et al., 2009b: 83).

těhota, tíhota, tedy „těžkost, tíže, břímě“ (Rej.).¹³³ Těhotenství je tedy konceptualizováno jako **zátěž, břímě**, které žena nosí. Stejný základ mají i synonymní pojmenování pro těhotnou ženu *obtěžkaná, obtížená, těžká, s útežkem, s životem obtěžkaným* (ČSVS). Ještě u Jungmanna má lexém *těhotný* jako základní význam uveden „těžký“, teprve v druhém významu „s těžkým životem, s plodem chodící“. Spojení *být něčím těhotný* se objevuje také v přeneseném významu „plný něčeho, v očekávání něčeho“, např. *mraky těhotné deštěm, doba těhotná očekáváním* apod. (srov. PSJČ). Další synonymní výrazy pro lexém *těhotenství* jsou např. *jiný stav* či *požehnaný stav* (ČSVS), poukazující na chápání těhotenství jako velké **změny**, a to (v druhém případě) příznivé a zdárné, probíhající z Boží přízně. Pozitivní náhled na těhotenství odráží také frazém *být v naději* (SSJČ), který jej ukazuje jako očekávání na **příznivou událost**. Jiná synonymní označení explicitně vyjadřují **přítomnost plodu** (dítěte) **v matčině těle**: *nosící dítě (plod) pod srdcem, mající plod ve svém lůně* (ČSVS). Zajímavá je **rostlinná metafora** těhotenství (viz výše) jako semena klíčícího v matce či dítěte jako plodu: *v matce klíčí nový život; má plod ve svém lůně* (ČSVS). Rozsáhlou skupinu označení pro těhotnou tvoří synonyma akcentující **změnu vzhledu těla** ženy v tomto období, zejména její **vystouplé, široké břicho**: *široká, košatá* (ČSVS), frazém *sukně se jí krátí* (SSJČ), známý též z lidových písní (*To mě to sužuje, to mě to trápí, / že se mně popředu suknička krátí*, JJB1), v současné nespisovné češtině pak *chodit s bubnem, kynout, sežrat kvasnice, vyjít z fazóny*, (být) *nalitá, nasypaná, nacpaná, napakovaná, napumpovaná, nabouchaná, bachratá, hrbatá zepředu, mít pupek pod nosem, bejt na rozpadnutí, voteklá hlísta, košatina* (Ouř.). Pro těhotenství jako **nežádoucí** důsledek pohlavního styku existují v nespisovné češtině výrazy jako *bejt zbouchnutá, nabouraná, zbouraná* (Ouř.). Stejně jako menstruace bývalo také těhotenství chápáno jako **nemoc**¹³⁴, viz např. nářeční výraz *živá nemoc* (ČSVS). Zajímavé je i starší označení pro těhotnou *samodruhá*, lexém *samodruhý* znamenal „sám s někým“ (srov. PSJČ) a odráží jedinečný a intimní vztah matky a dítěte v jejím těle. Na **těsné vzájemné propojení** dítěte s matkou v prenatálním období poukazuje i frazém *být s někým svázán pupeční šňůrou* (Mrhač.) či *pupeční šňůra* (SČFI), který se používá především v obrazných kontextech pro neoddělitelná spojení a závislost jednoho jevu na druhém (srov. SČFI). Některá pojmenování jsou tabuovou generalizací, jako např. výraz *být v tom* (SSJČ).

¹³³ Stejnou motivaci má i lékařské pojmenování *gravidita* z lat. *gravidus*, tedy „obtěžkaný“ od *gravis* „těžký“ (Rej.).

¹³⁴ Srov. Lenderová, 1999: 113.

Porod

Porod ukončuje těhotenství ženy, je to proces, během kterého se z těla matky vytlačí plod (spolu s placentou a plodovými obaly). V jazykovém obrazu světa porod označuje **začátek** naší životní pouti – *od porodu až do hrobu* (Jung.). V přeneseném významu se slovo *porod* používá také jako začátek, vznik či původ jiných jevů (srov. *porod nových idejí*, SSJČ).

Porod bývá doprovázen **obtížemi**¹³⁵, námahou a porodními bolestmi (srov. *bolesti ohlašovaly porod, těžký porod*, SSJČ, *trápení při porodu, bolesti ku porodu*, Jung.). Proto je v typických kolokacích lexému *porod* často obsažena informace o tom, jak moc byl porod obtížný, srov. *nesnadný, těžký, obtížný, komplikovaný x lehký, snadný, hladký porod* (ČSVS). Synonymem porodu je také *těžká práce* (Tez.) či *těžká/bolestná chvíle/hodinka* (ČSVS). Lakonicky tento namáhavý a bolestný proces shrnuje přísloví *Roditi dítky není trhání kvítky* (Bitt.). Slova *porod* se užívá v přeneseném významu i o jiných jevech, které vznikají nespodně, s obtížemi (srov. *Skutek rodí se teprve těžkým porodem psychickým*, PSJČ). O rodičce se dříve říkalo, že *pracuje k porodu* (PSJČ) a přenesený význam tohoto spojení se opět používá pro příchod či nástup nějakého nového umění či myšlenkového směru apod., obvykle s odstínem těžkostí (SČFI). Během porodu musí žena **vytlačit dítě ven z těla** (srov. *porod = vypuzení plodu silami porodními*, ČSVS, *porodit = vypudit*, Tez.). Tento proces motivuje výrazy z nespisovné češtiny pro rození jako *rozsypat se* (ČSVS), *vrhnout, vyklopit, vyplivnout, vyprcnout to, vybourat kachle, uprdnout se* (Ouř.). Zajímavá je představa porodu jako **bourání**, ženské tělo je zde konceptualizováno jako stavba, která se porodem boří. Například u Jungmanna je jedním z označení pro těhotnou *na rozboření, na rozvalení* (Jung.). Etnoložka A. Navrátilová píše o různých českých oblastních pojmenováních pro porod, která tuto představu obsahují, jako *žena se mi bourá* (na Kolínsku), *kamna se nám bourají* (na Plzeňsku), *kamna se rozbourala* (Šumava), *bourat kachle* nebo *rozbořit se* (pražská hantýrka) (srov. Navrátilová, 2004: 45). Se **změnou tvaru ženského těla** po porodu by možná mohlo souviset i zastaralé označení pro porod *slehnutí*, které se většinou chápe jako „ulehnutí“, ovšem *slehnout* znamená také zmenšit svůj objem (srov. SSJČ, Jung.). Připomeňme ještě, že porodem je **přerušeno spojení mezi matkou a dítětem**, které se děje odstraněním pupeční šňůry. Odtud je původ frazému *pupeční šňůra* (SČFI), který se používá pro těsné spojení,

¹³⁵ O tom, jak bývaly v dřívějších dobách bez lékařské pomoci obtížné a mnohdy dramatické porody, píše historička M. Lenderová a uvádí české přísloví *těhotná žena smrt nosí za pasem*, jež poukazuje na fakt, že dříve nejedna rodička při porodu zemřela (Lenderová, 1999: 113).

které lze oddělit jen násilně.¹³⁶

Také v oblasti rození se setkáváme se společenským **tabu** a tabuovou generalizací. Nejčastěji je vyjádřena zástupným adjektivem *ženský* – např. *ženská práce* (porod), *ženský lékař* (porodník), *ženská sestra* (porodní asistentka) aj. Slova jako *porod*, *porodnice* či *těhotenství* bylo dříve nemyslitelné vyslovit ve společnosti (srov. Navrátilová: 2012: 36).

6.2.5 Ženské tělo z hlediska věku

Dívčí věk a proměny ženského těla v pubertě

Jak jsme již rozebrali v kapitole *Mladá dívka v českém tradičním obrazu světa*, k zásadním proměnám ženského těla dochází v pubertě. Dětské tělo dozrává v tělo ženské, které je schopno porodu a kojení. S tím souvisí důležité tělesné změny: zahájení menstruačního cyklu, růst prsů a vývoj prsní žlázy. K vývinu sekundárních pohlavních znaků v pubertě patří také růst tělesného ochlupení. Právě tyto proměny ženského těla v období dospívání najdeme i v etymologii lexémů *holka* a *dívka*, *děvče*, jimiž označujeme nedospělé nebo dospívající osoby ženského pohlaví (podrobněji výše).

Proměny ženského těla v období dospívání tematizují i erotické lidové popěvky: „*Já su ráda, že su mladá, že mňa cecky rostú, píčka sa mňa jařabatí, už budu nevěstú*“ (Obr.). Pro růst dívčích prsů v pubertě měla stará čeština výraz *opršenie* znamenající „nabytí vnějších pohlavních znaků, vyspění“ (StSl). Naopak nemožnost žen mít jeden z druhotných pohlavních znaků muže – vousy, reflektuje přísloví *Kdyby měla paní teta vousy, byla by panem strýcem* (Bitt.), které zároveň vyjadřuje jasné určení mužských a ženských rolí.¹³⁷

Období puberty je v našem jazyce konceptualizováno jako životní etapa *zrání*, *dozrávání*. Pro plnou dospělost (především fyzickou, popř. i psychickou) dívky má čeština frazém *vyzrát v ženu* (SČFI). Ve staré češtině znamenalo slovo *dospělý* „dokonalý, hotový,

¹³⁶ S porodem spojuje původ ještě jednoho frazému porodník A. Doležal ve své knize *(Ne)pikantní jazykověda*. Frazém *jít jako po másle* je prý odvozen od techniky porodních babiček, které, aby porod nešel na sucho, údajně vkládaly rodičkám do pochvy máslo (Doležal, 1996: 23).

¹³⁷ Vousy jsou v jazykovém obrazu světa znakem dospělého muže (a mužnosti) – muž bez vousů je přirovnáván k ženě: *bezvousý jako panenka* (Zaor.). V následující ukázce z lidové písně prozrazují vousy muže převlečeného za ženu: „*Ach, tatíčku můj rozmilý! / nic mi se paní nelíbí: // Jak živa jsem neviděla, aby paní vousy měla!*“ (Erb.).

zralý“ a používalo se kromě lidí také například ve spojení s ovocem a rostlinami (ESSČ). V našem jazyce tedy podobně jako ovoce dozrává i člověk. Slova *dospělý*, *dospívající* jsou odvozena od psl. **spěti* s významem „prospívat, postupovat (k cíli)“ (Rej.). Oním cílem je zde dokončená tělesná proměna v dospělou ženu schopnou reprodukce a také dozrání duševní. V lidových písních bývá zralé ovoce (nejčastěji červené jablko) symbolem tělesné zralosti, plodnosti a erotiky (srov. Kovářů, 2017: 297–299), naopak zelené jablko znamená tělesnou nezralost, nedospělost: „*Nemám, nedám / jablíčka se stromu trhati, / musíte času dočkat; / jsou ještě zelené, / až budou červené, / potom přijďte k nám!*“ (Dun.). Text této písně je tedy vystavěn na paralele mezi dozráváním ovoce a dospíváním dívky.

Jak jsme podrobně rozebrali výše, s mladou dívkou bylo dříve nezbytně spjata **panenství**, které musela uchovat až do svatby.¹³⁸ Proto také bylo synonymem pro dívku slovo *panna* a významy lexémů *dívka* a *panna* se dodnes částečně prolínají (např. v lidových písních). Dospělou ženou se dívka v tradičním jazykovém obrazu světa stává pohlavním aktem a ztrátou panenství (srov. žena = *osoba ženského pohlaví, která je provdána nebo prožila pohlavní styk; Přes noc se stala ženou.*, SSJČ). Panenství a deflorace zde tedy není jen záležitostí biologickou (porušení panenské blány), ale především společenskou a kulturní (přerod dívky v ženu).

Stárnoucí ženské tělo

Jak jsme již popsali v předchozí kapitole, ženské stárnutí provázejí významné tělesné změny. Především jde o ztrátu schopnosti otěhotnět. V českém jazykovém obrazu světa je ženské stárnutí provázeno také ztrátou tělesné krásy. Počátku tohoto období se říká **přechod** (klimakterium) a žena během něj pozbývá schopnosti otěhotnět (srov. ČSVS). Už ze samotného významu lexému *přechod* je jasné, že jde o přecházení z jednoho stavu do druhého. O přechodu se mluví především u žen, protože schopnost plodit potomky není u mužů tak výrazně omezena věkem. Tuto proměnu ženského těla, která nastává nejčastěji kolem padesáti let, provází často nervová a metabolická nerovnováha. Tradiční společnost vnímala přechodová stádia v životě ženy obecně jako období zvýšeného ohrožení (srov. etapu od těhotenství po šestinedělí) a stejně je tomu i u přechodu. K tomuto nebezpečí a ohrožení odkazuje i lékařský termín pro přechod *klimakterium*, jenž má základ v řeckém *klīmaktēr*,

¹³⁸ O panenství jako o významném atributu mladé dívky více v kapitole *Mladá dívka v českém tradičním obrazu světa*.

tedy „přechodný rok, nebezpečné období lidského života“ (Rej.).¹³⁹

Jak jsme již rozebrali v předchozí kapitole, s klimakteriem byly dříve spojeny mnohé pověry, kterými si lidé vysvětlovali projevy zmíněné nervové a metabolické nerovnováhy, jež mohou během něj nastat. Věřilo se například, že žena v přechodu je ohrožena působením démonů, a tudíž přístupnější k páchání zla (srov. Navrátilová, 2010: 22). Také dřívější medicína mluvila v souvislosti s klimakteriem o hromadění škodlivé krve v těle, která způsobuje psychické problémy (srov. Velková, 2009: 205–206). Ještě pro společnost 19. století byla stará žena „*bytost, která ,úbytkem materníku a vaječníků‘ ztratila své společenské určení*“ (Lenderová, 2009a: 263). S chápáním klimakteria jako stavu negativně ovlivňujícího ženu a současně i stavu svým způsobem degradujícího se setkáme i o století později. Ilustruje jej následující ukázka z *Povídek z jedné kapsy* K. Čapka: „*Jen si to představte: korunní svědkyně je duševně méněcenná; nadto je jí skoro padesát let, tedy je patrně v klimakteriu, což ovšem případně snižuje její věrohodnost*“ (Čapek, 2015).

Ženské tělo se s přibývajícím věkem mění i z vnějšku. Jak jsme podrobněji rozebrali v kapitole *Stará žena v českém tradičním obrazu světa*, proměňuje se **postava**, tělo přestává být pružné, začíná se ohýbat a **vráskovatět** (srov. spojení *babské vrásky*, SSJČ). V češtině se proto setkáme s hojně rozšířeným lidovým názvem *bába, baba, babka* pro všelijak ohnuté, kulaté, zakrslé, nízké či zvrásněné předměty, rostliny, zvířata či přírodní útvary apod., které něčím připomínají tělo staré ženy (viz výše). Tělo staré ženy přichází o plné křivky (srov. *scvrklé, ploché, povislé, stařecké prsy*, ČSVS) a celkově ztrácí v tradičním obrazu světa svou původní krásu (*Škoda je pěkný ženy a pěknýho koně, když zestárnou*, Bitt.).

6.3 Kulturně podmíněné odlišnosti ženského vzhledu

V této části se zaměříme především na typický **ženský oděv**. V dřívějších dobách (a částečně dosud) byl oděv jasně rozdělen podle pohlaví. Zejména **sukně a kalhoty** tak po staletí fungovaly jako významný **ženský a mužský atribut**. V jazyce tyto typické součásti ženského a mužského oděvu nesou kromě svých základních významů i významy přenesené, fungují jako **metonymická označení ženy a muže** a vyjadřují typické ženské a mužské role.

Do této subkapitoly jsme zařadili i **ženské vlasy** a způsob jejich úpravy spolu s pokrývkou

¹³⁹ Dodejme, že klimakterium se uzavírá tzv. *menopauzou*, což je lékařský termín pro trvalý zánik menstruace po přechodu. Slovo je novotvar přejatý do češtiny z moderních evropských jazyků, utvořený z řeckého *mēn* (měsíc) a *pauza*. (Rej.).

hlavy, protože vlasy mají ženy i muži z biologického hlediska v podstatě stejné, a jsou to právě kulturní rozdíly jako nošení dlouhých či krátkých vlasů nebo jejich zakrývání, kterými se obě pohlaví odlišovala (a částečně stále odlišují) a které jsou důležitou součástí tradičního obrazu žen i mužů.

6.3.1 Vlasy, účes a pokrývka hlavy

Způsob úpravy vlasů vypovídá o naší kultuře a o každém člověku mnohé: „*Barva vlasů a jejich úprava představuje výrazný znak působící nejen esteticky, ale vypovídající mnohé o každé lidské bytosti – o věku, rodinném a společenském zařazení, o dobových zvyklostech, o respektování či narušování uznávaných norem, o sledování nebo nedbání módních směrů, o povaze a zájmech každého člověka. Vlasy jsou tedy v určitých souvislostech nejen znakem, ale též symbolem. V tradiční kultuře je vlasům – zřetelně živé, stále rostoucí součásti lidského těla – přisuzována schopnost ovlivňovat v mnoha směrech lidský život, proto se stávají předmětem řady rituálních úkonů*“ (Jiříková, 2010: 49). Zatímco rozdíl v tělesné konstituci či pohlavních orgánech je u žen a mužů daný biologicky a nošení určitého oděvu ženami a jiného muži je zase podmíněno kulturně, v případě ženských vlasů (a jejich úpravy) jde v určitém smyslu o průnik „přírody“ a „kultury“. Ženy mají od přírody vlasy zpravidla hustší než muži a oproti mužům mají také menší sklon k jejich řídnutí (srov. Krawczyk-Tyrpa, 1999: 428). V češtině proto existuje starší synonymum pro ženy *vlasatice* (ČSVS). Pro ženy byly dříve dlouhé vlasy nezbytností, nosily je po staletí a móda kratších vlasů nastala až po první světové válce. Latinské přísloví *Mulieribus longam esse caesariem, brevem autem sensum* se tak mohlo stát součástí folklóru mnoha národů včetně našeho. Přísloví *Dlouhé vlasy, krátký rozum* (Bitt.) je srozumitelné i bez klíčového slova *žena*. Dlouhé vlasy byly natolik spojeny se ženou, že ji v tomto přísloví metonymicky zastupují (srov. Krawczyk-Tyrpa, 1999: 428–429). V české kultuře je přísloví fixováno ve staré pověsti o Krokovi a jeho dcerách (v pasáži o Libušině soudu), uvedené již v Kosmově kronice. Dlouhé vlasy jsou zde symbolem sexuality a rozumové omezenosti¹⁴⁰: „*Tot' křivda mužům nesnesitelná! Žena děravá se obírá mužskými soudy v lstivé mysli! Víme zajisté, že žena, ať stojí, či na stolci sedí, málo má rozumu; oč ho má ještě méně, když na poduškách leží? Tehdy opravdu se hodí spíše k tomu, aby se poznala s mužem, nežli aby bojovníkům vynášela nálezy. Vždyť je věc jistá, že všechny ženy mají dlouhé vlasy, ale krátký rozum. Lépe by bylo mužům umřítí než to trpětí. Nás jediné opustila*

¹⁴⁰ Srov. k tomu Kopiczková, 2002: 17–22.

*příroda k hanbě všem národům a kmenům, že nemáme správce ani mužskou vládu a že na nás doléhají ženská práva“ (Kosmova kronika česká, 1972: 16). Toto přísloví je stále natolik živé, že se dostalo i do soudobého *Základního slovníku českých přísloví: Dlouhý/dlouhé vlasy, krátkej/krátký rozum – (Člověk, muž, obvykle vůči druhému posměšně, případně škádlivě o třetím, ženě a jejím intelektu, zvláště s ohledem na nastalou chybu, nerozumnost, s připomenutím, že ženy mívají dlouhé vlasy a podobně:)* Ženy jsou hloupé; ženy víc dbají na svůj zevnějšek než na rozum a intelekt (ZSČP, 2013: 119).*

V dnešní době stírání (kulturních) rozdílů mezi pohlavími už nejsou dlouhé vlasy jen doménou žen a krátké vlasy mužů. Připomeňme módu hippies a *máničky* či *vlasatce* (jak označoval české dlouhovlasé mladíky dobový oficiální tisk) nebo dnešní *rockery*, *metalisty* apod. Dlouhé mužské vlasy však u těchto skupin vyjadřují nonkonformitu, odlišnost od většiny (srov. Heřmanský–Novotná, 2011: 91). Ačkoli mnohé ženy dnes nosí *účes na kluka*, tedy krátký sestřih, dlouhé vlasy zůstávají především znakem ženství a stále se považují za *korunu ženské krásy* či za *ženskou zbraň*¹⁴¹.

Své vlasy však mohly dříve vystavovat na odiv pouze mladé neprovdané dívky, vdané ženy již prostovlasé nechodily: „*vdané ženy si musely vlasy pečlivě skrývat ve všední den pod šátek (ve svátek pod čepec) a dávat pozor, aby jim ani pramínek vlasů nevyšel – neslušelo se, aby dávaly na odiv jejich půvab a chodily jak vlasatice“* (Navrátilová, 2012: 77). Dlouhé, husté vlasy byly považovány za největší ozdobu mladých dívek, o čemž svědčí přísloví *Mladost a krása – vlasy do pása*, jež uvádí etnoložka A. Navrátilová (srov. Navrátilová, 2012: 78). O síle a přitažlivosti dívčích vlasů mluví také přísloví *Panenský vlas táhne jako d'as* (Navrátilová, 2012: 47). Na krátko byly vlasy stříhány jako potupa dívkám, které ztratily poctivost (srov. Navrátilová, 2012: 78). Dlouhé, spletené a nezakryté vlasy tak v tradiční společnosti fungovaly jako znak dívčího stavu a reprezentovaly ctnost. Proměna účesu (a oděvu) znamenala proměnu společenského stavu – vdané ženy (a následně vdovy) nosily pokrývku hlavy. Dříve tedy bylo na první pohled patrné, jestli se jedná o svobodnou dívku, či vdanou ženu. Svědčí o tom i text lidové písně: *Indá panny byly, pěkně si chodily, / měly vlásky učesané, / pantličkama upletané, / tak ony chodily. // Včilek nerozezná panenky od ženy, / ona nosí obalenku, / to nepatří na panenku, / to patří na ženy* (Suš.).

Důležitou součástí svatby byl dříve rituál čepení nevěsty, obřad přechodu, kterým byla

¹⁴¹ Takto ženské vlasy nazývá současná publicistika.

přijata do společenství vdaných žen¹⁴². O této tradici svědčí i frazém *být pod čepcem / dostat se / přijít pod čepce*, který má význam „být vdaná, provdat se“ (srov. SČFI). Čepce zde vyjadřuje vzhled, důstojnost a způsob chování vdané ženy. Tato součást oděvu fungovala dříve dokonce i jako její metonymie: *Čepce je znamení ženy, mužatky*, píše Jungmann a uvádí frazém *za čepcem běhati* (Jung.). Ten je obdobou frazému *běhat za každou sukni* (SČFI) a vyjadřuje erotickou přitažlivost žen pro muže (podrobněji viz níže). Naopak frazém *v čepci chodí* (Jung.) se používal pro muže, kteří se nechávají řídit svou manželkou, podobně jako frazémy *chodit v sukni* či *být pod pantoflem* (SČFI).

Ve venkovském prostředí vdané ženy ve všední dny nosily spíše šátky než čepce.¹⁴³ Odtud je původ frazému *mít / uvázat si šátek na babku* (SČFI), v němž lexém *babka* znamená nejen ženu starší, ale hlavně ženu provdanou.¹⁴⁴ Ženská pokrývka hlavy tedy nebyla jen módním doplňkem, ale měla velkou výpovědní hodnotu, protože určovala ženu podle její společenské role. Zahalování hlavy vdaných žen bylo typické pro celou křesťanskou Evropu¹⁴⁵, ale jeho kořeny sahají hluboko do starověku. Tento původem pohanský rituál byl přítomen i u starých Slovanů, kde muž přijal dívku za svoji právě tím, že jí šátkem přikryl hlavu (srov. Lenderová et al., 2009b: 246–247).

Sémiotika ženských vlasů tedy byla dříve explicitnější než dnes: způsob jejich úpravy či zakrytí jasně vypovídal o statusu ženy.¹⁴⁶

¹⁴² Více k tomu např. Navrátilová, 2012: 344–361.

¹⁴³ Nošení čepce či klobouku oproti šátku mohlo vyjadřovat i sociální postavení, klobouky a čepce nosily například u nás v první polovině 19. století jen měšťky, služkám musel postačit šátek (a také kratší sukňe). Čepce mohly služky začít nosit až po revolučním roce 1848 (srov. Lenderová, 1999: 159–160).

¹⁴⁴ Například dýnku, kolem něhož si vdané ženy vlasy obtáčely, se říkalo *babinec* (srov. Navrátilová, 2012: 47).

¹⁴⁵ Srov. výroky sv. Pavla o ženském zakrytí hlavy a dlouhých ženských vlasech z prvního listu Korintským: „Každý muž, který se modlí nebo prorocky mluví s pokrytou hlavou, zneuctívá toho, kdo je mu hlavou, a každá žena, která se modlí nebo prorocky mluví s nezahalenou hlavou, zneuctívá toho, kdo je jí hlavou; je to jedno a totéž, jako kdyby byla ostríhaná. Jestliže si žena nezahaluje hlavu, ať se už také ostríhá. Je-li však pro ženu potupné dát se ostríhat nebo oholit, ať se zahaluje. Muž si nemá zahalovat hlavu, protože je obrazem a odleskem slávy Boží, kdežto žena je odleskem slávy mužovy. Vždyť muž není z ženy, nýbrž žena z muže. Muž přece nebyl stvořen pro ženu, ale žena pro muže. Proto má žena mít na hlavě znamení moci kvůli andělům. (...) Posuďte to sami: Sluší se, aby se žena k Bohu modlila s nezahalenou hlavou? Cožpak vás sama příroda neučí, že pro muže jsou dlouhé vlasy hanbou, kdežto pro ženu cťou? Vlasy jsou jí totiž dány jako závoj“ (1K 11, 4–15).

¹⁴⁶ Srov. též Jakubíková, 2010: 12–13

6.3.2 Ženský oděv

Typický ženským oděvem je **sukně**. Zatímco kalhoty již snad své postavení výsostně mužského oděvu během ženské emancipace ztratily, sukně je stále doménou žen a symbolem feminity.¹⁴⁷ V českém jazykovém obrazu světa dokonce sukně ženu (spolu s dalšími typickými součástmi oděvu) **metonymicky zastupuje** (např. ve frazému *dívat se/ohlížet se za každou sukni*, SČFI). Sukně je oděv pro ženu natolik typický, že se stala jejím synonymem (srov. ČSVS, žena = *sukně, suknička*, PSJČ, sukně = *ženská osoba, žena*). Nejde tedy pouze o *dolní část vrchního ženského oděvu* (SSČ), ale v přenesených významech symbolizuje také spolu s některými dalšími součástmi ženského šatníku **erotickou přitažlivost žen pro muže** (srov. *běhat za sukňemi, sukničkář*, SSČ), **tradiční genderové role ženy** (srov. frazém *chodit v sukních*, SČFI) a **ochranitelskou roli matky** (*držet se máminy sukně*, SČFI), jak podrobněji rozebereme dále.

Sukně a další součásti oděvu jako symbol erotické přitažlivosti žen pro muže

Symbolem ženskosti a ženské erotické přitažlivosti se sukně stala mimo jiné i proto, že zakrývá tělo od pasu dolů, a tedy přiléhá k jeho intimním částem¹⁴⁸. Tento fakt reflektují frazémy jako *dívat se/ohlížet se za každou sukni, koukat po sukních, běhat za každou sukni, prohánět/honit sukně, otírat se/otřít se o každou sukni* (SČFI) či synonymní výrazy pro záletného muže *uvázne na každé sukni, voní mu sukně, na sukních by ho odnesly* (ČSVS). Tyto všechny frazémy vyjadřují sexuální přitažlivost žen pro muže, například *běhat za každou sukni* vykládá SČFI jako *mít silné, popř. nevybíravé sexuální zájmy a aktivně, neúnavně pronásledovat každou ženu a snažit se o milostný styk s ní; být velmi živý a neúnavný záletník*. Pro záletného muže dokonce existuje v češtině pojmenování *sukničkář, sukýnkář* (SSJČ) a expresivní výraz pro záletnictví je *sukničkářství, sukýnkářství* (SSJČ).¹⁴⁹ Místo sukně mohou

¹⁴⁷ Existují samozřejmě i v evropské kultuře určité výjimky jako například kněžské a mnišské sutany, sukně jako tradiční oděv Skotů aj. Výjimkou byli také u nás do konce 19. století malí chlapečci zhruba do čtyř let věku, kteří nosili sukénky a dlouhé vlasy (srov. Lenderová, 1999: 14). V hlubší historii však tato část oděvu nepříslušela pouze ženám – staročeská sukně, nošená ženami i muži, byl dlouhý splývavý šat oblékaný přes hlavu a přepásaný. Novověká sukně jakožto ženský oděv se vydělila až v 16. století v období renesance (srov. Brouček–Jeřábek, 2007: 989).

¹⁴⁸ Srov. Krawczyk-Tyrpa, 1999: 429

¹⁴⁹ Tuto erotickou atraktivitu žen zástupně vyjádřenou sukni dokazují i další příklady z výkladových slovníků: *Žádná sukně není před ním [záletníkem] jistá; Vilém, jemuž proto, že po ženské sukni jen hořel, Kepka přezděli; Je to protekční dítě, chytlavý na ženskou sukni — jako pes na barvu* (PSJČ).

(řidčeji) tento erotický význam nést i jiné součásti ženského šatníku, jež zároveň fungují jako metonymie pro ženu. Jsou to **zástěra**, **spodnička** či (dnes již zastaralá) **jupka**¹⁵⁰. Opět jde o ženské atributy – typický oděv žen, který muži nikdy nenosili (výjimkou je zástěra jako pracovní oděv).

Nejrozšířenější je v tomto významu hned po sukni **zástěra**¹⁵¹. Stejně jako sukně je synonymem ke slově *děvče* a *žena* (srov. PSJČ). K výše uvedeným frazémům *běhat za každou sukni* či *koukat po sukních* existují synonymní výrazy *běhat za každou zástěrkou* (SČFI) či nářečně *fěrtouškem* (ČSVS) a *pokukovat po každé zástěrce* (ČSVS). Pro konání záletů existují synonymní výrazy *chystá se na každý fěrtoušek* či *lezl by i za kozou, kdyby zástěrku/čepec/plínku (na hlavě) měla* (ČSVS). Druhý frazém výmluvně dokládá, že typickým ženským atributem bylo kromě nošení zástěry také výše zmíněné pokrytí hlavy. Záletníkovi se v češtině říká nejen *sukničkář*, ale také *zástěrkář* (SSJČ) či pejorativně *spodničkář* (ČSVS) nebo žertovně *zástěrkový/spodničkový rytíř/hrdina* (ČSVS). Pro záletnictví existuje synonymum *zástěrkářství* (SSJČ). Stejně jako sukně může tedy také zástěra vyjadřovat erotickou atraktivitu žen pro muže¹⁵².

Místo lexému *zástěra* se setkáme někdy s jeho nářečním ekvivalentem *fěrtoušek* (zdrobnělina od *fěrtoch*), rčení *zavoněl mu fěrtoušek* nebo *z fěrtoušku se napil* (Zaor.) opět vyjadřuje ženskou atraktivitu pro muže (event. touhu po ženění). Výmluvná je i lidová píseň s erotickým podtextem: „*Hejbej se, fěrtoušku modroučký, / heybej se, fěrtoušku modrý, / což jest to pod tebou dobroučký, / což jest to pod tebou dobrý!*“ (JJB1). Zajímavé je i úsloví *roztrhala si fěrtoušek* (ČSVS) pro dívku, která předčasně přišla o panenství, fěrtoušek zde opět vyjadřuje sexuální konotace.

Ojediněle mohou ženu metonymicky zastupovat také jiné části ženského šatníku než sukně a zástěra, např. **spodnička** či **jupka**. Spodnička je ještě blíže k tělu a k intimním partiím než sukně, proto bývá součástí především pejorativních lexémů a frazémů se sexuální významy, např. *běhá za každou spodničkou* (ČSVS), *spodničkář* (ČSVS) aj. Především pro venkovské ženy byl dříve typický lehký kabátek zvaný *jupka*, proto se i ona stala metonymií

¹⁵⁰ Šlo o lehký ženský kabátek nošený dříve zejména na venkově (SSJČ).

¹⁵¹ Zástěra může vyjadřovat i další vlastnosti považované za typicky ženské: *zástěrkový* = expr. *ženský, zvláště projevující se ženskými pletichami* (SSJČ).

¹⁵² Srov. další příklady z PSJČ a ČSVS: *Je ve věku, kdy kluci blázní za zástěrami; Aby snad byl po nějaké zástěře vzdychal — to ne; Jak zahlídne zástěru, je celý pitomý* (PSJČ); *bláznil za každou zástěrou; na každé zástěrce uvázne* (ČSVS).

ženy – srov. např. frazém *pokukuje po každé jupce* (ČSVS). Všechny tyto genderově specifické části oděvu symbolicky poukazují k části těla, kterou zakrývají.¹⁵³

Sukně a další součásti oděvu jako symbol tradičních genderových rolí

Jak jsme již ukázali v kapitole *Žena – manželka v českém tradičním obrazu světa*, sukně vyjadřuje spolu s kalhotami (a dalšími součástmi ženského a mužského šatníku) ve frazeologii také typické genderové role. Tyto frazémy pocházejí z dob, kdy bylo oblečení pevně spjata s pohlavím a nebylo pochyb o tom, kdo co nosí. Proto záměna šatů (tj. když si muž oblékne ženské šaty a žena mužské) vyjadřuje obrácení tradičních rolí ženy a muže. Pokud chceme popsat muže, který je v područí své ženy, řekneme o něm, že *chodí v sukni / nosí sukni* (srov. SSJČ, sukně: *ten nosí doma sukni*; PSJČ: *Kde sukně vládne, zbabělec si hoví!*). Frazém *chodit v sukních* (o muži) vykládá SČFI jako *být ovládaný svou (dominantní) ženou, podřizovat se jí a ponižovat se tak*. Opakem sukně a podřízené role jsou v českém jazykovém obrazu světa **kalhoty**¹⁵⁴ jako symbol mužskosti a role nadřazené. O rozhodné ženě, která doma vládne a řídí rodinu, se říká, že *chodí v kalhotách* (srov. SČFI: *rozhodovat, vládnout doma; řídit rodinu (zvl. manželka v rodině, v kontrastu k tradiční roli muže:)*; SSJČ, kalhoty: *chodit v kalhotách, přen. (o ženě) jednat, počínat si jako muž, být energická, panovačná; přen. ona nosí u nich (v rodině) kalhoty, vládne*. Tento frazém vyjadřuje kontrast k tradičním rolím muže a ženy stejně jako přísloví *Kalhoty kde žena nosí, málokdy muž dobře kosí* (Bitt.). Podobný význam jako výraz *chodit v kalhotách* má i frazém *generál v sukních*, který popisuje ženu s mužskými vlastnostmi (srov. SČFI, *generál v sukních: panovačná žena uplatňující svou autoritu a vůli v něj. kolektivu, zvláště v rodinném nebo pracovním prostředí. Nedivím se, že s tím generálem v sukních nemůže doma vydržet*). Z těchto frazémů s klíčovým slovem *sukně* a *kalhoty* tedy můžeme vyčíst, že „správná“ žena by měla být podřízená a submisivní, kdežto muž má být dominantní, energický, vládnoucí. Pokud se role prohodí, nevede to v tradičním chápání ženství a mužství k ničemu dobrému, jak shrnuje i lidová píseň: *Já měla kalhoty / a on měl sukni; / proto mi nastali / časové smutní!* (Erb.).

Obrácení tradičních rolí muže a ženy se objevuje i ve frazémeh s jinou původní

¹⁵³ O významu genderově specifických částí oděvu v lidových písních srov. Vilímek, 2017: 226.

¹⁵⁴ V moderních výkladových slovnících můžeme porovnat i určité posuny významu slova *kalhoty*. Zatímco v SSJČ jsou kalhoty definovány ještě jako součást především mužského oděvu (srov. SSJČ, kalhoty: *součást oděvu, především mužského, kryjící nohy a spodek trupu po pás*), SSČ již uvádí význam obecnější (srov. SSČ, kalhoty: *součást oděvu kryjící nohy a spodní část trupu po pás*).

součástí ženského oděvu – **pantoflem**. Protože pantofel byl dříve komponentem výhradně ženské garderoby, vyjadřují frazémy *být/bejt pod pantoflem / dostat se pod pantofel / držet/mít někoho pod pantoflem* (SČFI) či *stojí pod pantoflem* (Zaor.) mužskou submisivitu (SČFI). Jungmannův slovník uvádí obdobný frazém – *ženský pantofel (když pod panstvím ženy jest, ženská pošívka, korouhvička)*. Pro manžela dokonce existuje (řídce) žertovné označení *pantoflový hrdina* (SSJČ). Jak jsme již zmínili výše v kapitole *Žena – manželka v českém tradičním obrazu světa*, v češtině nalezneme řadu ekvivalentů těchto frazémů (*Žena chce v škorních muže choditi*, Flajš., *chodí v bačkorách*, Zaor., *obutý do punčoch*, ČSVS, *je podolkem své ženy*, Zaor.), které všechny zesměšňují a kritizují obrácení tradičních genderových rolí.

Viděli jsme, že některé součásti oděvu fungují v českém jazykovém obrazu jako **symbol mužských a ženských rolí**. Sukně symbolizuje tradiční podřízenost žen, kalhoty vedoucí roli mužů. Tyto role by se v tradičním chápání světa neměly vyměňovat, jak je patrné z výše uvedených frazémů. V tomto pojetí je místo ženy a muže jasně vymezeno a jazyk tento tradiční pohled fixuje. Sukně se nestala součástí pánského šatníku zřejmě i právě proto, že symbolizuje podřízenou roli ženy, ačkoli jistě nejde o jediný důvod, důležitou úlohu hraje samozřejmě i praktičnost oděvu aj.¹⁵⁵ S kalhotami to bylo naopak, a právě jejich nošení ženami bylo dříve považováno za malou revoluci.

Dovolíme si na tomto místě krátký pohled do historie odívání, důležitý pro pochopení toho, že sukně a kalhoty byly po dlouhá staletí významným ženským a mužským atributem. Ještě v dobách stěhování národů byly kalhoty u slovanských a germánských kmenů součástí mužské i ženské módy, během christianizace se však definitivně staly prvkem odlišujícím mužskou módu od ženské a na staletí se proměnily v symbol maskulinity, jímž zůstaly až do moderní doby (srov. Lenderová et al., 2009b: 244–245).

Obrat nastal v 19. století, kdy se nošení kalhot ženami stalo jednou z otázek ženské emancipace. Nejprve se řešila problematika nošení dámských spodních kalhot. Do přelomu 18. a 19. století je totiž nosily pouze jeptišky některých řádů, ostatní ženy pouze výjimečně, hlavně při jízdě na koni. V 19. století se jejich nošení začalo postupně prosazovat, ovšem velmi pozvolna, protože kalhoty (i ty spodní) byly vnímány jako

¹⁵⁵ Francouzský sociolog P. Bourdieu píše o tom, že funkcí ženského oděvu je mj. také ženu jistým způsobem omezovat a svazovat. Podle něj je to především sukně, která nejenže ženské tělo zakrývá, ale také jej vede k pořádku, nutí je pohybovat se určitým způsobem a brání v některých činnostech nebo od nich odrazuje (srov. Bourdieu, 200: 28–29). Podobně uvažovala i francouzská filosofka S. de Beauvoir ve své knize *Druhé pohlaví* – oděv ženy byl původně určen k tomu, aby ji učinil nemohoucí a nepevný zůstal dosud: „*punčochy se jí trhají, očka utikají, blůzy a světlé šaty se snadno ušpiní, skládané sukně se pomačkají; přitom většinu té škody musí napravit sama*“ (de Beauvoir, 1966: 356).

výhradní atribut maskulinity: „Označit někoho, že chodí ‚bez kalhot‘ (právě toto ‚bez‘ bylo výrazem ženské submisivity), platilo za synonymum urážky mužství“, píše historička M. Lenderová o tehdejší době. Dámské spodní kalhoty se tak hojněji začaly objevovat až v první polovině 19. století, nejprve je nosily baletky, prostitutky a také malé neposedné holčičky, později se mezi ženy rozšířily v souvislosti s módou krinolín, tedy sukní na obručové konstrukci, jež byly vzdáleny od těla a pod které nepříjemně foukalo (srov. Lenderová et al., 2009b: 108).

Významným činitelem změn v odívání byl ženský sport a tělovýchova. Díky jízdě na kole se v dámském šatníku začaly objevovat kalhoty. První cyklistky a také lyžařky sice ještě zkoušely nejprve jezdit v upravených sukních, ale jejich nepraktičnost k tomuto účelu je přesvědčila o nutnosti obléct kalhoty. Nošení dámských kalhot upevnila první světová válka, během níž se ženy začaly uplatňovat pracovně. Válka „změnila odvěký konstrukt feminity – v oblečení zbavila ženy všeho, co bránilo volnému pohybu: nejen korzetů, ale i dlouhých sukní a vlasů. (...) Další post v ženském šatníku dobyly dlouhé kalhoty: oblek pro ošetřovatelky v poli se skládal z krátké propínací sukně a z kalhot ke kolenům oblékaných pod sukní“ (Lenderová et al., 2009b: 259). Kalhoty tak přestaly být ryzím atributem maskulinity, avšak v jazyce, zejména ve frazeologii, zůstává tento jejich význam stále fixován.¹⁵⁶ Sukně i nadále zůstává součástí ženského oděvu, a v jazyce je dokonce synonymem pro ženu.

Sukně a ochranná role matky

Do třetice je sukně spojena také s matkou a její ochrannou rolí, například ve frazémách *držet se máminy sukně / držet se mámy za sukně* nebo *schovávat se za máminy sukně / mámě za sukně*, popř. *držet se někoho za sukně*, které znamenají nesamostatné chování a potřebu neustálé ochrany, rady a zastání (= *nepřiznávat si svou odpovědnost a nedůstojně, slabošsky se vyhýbat negativním následkům dětinským spoléháním na ochranu někoho jiného, zvl. matky*, SČFI). Je však třeba dodat, že zde sukně přináleží k stereotypu (či substereotypu/profilu) matky, nikoliv ženy obecně¹⁵⁷.

6.4 Závěr

Ukázali jsme, jak významnou úlohu má tělesnost v tradičním obrazu ženy a jak se do něj promítají spolu s biologickou přirozeností ženy i aspekty kulturní. Jako klíčová vlastnost vystupuje do popředí především **plodnost**, schopnost rodit potomky, která významně formuje obraz ženy v různých fázích života: u mladé dívky jde o nabývání této schopnosti pohlavním dožíváním, v obrazu manželky a především matky se tato schopnost plně rozvíjí a

¹⁵⁶ Srov. též spojení *kalhotková rolová úloha*, které označuje divadelní roli, v níž žena hraje muže (PSJČ).

¹⁵⁷ V oblasti oblékání existují i další metonymie, které označují ženu, např. frazém *modrá punčocha*, jenž se používá jako přezdívka pro přemrštěně emancipovanou, učenou ženu, zpravidla nehezkou, bez ženského půvabu (SSJČ).

zdůrazňuje se její kulturní omezení na manželský stav, u staré ženy je pak akcentována regrese této vlastnosti, která s sebou nese v tradičním obrazu světa negativní konotace.

Plození a rození zároveň v našem jazyce a kultuře ovlivňuje tabu, které je i dnes patrné v absenci neutrálních názvů plodících a rodičích orgánů a ve využívání tabuové generalizace. Zároveň se však hranice tohoto tabu v moderní době rozvolnila, např. v reklamě či časopisech pro ženy se setkáváme s jiným obrazem menstruace či porodu, než je onen tradiční. Soudobé změny v chápání těchto procesů jistě souvisí i s faktem, že porod dnes již v našich krajích zpravidla není život ohrožující událostí a menstruaci díky moderním hygienickým podmínkám není třeba vnímat jako něco „špinavého“ apod. Tělesné procesy a změny ženského těla v průběhu života tak sice zůstávají samozřejmě i v dnešní době z biologického hlediska stále stejné, ovšem proměnilo se poněkud jejich vnímání.

Z našeho výzkumu dále vyplývá, že v tradičním obrazu světa jsou podstatně více než dnes zdůrazňovány kulturní a biologické odlišnosti mezi ženami a muži. Akcentuje se distinktivní funkce oděvu a úpravy zevnějšku. Ženský a mužský oděv (příp. úprava vlasů) zároveň v našem jazyce funguje jako metonymie ženy a muže a také vyjadřuje tradiční genderové role (event. v případě sukně a dalších součástí ženského oděvu erotickou přitažlivost žen pro muže či mateřskou roli aj.). Tento fakt je pravděpodobně jednou z příčin, proč ženy v historii odívání musely svést o možnost nosit kalhoty malou bitvu, kdežto muži o nošení sukní dosud větší zájem neprojevali.

7 Shrnutí

Také to, co je nové, potřebuje tradici, i kdyby tato tradice měla být jen podkladem, od něhož se nové oddělí, a právě tak se ukáže být novým. (Lexikon teorie literatury a kultury)¹⁵⁸

7.1 Žena v českém tradičním obrazu světa

V předchozích kapitolách jsme postupně odkrývali tradiční obraz ženy v jazyce v celé jeho šíři, a to v intencích moderní slovanské etnolingvistiky, zvláště její polské (lublinské) větve (srov. Bartmiński, 2016), jež se inspiruje mj. např. myšlenkami W. von Humboldta o jazyku jakožto obrazu světa (*Sprachliches Weltbild*) a o sepětí jazyka a kultury (srov. Vaňková et al., 2005: 48). Prostřednictvím jazykového a folklorního materiálu jsme odhalovali stereotypy, tj. složitě strukturované součásti jazykového obrazu světa, představující schematické, idealizované obrazy spojené se ženou. Opírali jsme se také o poznatky dalších humanitních věd, zejména o přístup kulturněhistorický (např. Lenderová, 2016; Lenderová et al., 2009b), etnologický (např. Navrátilová, 2004, 2012) a sociologický (např. Možný, 2006; Vodáková–Vodáková, 2003). Zkoumání tradičního obrazu ženy prostřednictvím jazyka a folkloru jejich závěry potvrzuje, a může tak v určitém smyslu tvořit jejich kulturnělingvistický protějšek.

V disertační práci jsme sledovali ženu v jednotlivých životních etapách a rolích, od mládí až po stáří, od dívky přes manželku a matku až po starou ženu. Velmi plasticky se ukázalo, jak významnou úlohu hraje v jazykovém obrazu ženy ženské tělo. Přirozeně jsme se spolu s odkrýváním obrazu ženy v jazyce dotkli i obrazu muže. *Kde muž, tam i žena* (Bitt.), říká přísloví a jistě to platí i naopak – jednoho člena lidského páru bychom těžko mohli zkoumat odděleně od druhého. Tato práce tak vypovídá mnohé i o tom, jak vypadalo vzájemné soužití žen a mužů, o jejich rolích či o tradiční rodině. Současně odhaluje, jak se do našeho jazyka vepsaly zkušenosti, normy a hodnoty tradiční společnosti. Na následujících řádcích se pokusíme shrnout dosažené poznatky k jednotlivým polohám stereotypu ženy.

¹⁵⁸ eds. Nünning–Trávníček–Holý, 2006: 823

7.1.1 Dívka (panna)

V životě dívky v tradiční společnosti vše směřovalo k budoucímu manželství a mateřství. Svou hodnotu pro společnost a rodinu totiž žena prokazovala především jako matka a manželka. Život dívky proto plynul ve znamení příprav na tyto budoucí role. Počínající **plodnost** a budoucí **mateřství** je exponováno již v hloubce etymologie samotného slova *dívka*, jež je zřejmě prostřednictvím ie. kořene **dhē-* spojeno s pohlavní zralostí a schopností kojit dítě (Mach., Rej.).

K úloze manželky, hospodyně a matky byla dívka od malička připravována přísnou **výchovou** (*Strom neštěpovaný, děvče nekáraný za nic nestojí*, Bitt.). Nebylo radno promeškat vhodný sňateční věk (*Děvče do dvanácti češ, do šestnácti střež, po šestnácti děkuj tomu, kdo vyvede dceru z domu*, Čel.), neboť jinak hrozil dívce obávaný a vysmívaný úděl staré panny (*zůstat na ocet*, SČFI).

V normách chování k opačnému pohlaví, které tradiční společnost určila mladé dívce, spatřujeme dvě zdánlivě protichůdné tendence: na jedné straně imperativ ostychu (*Utíkej, děvče, utíkej, / zdaleka chlapcům vyhýbej. / Kerá je dívka poctivá, / zdaleka chlapcům vyhýbá. // A když jim vyhnout nemůže, / začervená se jak růže*, Suš.) a přísné střežení panenství (*Ach, poctivost, poctivost, / což je to pěkná cnost; / a kdo si ju zachová, / trvá mu na věčnost*, Suš.), na straně druhé povolení okázalého předvádění dívčí krásy a půvabu (*Stála na potoce / v modry šněrovačce / a měla sukničku popelavou, / šáteček růžový, / fěrtoušek kmentový, / bylo to děvčátko k milování!*, Dun.). Obojí mělo své opodstatnění. Bylo společensky žádoucí, aby se dívka líbila, neboť to zvyšovalo její možnost úspěšně se vdát. Proto bylo mladým neprovdaným dívkám dovoleno dávat na odiv svou **krásu** v podobě dlouhých, nezakrytých vlasů a pestrého oděvu (*Indá panny byly, pěkně si chodily, / měly vlásy učesané, / pantličkama upletané, / tak ony chodily*, Suš.). Oděv a způsob úpravy vlasů měly na první pohled signalizovat svobodný stav, byly znamením, že dívka ještě není provdaná. Je třeba zdůraznit, že krása představuje důležitý aspekt jazykového obrazu mladé dívky. Za krásné je v jazyce považováno její mladé, zdravé, štíhlé či plnější tělo (*děvče/holka krev a mléko/mlíko*, SČFI, *mit dívčí postavu* – o ženě, SČFI, *útlý jako panenka* – o muži, Zaor.), jehož atraktivitu podtrhuje pěkně upravený zevnějšek (*Ja, pozná prý to, pozná, / kerá je panenka, / hlava učesaná / jako laštověnka*, Suš.). Dodejme, že s mladostí souvisí i další důležitá typická vlastnost dívky – **hbitost** a čilost (*dívka = křepelka, křepelička, koroptvička, čečetka, laň, laňka, srnka, srnečka, ještěrka, kolčavka, hádě* aj., ČSVS). Na straně druhé však společenské normy ukládaly dívce vstupovat do manželství jako panna, což souviselo jednak s křesťanskou morálkou, jež kladla důraz na pohlavní zdrženlivost a vyzdvihovala panenství,

jednak se snahou zabránit početí nelegitimních potomků. Dívčímu (panenskému) stavu proto příslušela také **stydlivost** a **plachost** – vlastnosti, které měly děvče chránit před nežádoucí předčasnou ztrátou panenství (*stydlivý/ostýchavý jako panenka/panna, Zaor., Bylina bez květu, panna bez studu řídko přichází k jakému užitku, Kr.*).

Panenství je v tradičním obrazu světa nezbytným atributem dívčího stavu. *Panna* se říkalo všem neprovdaným děvčatům (*panna Madlenka, panna kuchařka, SSJČ*) a panenství biologické a společenské tvořilo jednotu. Pokud došlo k jejich rozštěpení v podobě ztráty fyzického panenství před svatbou, a zejména k nechtěnému těhotenství, mělo to dalekosáhlé společenské důsledky. Z dívky se stala **svobodná matka**, tedy osoba stojící mimo společenské normy a pravidla. Za toto nedovolené překročení hranic ženám určeným byla tvrdě trestána (*U kostela stála, / na housličky hrála: / Vítám vás do kostela, / já jsem se dopustila, JJB*). Nemanželské matky mnohdy nenalezly pomoc a zastání ani ve vlastní rodině (*Mi mili macičko, / pomozte kolibač, / jak uroscě budzě vam / stařenko povidač. // Ma mila dceruško, / koliba si sama, / cos hledala, tos dostala / mezi dragunama, Suš.*). Společenská perzekuce byla tak velká, že se svobodné matky někdy ze strachu uchýlovaly k nelegálním potratům, či dokonce vraždě novorozeného dítěte (*Černú pantlú krk zatáhla, / po vodince je pustila. // Plyň, pachole, dolů vodú, / a já zase pannú budu, Suš.*).

Stejně tak negativně nazírala společnost „přezrálé“ panenství „**starých panen**“. Ztrácelo svou hodnotu, neboť bylo zbytečné, nesplnilo svůj účel. „Staré panny“ se stejně jako svobodné matky dostaly mimo společensky akceptované kategorie příslušící ženám, stály na okraji společnosti a ztrácely respekt a důstojnost panenského stavu, jak o tom svědčí mj. řada posměšných popěveků (*Už je toho masopustu namále, namále: / kam pak my ty stary panny prodáme, prodáme? // Prodáme je do Hrdliva / židovi, židovi, / aby je měl se židovkou / do zelí, do zelí. // Prodáme je Velvarskému / biřici, biřici, / aby jimi vydlažoval / silnici, silnici, Erb.*). Negativní konotace jsou se „staropanenstvím“ spojeny dodnes.

Naopak správnou cestou, v mezích jí určených, se z pohledu tradiční společnosti vydala dívka, která uchovala své panenství do svatby, úspěšně se provdala a v manželství uplatnila všechny ctnosti, ke kterým byla vychována. **Svatba** představovala významný mezník v životě dívky, neboť znamenala přechod do světa dospělých žen (*Už mó miló do kostela vedó, / pověz ty mně, má panenke, / jsi-li žena má? // Nejsu, nejsou, švarný šohajičku! / Ješče su já všady rovná / mezi panama. // Už mó miló dom z kostela vedó! / Pověz ty mně, má panenke, / jsi-li žena má? // Už jsu, už jsu, švarný šohajinku, / ja, už jsu já všady rovná / mezi ženama, Suš.*). Provázela ji odchod z domova do nové rodiny, započetí (legitimizace) sexuálního života a nová společenská role vdané paní a hospodyně, záhy i matky. Součástí

tradiční svatby byla řada iniciačních rituálů vyjadřujících významnost tohoto životního předělu, který neumožňoval návrat. Tomu odpovídala i role **nevěsty** při svatebním obřadu. *Každá nevěsta sedmkrát se zblázní* (Bitt.), říká přísloví, neboť to byla právě ona, kdo byl hlavní postavou dění. Svatba dříve znamenala pro dívku ztrátu dosavadních životních jistot a hodnot (opuštění rodného domu, pozbytí svobody atd.), proto se na rozdíl ode dneška od nevěst během obřadu očekával smutek, pasivní přístup a smiřování se s osudem. Veselí naopak působilo v této situaci nepatřičně, jak dokládá přísloví (a zároveň pověra) *Veselá nevěsta, smutná žena* (Bitt.).

Provdání však neznamenalo pro ženu plné osamostatnění, nýbrž pouze přechod z poručnictví rodičů do poručnictví manžela (*Rodičové chovali dceru do věnce, a mužovi ji chovati do konce*, Kr.). Dřívější společnost přirkla ženě v manželství poslušnost svému muži a podřízenou roli (*Dobře hospodářství stojí, kde se žena muže bojí*, Flajš., *Běda/hanba mužům, kterým žena vládne!*, SČFI).

7.1.2 Manželka

Tradiční obraz světa zrcadlí jasně vymezenou hierarchii ve vztahu mezi pohlavími, jež byla po staletí součástí naší kultury: **žena byla podřízena svému muži**. Tento fakt je v jazyce fixován mj. prostřednictvím řady přísloví (např. *Muž v domě hlavou a žena duší*, Bitt., *Muž v domě, pán v domě*, Bitt., *Kdež se žena muže nebojí, tuť hospodářství zle stojí*, Flajš., aj.). Pokud žena toto rozdělení rolí nerespektovala, muž ji měl vykázat do příslušných mezí, třeba i pomocí **fyzického trestání** (*Já jsem už / jako muž! / klobouk mám klepouchej: / ženo má, poslouchej, / ženo, ženo, ženuško má! / Ženo má, / buď dobrá: / nebudeš-li poslouchat, / já ti dám vybouchat, / já ti, já ti sám vybouchám!*, Erb., *Ženě můžeš vždycky natlouct, vona už bude vědět proč*, SČFI). Právo „vychovat“ svou manželku bitím si muži osobovali na základě své společností schvalované nadřazené role v manželství (*Mladým dělati, mužům řídit, starým přísluší se modliti*, Bitt.). Zavedenou hierarchii bylo třeba dodržovat. Záměna vymezených genderových rolí je v jazyce hodnocena velmi negativně, jak můžeme pozorovat v řadě frazémů, např. *chodit v sukni / chodit v kalhotách* (SČFI), *Žena chce v škorních muže choditi* (Flajš.), *drží ženě koudel* (Zaor.) aj.

Jasně diferenciované role obou pohlaví se projevovaly i při **práci**. Ženám jakožto *slabšímu pohlaví* (SČFI) v tradičním obrazu světa přísluší především práce v domácnosti a výchova dětí, kdežto mužům, kteří jsou v jazyce konceptualizováni jako *silnější pohlaví* (SČFI), přináležejí fyzicky náročnější práce mimo dům (*Strůj se, ženko, strůj se zas, / pojedžemy orač zas. / Než bych měla zas orač, / volila bych vandrovač. // Vandruj, ženko,*

letko, dvě / a na třeci přidz ku mně. / Třeci letko přichodzi, / ženka domů něchodzi. // Rolo, rolo, rolo ma, / tys je velka něvola. // Dyby přišla ženka ma, / už by mi něrobila. // Ach, dyby ju Pan Bůh dal, / nic bych ji dělač nědal. // Ene bile lože stlač, / svoje děci kolibač, Suš.).

Stereotyp (dobré a špatné) manželky je v jazyce utvářen jednak na základě **podřízeného vztahu k manželovi**, jednak na základě **vztahu k domu a domácím pracím**. Schopnost manželky – hospodyně dobře se starat o manžela a dům je v tradičním obrazu světa měřítkem jejích kvalit (*Muž v domě hlavou a žena duší*, Bitt.). Je třeba říci, že se zde významně projevuje **mužská perspektiva** – v jazyce např. existuje velká řada přísloví, která radí mužům, jak si vybrat dobrou manželku, ovšem neexistují téměř žádná o výběru dobrého manžela. Ženám se naopak obvykle radí, aby se spokojily s jakýmkoli mužem, hlavně aby nepromeškaly příležitost provdat se (*Lepší špatně vdaná, než dobře svobodná*, Bitt., *Třebas mužiček jako paleček, jenom, když je mužiček*, Bitt.).

Již před vstupem do manželství se v tradičním obrazu muže a ženy významně projevuje **mužova vedoucí úloha živitele** zodpovědného za manželku a rodinu a **ženina závislost na něm**. Muž je nabádán před ženěním k odpovědnosti (*Kvapné ženění, dlouhé želení*, Bitt., *Žena není střevíc, s nohy neodhodíš*, Kr.), musí být dostatečně zralý (*Ještě mléko mateřino na bradě a chce se ženiti*, Flajš.) a finančně zajištěný (*Smělý jest ten, kdo se dvěma se bije; ale smělejší, kdo se žení, nic nemaje*, Kr.), aby obstál v roli *hlavy rodiny* (SČFI). Špatný výběr manželky mohl jeho vedoucí roli ohrozit. Neměl se ani nechat zaslepit a ovládnout ženskou krásou (*Krása ženy nečiní muže bohatým*, Bitt., *Krásná žena zbytečná starost*, Bitt.), ani nalákat na bohaté věno (*Při velikém věnu, poslouchej muži ženu*, Kr.). Musel počítat s tím, že o svou nadřazenou roli bude muset bojovat (*Kdo nemá, s kým by se vadil, pojmi sobě ženu*, Bitt., *Dokud sedí u matičky, to jsou krotky jak ovčičky; ale když se s muži svedou, tu teprv jim huby jedou*, Kr.). Manželství bylo v tradiční společnosti **nerozlučitelným svazkem**, proto je podcenění správného výběru manželky pojímáno v jazykovém obrazu světa fatálně (*Lepší dobře se oběsit, než zle oženit*, ZSČP). Naopak správný výběr byl oceňován více než velké bohatství (*Dobrá žena lepší než zlatý sloup*, Čel.).

Je patrné, že vedoucí úloha „hlavy rodiny“ kladla na muže vysoké nároky a k jejímu naplnění bylo zapotřebí také to, aby žena plně respektovala svoji podřízenou roli. **Dobrá manželka** se v tradičním obrazu světa vyznačovala především obecně pojatou **ctností**, tedy souborem dobrých mravních vlastností (*Kdo se žení pro statek, ten přichází na zmatek; kdo se žení pro krásu, ta trvá do času; kdo se žení pro ctnost, ta trvá na věčnost*, Flajš.), a **pracovitostí** (*Nevyberaj ženu v tanci, ale v poli mezi ženci*, Kr.). Její píle se však měla uplatňovat jen při činnostech ženám tradičně vymezeným, tedy především při domácích

pracích a výchově dětí, jiné aktivity do obrazu dobré hospodyně nepatřily (*Ženě slušie kaši vařiti*, Flajš., *Která čítá, zpívá, hude: div, dobrou-li ženou bude*, Kr., *Žena umí lépe jehlou šítí než v soudě muže souditi*, Kr.). Mezi významné kvality dobré manželky se počítala také **šetrnost** (*Dobrá hospodyňka pro pírkó i přes plot skočí*, ZSČP, *Koruna, kterou žena ušetří, je tak dobrá jako ta, kterou muž vydělá*, Bitt.) a **ochrana rodinného soukromí** (*Ženská zástěra vše přikryje*, Bitt.). Obraz dobré manželky je významně propojen s péčí o dům a rodinu, tedy opatrováním *rodinného krbu* (SČFI). **Sepětí ženy s domem** je v tradiční kultuře a jazykovém obrazu světa silně zakotveno (*Nestojí dům na zemi, ale na ženě*, Bitt.).

Manželství bylo v dřívějších dobách trvalým, prakticky nerozlučitelným svazkem, který zanikal téměř výhradně pouze smrtí jednoho z manželů. Přejít z manželství do **vdovství** představoval pro ženu zcela novou životní etapu, v níž se poprvé ocitla bez mužského ochránce a poručníka. Na jedné straně to pro ni nezřídka znamenalo sociální a ekonomickou zranitelnost (*Jíst vdoví chléb*, SSJČ, *Šij, vdovo, široké rukávy, budeš mítí več pomluvu klásti*, Kr.), zároveň však poprvé v životě mohla (či musela) žena rozhodovat sama za sebe (*Vdovička, svá volička*, Červ.).

7.1.3 Matka

V tradičním obrazu ženy nenajdeme pozitivnější stereotyp než ten spojený s matkou. Mateřství představuje jakýsi ideál ženství, naplnění ženské role. Matka je spojována s vysokými hodnotami, jako je láska, rodina, domov, vlast (*láska mateřská*, SČFI, *matka vlast*, SSJČ). Připomeňme však, že tento tradiční kladný stereotyp je vázán jen k matce provdané. Děti dříve směly být počaty pouze v manželství, a pokud se stala matkou neprovdaná žena, byla za to, jak o tom svědčí mnoho dat jazykových i textových, odsuzována a trestána.

Tradiční stereotyp spjatý s matkou je tvořen třemi základními významovými okruhy: matka **rodící**, matka **milující**, **pečující**, **ochraňující** a matka **vychovávající**. Tyto polohy stereotypu nemají zcela pevné hranice a často se prolínají.

Velmi výrazně je v českém jazykovém obrazu světa exponován význam matky jakožto osoby **milující**, **pečující**, **ochraňující**, **laskavé** a **obětavé** (*láska mateřská*, SČFI). Primárně jsou tyto vlastnosti uplatňovány ve vztahu k dítěti, v přenesených významech i k jiným osobám či širšímu společenství (*starat se o někoho mateřsky*, SČFI, *být někomu druhou mámou*, SSJČ). Mateřská láska a péče je v jazykovém obrazu světa bezpodmínečný cit, který si nenárokuje, že bude stejnou měrou opětován (*Dítě špiní a dere, matka šije a pere*, Čel., *Snadněji jedna matka deset synův užíví, než deset synův jednu matku*, Jung.). Součástí

mateřské lásky a péče o dítě je také jeho **ochrana**, další významná vlastnost spojovaná s matkou (*pod matčíným křídlem*, SČFI). Tato péče však nesmí být přemrštěná, neboť pak může vést k nesamostatnosti dítěte (*maminčin mazánek/mazlíček*, SČFI, *držet se máminy sukně/mámy za sukně*, SČFI).

Láskyplný vztah se promítá do jazyka i z obrácené perspektivy, tedy z **perspektivy dítěte**, neboť také pro dítě je matka nejdůležitější milovanou osobou. Svědčí o tom mimo jiné množství pozitivních synonym ke slovu matka (*máma, maminka, matička, mamička, mamina, mamča, mamka, matinka, maměnka*, Tez.). Na velký význam matky pro dítě poukazuje i fakt, že *máma* je dětské žvatlavé slovo, jedno z prvních, která se děti naučí říkat (Mach.) (srov. též Bartmiński 2016: 120). **Láska k matce** se stala častým námětem (nejen) v klasické literatuře (*Koho bych miloval širém tom na světě!/? / srdce je vždycky ach srdcem jen dítěte — / do stáří, do skonu volá si po matce*¹⁵⁹). Mezi matkou a dítětem je typicky velmi **silné pouto**. V tradičním obrazu světa je natolik pevné, že jej nepřeruší ani smrt (viz lidová balada *Osiřelo dítě* či báseň K. J. Erbena *Kytice*). Metafora vítězství mateřské lásky nad smrtí vyjadřuje hloubku a bezmeznost tohoto citu.

V opozici k typické matce jakožto osobě milující, pečující a ochraňující stojí v tradičním obrazu světa **matky „krkavčí“**, **macechy** a **tchyně**. Vyznačují se nejen absencí výše zmíněných pozitivních vlastností, ale často i jejich pravým opakem. Bezcitné matky (*krkavčí matka/máma*, SČFI) se chovají ke svým dětem zle až krutě a zcela se tak odlišují od matek typických. Podobně negativně je v tradičním obrazu světa hodnocena i macecha (*chovat se macešsky*, SČFI, *maceše křivdy žalovat*, Zaor., *V lese medvěd v domě macecha*, Kr.) a tchyně (*Každá tchyně velká svině*, Bitt.), u níž je exponován především negativní vztah ke snaze (*Každá svekruše zlá na nevěstu*, Kr., *Kočku bijí, a nevěstu miní*, Kr.). Tradiční obraz macechy a tchyně výrazně formuje opozice „vlastní a cizí“.

Další významový okruh spojený s matkou se týká **výchovy dítěte**. Matka je **vzorem** pro dítě, jeho **rádkyní** a **učitelkou**, která je vychovává, učí a formuje (*Kulka se chybí, ale nechybí se matčino slovo*, Kr., *mateřský jazyk*, SČFI). Svou autoritu uplatňuje v případě potřeby i bitím, avšak to je v souladu s pozitivním obrazem matky jemné, takzvaně „pro dobro“ dítěte (*Matčiny ruce, i když bijí, měkky*, Čel., *Matčiny rány nebolejí*, Bitt.). Tento model matky vychovávající a moudře řídící se přenesl z rodiny i do jiného prostředí, zejména církevního (*matka velebná*, Jung., *matka křestní*, SSJČ).

¹⁵⁹ Neruda, 1956

V tradičním obrazu světa se poněkud liší různé aspekty výchovy podle pohlaví dítěte – jiné jsou akcentovány ve vztahu k dceři a jiné ve vztahu k synovi. Významné místo zde zaujímá především **vztah matky a dcery**. Pro dceru je matka **vzorem** a má na ni zásadní vliv. Poukazuje se na jejich velkou **podobnost**, dcera je jakousi kopií své matky, o čemž svědčí přísloví *Jaká matka, taká dcera* (Flajš.) a jeho četné varianty. Mezi oběma ženami je silné pouto a vždy drží při sobě (*Vezmi si matky s dcerou, ty tobě hlavu zderou*, Jung.). Pro **syna** je matka také autoritou, vychovatelkou a rádkyní (*Vojáci jedou k horám, / kde já se, mámo, schovám? / „Schovej se, synu můj, kde chceš, / když mne poslouchat nechceš“*, Erb.), avšak vzorem je pro něj otec (*Po matce dcera, po otci syn*, Flajš.).

Poslední, ovšem velmi podstatný a vlastně v jistém smyslu prvotní je významový okruh spojený se základní činností matky, tedy s **rozením**. Rození stojí v základním významu slova matka (*matka = žena, která porodila dítě, rodička*, PSJČ), a ačkoli v dnešní moderní době existují různé typy matek (adoptivní, náhradní, genetické atd.), matkou prototypovou je nadále žena, která dítě porodila a zároveň o ně pečuje. Rození dětí bylo tradičně chápáno jako poslání ženy, připomeňme, jakým stigmatem bývala neplodnost nebo jak negativně byly vnímány „staré panny“.

Za velmi specifické je v tradičním obrazu světa považováno **období těhotenství, porodu a šestinedělí**. Věřilo se, že žena je během něj vystavena zvýšenému působení zlých sil a nachází se v trvalém ohrožení nebo jej sama může způsobit. Toto období proto znamenalo pro ženu nutnou izolaci a podřizování se různým omezením (*živá nemoc*, ČSVS, *v koutě ležeti*, Jung.). **Porod** je v jazyce konceptualizován jako bytostná činnost matky (*Otec plodí, matka rodí*, Jung.) a zároveň těžká práce, neboť přivádění dítěte na svět bývalo vždy provázeno velkými bolestmi a obtížemi (*to je porod = vzniká to s obtížemi*, SSJČ).

K obrazu matky pečující o malé dítě patří také **kojení**. První výživa malých dětí se nazývá po matce *mateřské mléko* a dříve se věřilo, že má na dítě nevratný formativní vliv, neboť žena prý spolu se svým mlékem předává dítěti i určité charakterové vlastnosti (*sát do sebe něco s mateřským mlékem*, SSJČ).

Běžná lidská zkušenost, že matka přivádí dítě na svět, stojí v základu metafory matky jakožto **původu, začátku** či **zdroje** něčeho (*matka vlast*, SSJČ, *matka země*, SČFI, *Praha, matka měst*, SSJČ, *Pilnost je matka moudrosti*, Bitt.). Tuto souvislost najdeme i v příbuzenství slova *matka* s lat. *matricula* (pramen, počátek) a *materia* (hmota). Stejná metafora stojí i v základu pojmenování *matka, matička* pro mateřský kvásek či plodonosnou větvičku (ČSVS). Slovo *matka* je tedy odedávna spojeno s významem něčeho původního, počátečního, základního.

7.1.4 Stará žena

Jestliže dívčí stadium bylo obdobím působení dostředivé síly směrem k naplnění životního poslání, etapa stárnutí a stáří znamenala naopak sílu odstředivou. S odcházející plodností žena ztrácela pro tradiční společnost na ceně. Jazykový obraz staré ženy proto charakterizuje z hlediska hodnot ambivalence. Na jedné straně v něm představuje přínos její životní **moudrost a zkušenost**, ovšem na straně druhé zde **chybí podstatné atributy ženství** – krása (přitažlivost) a schopnost rodit děti. Staré ženy, které byly mnohdy vdovami bez mužského poručníka, jako by se vymkly ze společenského řádu. Prázdné místo po jejich boku pak zaujal, obrazně řečeno, čert. V tradičním jazykovém obrazu světa tak vystupuje do popředí především jejich **schopnost škodit**.

Z hlediska fyzických vlastností charakterizuje tradiční obraz staré ženy především **ztráta krásy** (*Škoda je pěkný ženy a pěknýho koně, když zestárnou*, Bitt.), staré, **sešlé tělo**, jež se v jazyce stalo zdrojovou metaforou mnohých lidových pojmenování (např. *babka* = houba s rozpraskaným kloboukem, *sýkora* s šedavým zbarvením aj.) a také **ukončení schopnosti reprodukce**, na niž v jazykovém obrazu světa poukazuje například nepřijatelnost starých žen v roli nevěsty (*Vdávala se stará baba, / vdávala se babice: / měla sukni roztrhanou / a bez nártů střevíce*, Erb., *Kde děvčat nemají, i báby se vdávají*, Bitt.).

Pokud zkoumáme duševní vlastnosti staré ženy fixované v jazyce, setkáme se s dvojitým stereotypem, negativním a pozitivním. **Negativní stereotyp** zde převažuje. V jeho rámci je se starou ženou spojována řada **špatných vlastností** – nosí smůlu (*potkat babu je smůla*, SSJČ), představuje nebezpečí, neštěstí, nepříjemnosti (*Štír, had a žába, mnich, čert a bába, Němec, Žid a hovno – to vše jest sobě rovno*, Flajš., *Baba horší než žába*, Flajš., *Sto bab, sto nemocí*, Bitt.). Jejimi zbraněmi jsou zejména **pomluvy** (*babské drby/klepy*, SČFI, *klepavá bába / baba jedu*, ČSVS), ale také nekalé **magické praktiky**. Schopnost starých žen škodit a jejich propojení s temnými silami jsou v tradičním obrazu světa vyjádřeny spoluprací s čertem/děblem (*Kam čert nemůže, (tam) nastrčí bábu/ženskou*, SČFI, *Kam d'ábel nemůže, tam babu pošle*, Bitt., *Co nemůže d'ábel dovésti, to baba vše hledí svěsti*, Kr.). Spojení s magií je významnou složkou obrazu starých žen. Víme, že dříve bývaly podezřívány z **čarodějnictví** (*Na ohništi pod komínem / sedí babka svlečená; / podkuřuje sebe blínem, / maže nohy, ramena*¹⁶⁰). Napomáhal tomu i fakt, že se mnohé z nich vyznaly v bylinách (odtud názvy bylin *babí ucho*, *babí hněv*, *babí zub* aj.), jejichž prostřednictvím mohly jak léčit, tak

¹⁶⁰ Erben, 1893

uškodit.

Role **léčitelky** je zároveň spolu s úlohou **rádkyně** a **vědmy** důležitou součástí **pozitivního stereotypu** staré ženy. Do něj se promítají především **moudrost** a **zkušenost** jakožto významné kladné vlastnosti starých žen. V tradičním obrazu světa představují staré ženy moudré a zkušené osoby schopné poradit v obtížných situacích (jak dokládá úsloví *babo rad'*, SSJČ či frazém *babské rady*, SSJČ) a léčit nemocné (*babka kořenářka*, ČSVS). Jsou nadány zvláštními schopnostmi vidět, co jiným zůstává utajeno (*Sedí babka při ohnisku, / měří vodu z misky v misku, // dvanáct misek v jedné řadě. / Pán u baby na poradě*¹⁶¹).

Se zkušeností a léčitelkou schopností souvisí i role starších žen jakožto **pomocnic při porodu**, tzv. *porodních babiček*. Porod a vše kolem něj bylo po staletí výlučnou záležitostí ženské komunity. V tradičním obrazu světa starší zkušená žena pomáhá dítěti na svět a je nositelkou a udržovatelkou tradic spojených s narozením. Lidovou vírou, že úkony porodní báby po narození dítěte mají vliv na jeho budoucí osud a povahu, dokládá v jazyce např. frazém *bába ho koupala v příliš horké vodě* (Zaor.), označující prchlivého člověka.

Vztah k dítěti a péči o ně najdeme také u další významné kladné polohy stereotypu spojeného se starou ženou – u **babičky v rodině**. O její důležité roli v rámci rodinného kruhu svědčí mimo jiné fakt, že slovo *bába* je z hlediska etymologie původně žvatlavé dětské slovo, jedno z prvních, která se děti naučí říkat (Rej.).

7.1.5 Ženské tělo

Důraz na tělesnost prostupuje celým jazykovým obrazem ženy. Biologicky daná specifika v ustrojení ženského těla mnohdy stála v základu společenských zvyklostí a norem, jimiž se tradiční společenství k ženám vztahovalo. Výše jsme např. mj. poukázali na zásadní význam plodnosti, na společenskou úlohu panenství či na to, jak nazírání žen jakožto slabšího pohlaví zakládá tradiční rozdělení mužských a ženských rolí. To vše svědčí o významném **propojení přírody a kultury** v jazykovém obrazu ženy.

Specifika ženského těla (oproti mužskému) jsou v jazykovém obrazu světa reprezentována především některými jeho částmi (a příslušnými somatismy), dále určitými výlučně ženskými tělesnými pochody, typickými způsoby odívání a úpravou zevnějšku. Jde jednak o rozdíly biologicky dané, jednak o odlišnosti podmíněné kulturně. Mezi rozdíly determinované biologicky patří zejména lišící se **tělesná konstituce**, **pohlavní orgány** a také **schopnost rodit a kojit**. Kulturní odlišnosti představuje především specifický ženský **oděv** a

¹⁶¹ Erben, 2013

způsob úpravy vlasů.

Pokud zkoumáme typický **vzhled** ženy ukotvený v jazyce, jako velmi exponovaná vlastnost zde vystupuje **krása** (ženy = *krásné, sličné, pěkné pohlaví*, ČSVS). Tradičně je spojována především s mládím (je nedílnou součástí stereotypu spojeného s dívkou, viz výše). Z jazykového obrazu můžeme vyčíst i význam ženské krásy pro muže. Ti jsou jí velmi přitahováni (*Co to máš, děvečko, / co to máš za krásu? / Dyž na tě pohlednu, / celé se zatřasu*, Suš.), a současně příslovími varováni, aby jí při výběru manželky nepřikládali příliš zásadní význam (*Kdo se ženil pro pouhou krásu, mívá v noci hody, a ve dne hlady*, Kr., *Krása ženy nečiní muže bohatým*, Bitt.).

Z **biologických daností** ženského a mužského těla mají v jazykovém obrazu světa důležité místo **tělesná konstituce** a **pohlavní orgány**. Zatímco ženské tělo je drobnější, mužské je mohutnější a svalnatější. Tento fakt vedl v naší kultuře a jazyce ke konceptualizaci mužů jakožto **silného pohlaví** a žen jakožto **pohlaví slabého** (*silné/silnější a slabé/slabší pohlaví*, SČFI).

Do tabuové oblasti jazyka nahlížíme, pokud zkoumáme oblast **pohlavních orgánů**. Právě ony slouží (již při narození) jako kritérium pro uznání osoby za ženu či muže, což se v jazyce potvrzuje faktem, že některé jejich názvy (zprav. vulgární) jsou současně **metonymickými označeními ženy či muže**. Většinou jde o nadávky (*píča, čurák, kokot*, SNČ). Názvy ženských pohlavních orgánů (od spisovných až po vulgární) mají různorodou motivaci; jsou odvozeny mimo jiné zejména od jejich funkce (*rodidla*, ČSVS), umístění na těle (*klín*, ČSVS) nebo jsou utvořena pod vlivem tabu (*hanba ženská*, Jung.). Ve starší češtině se v pojmenování těchto orgánů a všeho, co souviselo s plozením a rozením, uplatňovaly často metafory zemědělství a zahradničení (*růžová zahrádka* = genitál rodičky). Obecně můžeme shrnout, že řada pojmenování z této oblasti je tvořena pod vlivem společenského tabu a hojně se zde uplatňuje tabuová generalizace (*ženský lékař*, SSJČ, *dostala to*, SNČ).

Mezi biologicky determinovaná specifika ženského těla patří také odlišný vývoj prsní žlázy. Ženská **prsa** jsou na rozdíl od mužských ustrojena ke **kojení** dítěte. Zatímco dnešní název *prsa* etymologicky souvisí s umístěním na těle (zřejmě z **perk-* „žebro“, Rej.), stará čeština danou část těla nazývala podle jeho funkce *cecek* či *cecík*, tedy výrazy odvozenými od lexému *cucát* (Rej., MSS). Kojení mateřským mlékem mělo podle lidové víry, jak jsme již uvedli, významný vliv na utváření povahy dítěte, a dokonce i na jeho budoucnost (*sát do sebe něco s mateřským mlékem*, SSJČ). Kojení neslouží jen jako krmení, ale kontakt s matkou dítě současně uklidňuje a navozuje mu příjemné pocity. Odtud pramení další význam lexému *kojit*, totiž „utěšovat, konejšit, uklidňovat“ (*kojit zvědavost*, ČSVS).

Do jazykového obrazu ženského těla se promítají také specifické stavy a pochody, jakými jsou **menstruace, těhotenství a porod**. V jazyce k nim existují četná synonyma, z nichž mnohá byla odvozena od prožitku bolesti, zátěže, nevolnosti či chápání těchto procesů jako nemoci či ohrožení (menstruace = *nemoc ženská, potíže, nesnáze, trápení*, Jung., ČSVS, těhotná = *obtěžkaná, obtížená, těžká, s útězkem*, ČSVS, porod = *těžká/bolestná chvíle/hodinka*, ČSVS). V jejich pojmenování se projevuje tabu (*mít to, být v tom*) související i s faktem, že tyto stavy a procesy byly odedávna považovány za nečisté a nebezpečné (srov. *nemoc ženská*, Jung., *očistky*, SSJČ).

Mezi **kulturně podmíněné odlišnosti ve vzhledu žen a mužů** patří především typický **oděv**, jež byl po staletí striktně rozdělen podle pohlaví. Jako ženský a mužský atribut fungují v jazykovém obrazu světa především sukně a kalhoty. **Sukně** je natolik spojená se ženou, že ji dokonce může v jazyce metonymicky zastupovat (žena = *sukně, suknička*, ČSVS). Spolu s některými dalšími součástmi ženského oděvu (zástěra, jupka, spodnička) symbolizuje sukně **erotickou přitažlivost žen pro muže** (*běhat za sukňemi, sukničkář*, SSČ). Vyjadřuje také **tradiční genderové role ženy** (*chodit v sukňích*, SČFI) a **ochranitelskou roli matky** (*držet se máminy sukně*, SČFI).

Na pomezí přírody a kultury stojí ženské **vlasý**, jež bývají od přírody hustší a většinou tolik neřádnou jako vlasý mužské. Ženy je proto nosily odnepaměti dlouhé, móda kratších účesů se prosadila až po první světové válce. V mnoha jazycích najdeme ekvivalenty nelichotivého přísloví *Dlouhé vlasý, krátký rozum* (Bitt.), v němž **dlouhé vlasý ženu metonymicky zastupují**. Jak jsme uvedli výše, své vlasý směly dříve dávat na odív pouze neprovdané dívky, vdané ženy si je zakrývaly šátky, čepci či klobouky (*být pod čepcem*, SČFI, *uvázat si šátek na babku*, SČFI). Svobodné dívky nosily vlasý spletené do copů, vrkočů (*Která panna mnoho frejjeřóv má, té nepojímaj: nebo mnohá dva vrkoče nese – a panenství její v stodole neb v lese*, Flajš.). Významnou součástí tradiční svatby byl rituál čepení, při němž se nevěstě zkracovaly vlasý a hlava se pokrývala čepcem (*A už je lóčka vesečená, už je Kačenka začepená. A kdož jo čepil? Všeci ledi, já se jo vezmo, mně se líbí*, Suš.). Tím byla přijata do společenství vdaných žen. Způsob úpravy vlasů a jejich (ne)zakrytí tedy dříve jasně vypovídal o statusu ženy.

7.2 Struktura obrazu/stereotypu ženy a jeho profily

Z výzkumu představeného v disertační práci vyplývá, že **obraz/stereotyp ženy** je **vnitřně strukturován** do čtyř poloh: **DÍVKA (PANNA), MANŽELKA, MATKA a STARÁ ŽENA**, jak je zakresleno níže na schématu č. 1. Tyto polohy se vydělují na základě tří

aspektů (profilů), od nichž se způsob konceptualizace ženy může odvíjet; ty jsou zobrazeny schématem č. 2: jde o profil **VZHLEDU**, profil **ROLE/FUNKCE** a profil **VĚKU**. Jednotlivé polohy obrazu/stereotypu vykazují jak rysy společné, tak rysy specifické pro každou z nich.

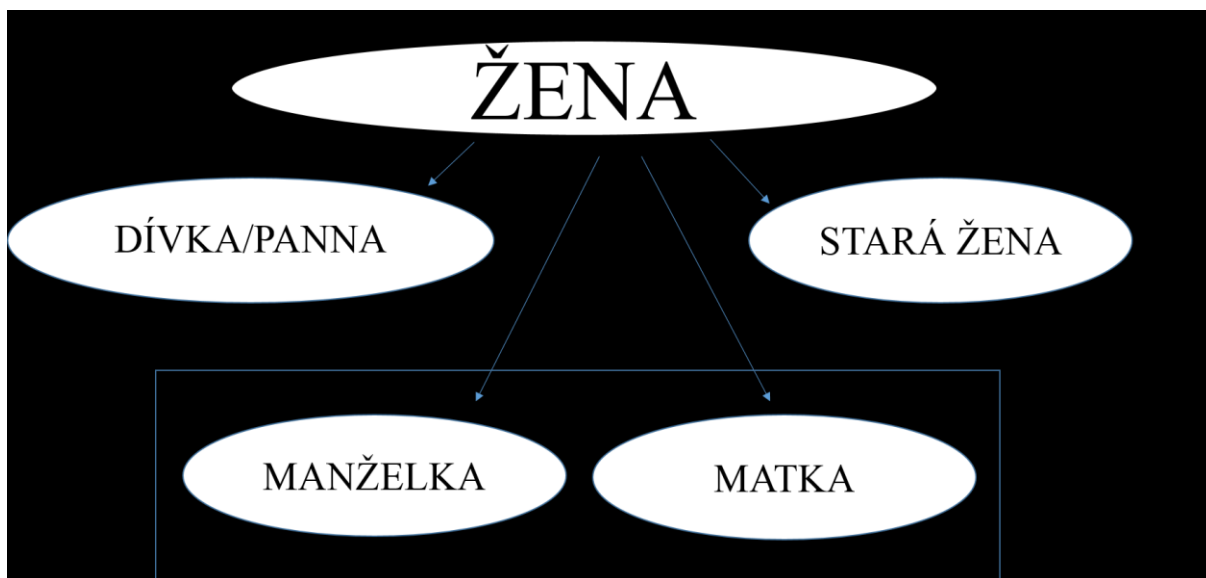

Schéma 1 – Struktura obrazu/stereotypu ženy

7.2.1 Společné rysy jednotlivých poloh stereotypu

Společné rysy tvoří jádro tradičního stereotypu ženy. Jeho centrální polohu představuje **žena v plodném věku**, tedy (s ohledem na společenské role s tím spojené) **MATKA** a **MANŽELKA**; jde o **prototypové realizace pojmu ŽENA**. **DÍVKA** a **STARÁ ŽENA** tvoří **polohy krajní**, periferní, jak je patrné ze schématu č. 1. Klíčový význam má v tradičním obrazu ženy **plodnost** a **rození dětí**. Tyto funkce jsou zásadní pro zachování společnosti v aspektu biologickém i sociálním a v jazykovém obrazu světa jsou prototypovou realizací jednoho z pólů opozice „vlastní – cizí“. Stereotyp spojený s matkou je tedy velmi pozitivní. Mateřství dříve tvořilo jednotu s manželstvím (jejich rozštěpení v podobě nemanželského mateřství či nenaplnění mateřské role v manželství z důvodu neplodnosti znamenalo společenské odsouzení a perzekuci). Proto je poloha **MATKA** na schématu č. 1 propojena s polohou **MANŽELKA**; obě společně ve své jednotě tvoří centrum obrazu/stereotypu ženy.

Význam fertility však prostupuje i krajními polohami obrazu/stereotypu ženy, znázorněnými na schématu č. 1 jako **DÍVKA (PANNA)** a **STARÁ ŽENA**. **Dívčí fáze** představuje v jazyce **přípravu na budoucí mateřskou roli** a postupné dozrávání k ní. Jde o příslib budoucí sexuality a plodnosti, které jsou v obrazu dívky již latentně přítomny, avšak smějí se uplatnit až v manželství. Proto je **DÍVKA (PANNA)** v rámci schématu zobrazena jako jedna ze dvou poloh periferních. Stejně tak představuje periferní polohu pojmu **ŽENA** na

schématu č. 1 STARÁ ŽENA, protože **sexualita a plodnost** v jejím případě **ustupují do pozadí**. Absence fertility (a krásy) obraz/stereotyp staré ženy formuje negativně.

Jak bylo naznačeno, svébytným způsobem ženskou plodnost doplňuje také **krása**, jakožto další významná vlastnost prostupující všemi čtyřmi polohami obrazu/stereotypu ženy. V tomto případě se však nejvíce projevuje v obrazu dívky, neboť je tradičně spojována především s mládím. Krásné, zdravé, dívčí tělo přitahuje muže a je znakem potenciální plodnosti. V obrazu provdané ženy se krása stává vlastností ambivalentní (vdaným ženám již nepřislušelo dávat ji veřejně na odiv, byla určena jen pro manžela), ustupuje do pozadí, svým významem ji překrývá fertilita. V tradičním obrazu staré ženy nacházíme (stejně jako tomu bylo v případě plodnosti) antipól této vlastnosti, tedy ošklivost, a z toho opět plynoucí negativní stereotyp.

Do jednotlivých poloh obrazu/stereotypu ženy se v neposlední řadě promítá také **podřízená role** ženy v rodinné hierarchii. Mladá dívka je podřízena svým rodičům, po svatbě přechází do poručnictví manželova, který je hlavou rodiny. Vymanění z této role pozorujeme v obrazu staré ženy a vdovy a opět je spojeno spíše se stereotypem negativním.

7.2.2 Specifické rysy jednotlivých poloh stereotypu

Vedle aspektů společných všem polohám obrazu/stereotypu ženy nese každá z nich také své vlastní, **specifické charakteristiky**. U **dívky** se zvyznamňují především vlastnosti souvisící s **mládím** (krása, zdraví, hbitost), **nezkušeností** a přípravou k manželství a mateřství (potřeba výchovy). Protipól tvoří v jazyce v některých aspektech **stará žena**, jejíž typické vlastnosti vycházejí ze **stáří** (sešlé tělo), životní **moudrosti** a **zkušenosti** (schopnost pomáhat) a současně z jakéhosi **vymknutí se z ženské role a ze společenské kontroly** (inklinace ke zlu, schopnost škodit). V jazykovém obrazu **manželky** vystupuje do popředí svazek s mužem a jeho komplementární uspořádání (striktní rozdělení rolí). Stereotyp spojený s dobrou a špatnou manželkou je utvářen na základě **podřízeného vztahu k manželovi a vztahu k domu a domácím pracím**. S rolí manželky souvisí bezprostředně i role **matky**, neboť manželství a mateřství mělo tradičně tvořit jednotu. V centru jazykovém obrazu matky stojí **vztah k dítěti**, jenž zahrnuje jeho **přivedení na svět**, láskyplnou a ochraňující mateřskou **péči** a **výchovu**. Role matky byla vždy vysoce ceněna, což se odráží ve velmi pozitivním stereotypu.

Stereotyp – obraz a stereotyp – vzor

Ke specifickým rysům jednotlivých poloh obrazu/stereotypu ženy patří i to, zda tíhnou spíše k tzv. vzorům, nebo k tzv. obrazům. Stereotypy – **vzory** představují jakési ideály, jaké by

osoby (příp. věci) „měly být“, kdežto stereotypy – **obrazy** ukazují, jaké „reálně jsou“ (tzn. co je pro ně podle nositelů daného jazyka typické, normální, běžné). Hranice mezi stereotypy – vzory a stereotypy – obrazy není zcela ostrá, ale uvádí se, že např. stereotypy (vlastních, pokrevních) rodinných příslušníků tíhnou spíše ke vzorům, zatímco stereotypy cizích osob (stejně jako např. stereotypy národností či povolání) spíše k obrazům (srov. Bartmiński–Panasiuk, 2010: 379–380). To se víceméně potvrzuje i v tomto výzkumu. **Ke vzoru inklinuje tradiční stereotyp spojený s matkou**, v němž vystupují do popředí (téměř výhradně) velmi pozitivní vlastnosti (matka je milující, pečující, obětavá bytost), naopak **k obrazu tíhne stereotyp svázaný se starou ženou**, v němž se projevují zejména vlastnosti neidealizované, chápané jako typické (stará žena je ošklivá, pomlouvá, škodí, ale i pomáhá). Spíše jako **smíšené** bychom označili **stereotypy spojené s mladou dívkou a s manželkou**, do nichž se na jedné straně promítá ideální stereotypová charakteristika, tedy jaké by „měly být“ (např. správná dívka má být cudná a poslušná, správná manželka má být pracovitá a podřízená svému muži), na straně druhé však i jejich „reálný obraz“ (např. dívka neposlouchá matku, manželka nerespektuje manželovu nadřazenou roli apod.). Vyloženě negativní jsou stereotypy – obrazy **macechy a tchýně**, v nichž se výrazně realizuje významová poloha „cizosti“; jde o protějšky k (idealizované) vlastní matce (srov. i negativní konotace adj. *nevlastní*).

7.2.3 Profily spojené se stereotypem ženy

Profily tvoří z hlediska struktury obrazu/stereotypu ženy tzv. **konotační centra**, tedy jakési uzlové body, z nichž vyrůstají konotace se ženou spojené. Nejde o samostatné významy, nýbrž o různé aspekty (či varianty) významu. Z našeho výzkumu vyplývá, že v rámci obrazu/stereotypu ženy se vydělují tři profily, zachycené na schématu č. 2: profil VZHLEDU, ROLE/FUNKCE a VĚKU.

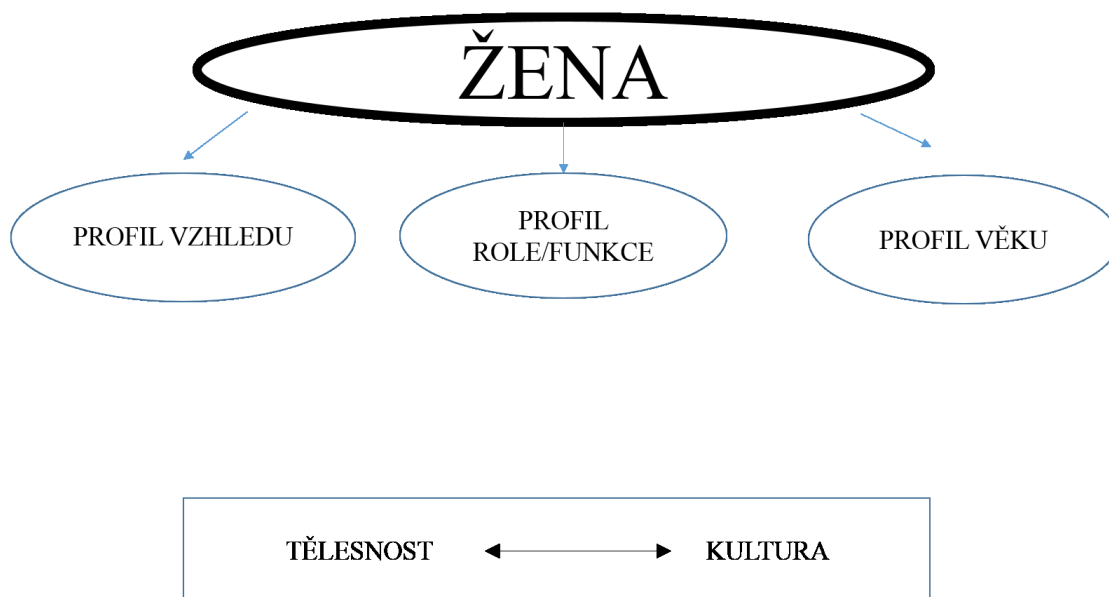

Schéma 2 – Profily stereotypu ženy

Způsob, jakým jsou tyto profily (aspekty významu) v jazyce realizovány, poukazuje k **vzájemnému působení biologických a kulturních faktorů** v utváření tradičního obrazu ženy (viz schéma č. 2). Například plodnost a do jisté míry i krása jsou vlastnostmi determinovanými biologicky, avšak společnost kolem nich vystavěla řadu kulturních norem a vzorců chování. V případě fertility odrážejí především křesťanskou morálku (zejm. ostře rozlišená legitimní a nelegitimní reprodukce), ale některé sahají i do hlubší minulosti (např. tabu spojené s menstruací, těhotenstvím, porodem a šestinedělím). Také ženské půvaby byly společensky omezovány (viz např. zakrývání vlasů u vdaných žen). Je evidentní, že od biologických daností ženského těla jsou v tradičním obrazu světa odvozeny normy kulturní (viz např. konceptualizace žen jako slabšího, a tudíž podřízeného pohlaví, panenství a jeho společenská funkce, staré ženy jako nežádoucí nevěsty aj.); tradiční obraz ženy v jazyce je tak výrazně determinován jak biologicky, tak kulturně.

7.3 Závěr

Obraz ženy popsany v této práci se může jevit z dnešní perspektivy v mnohém zastaralý a také schematický. Opravdu jsme se totiž zaměřili především na **tradiční stereotypy** spojené se ženou, které se v jazyce utvářely v průběhu minulých století. Schematičnost vyplývá z jejich samotné podstaty – jde o fragmenty jazykového obrazu světa, idealizované obrazy skutečnosti zobrazující především jazykovou reflexi reality, nikoli realitu samotnou (srov. Bartmiński, 2016, eds. Vaňková–Vodrážková–Zbořilová, 2017). Víme, že jazykový obraz světa má **výběrový charakter**, k některým aspektům skutečnosti obrací větší pozornost, jiné

třeba zcela opomíjí (srov. Vaňková et al., 2005: 54), a to se ukazuje i v tomto případě.

Jazykový obraz světa v sobě také obsahuje **hodnocení** a v případě námi zkoumaného tradičního obrazu ženy se zde projevují postoje a hodnoty dřívější společnosti, v mnohém odlišné od těch dnešních. Významnou roli zde hraje navíc **mužská perspektiva** (výrazně je to patrné např. u stereotypu spojeného s dobrou a špatnou manželkou). Je jisté, že jazykový obraz ženy v dnešním jazyce se od onoho tradičního v řadě aspektů odlišuje. **Dynamičnost** a proměnlivost je ostatně, jak známo, jedním z podstatných rysů jazykového obrazu světa. Na druhé straně by ovšem bylo mylné domnívat se, že nic z tradičního obrazu ženy dnes již nesdílíme. Jak jsme ukázali, i v dnešním jazyce a kultuře stále zůstává mnohé z původního obrazu světa zachováno. Některé tradiční stereotypy spojené se ženou sice ustoupily v současném jazyce do pozadí, protože již neodpovídají dnešnímu vidění světa, alespoň z pohledu většinové společnosti (např. nutnost uchovat panenství do svatby, omezení sexuality na manželství aj.), jiné jsou však v jazyce a kultuře více či méně dosud sdíleny (např. velmi pozitivní stereotyp spjatý s mateřstvím, spojování ženy s domácími pracemi aj.).

Těžko bychom mohli pochopit obraz soudobé ženy bez poznání onoho tradičního, který se vepsal do jazyka v průběhu staletí. Můžeme se zde inspirovat terminologií sociologickou: *„každý sociální problém má v sobě genetický klíč, anebo, méně obrazně, (...) ve společnosti ničemu nemůžeme porozumět, pokud se nebudeme dívat na stav současný jako na výslednici stavů, ze kterých povstal“* (Možný, 2006: 10). Slova předního českého sociologa lze vztáhnout i na jazykový obraz světa. Také jazyk obsahuje jakýsi genetický klíč a ukrývá v sobě mnohé z minulosti; jeho poznání osvětluje a nově zvýznamňuje přítomné. Naše práce by tak mohla sloužit do budoucna jako určitá báze pro popis moderního, současného obrazu ženy, který se na pozadí onoho tradičního postupně utvářel spolu s dramatickými společenskými změnami teprve přibližně v posledních sto letech.

Seznam použité literatury

Primární literatura

- Balhar, J. et al. (1992–2011): *Český jazykový atlas*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0013-5.
- Bělič, J. – Kučera, K. – Kamiš, A.: *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozof. a pedagog. fakultách*. Praha: SPN, 1979.
- Bittnerová, D. – Schindler, F. (1997): *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-440-3.
- Čapek, K. – Macek, E. (1994): *Dramata*. Praha: Český spisovatel. ISBN 80-202-0472-5.
- Čapek, K. (2015): *Povídky z jedné kapsy; Povídky z druhé kapsy*. Praha: Fortuna Libri. ISBN 978-80-7321-969-7.
- Čelakovský, F. L. (2000): *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: Lika klub. ISBN 80-86069-04-4.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1, Přirovnání*. Praha: Leda. ISBN 978-80-7335-215-8.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 2, Výrazy neslovesné*. Praha: Leda. ISBN 978-80-7335-215-8.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 3, Výrazy slovesné*. Praha: Leda. ISBN 978-80-7335-215-8.
- Čermák, F. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 4, Výrazy větné*. Praha: Leda. ISBN 978-80-7335-215-8.
- Čermák, F. (2013): *Základní slovník českých přísloví: výklad a užití*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-258-0.
- Červená, V. et al. (2006): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia. ISBN 80-200-1446-2.
- Červenka, M. – Blahoslav, J. (1970): *Česká přísloví*. Praha: Odeon.
- *Databáze excerpčního materiálu Neomat (2015)* [online]. Verze 3.0. Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. Cit. 2018-08-08. <<http://neologismy.cz/>>.

- Dobrovský, J. – Heřman, M. (ed.) (1963): *Českých přísloví sbírka*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd.
- Dunovský, J. (1883): *Žena v písni lidu slovanského: mosaika*. Praha: J. Otto.
- *Elektronický slovník staré češtiny* [online] (2006). Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. 21. 3. 2018. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.
- Erben, K., J. – Otruba, M. (ed.) – Stejskal, T. (ed.) (2013): *Kytice; České pohádky*. Brno: Host. ISBN 978-80-7294-803-1.
- Erben, K. J. (1893): *Kytice z básní Karla Jaromíra Erbena*. Praha: Nákladem Aloise Hynka.
- Erben, K., J. (2000): *Pohádky*. Český Těšín: Agave. ISBN 80-86160-35-1.
- Erben, K. J. (2011): *Prostonárodní české písně a říkadla* [online]. Praha: Městská knihovna v Praze. Cit. 19. 3. 2017. Dostupné z WWW: <http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/64/89/81/prostonarodni_ceske_pisne_a_rikadla.pdf>.
- Flajšhans, V. – Mokienko, V. M. (ed.) – Stěpanova, L. (ed.) (2013): *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 978-80-244-3329-5.
- Halas, F. (2002): *Mladé ženy; Staré ženy*. Praha: Nibiru. ISBN 80-902726-2-2.
- Haller, J. (1969): *Český slovník věcný a synonymický 1*. Praha: SPN.
- Haller, J. – Šmilauer, V. (ed.) (1974): *Český slovník věcný a synonymický 2*. Praha: SPN.
- Haller, J. – Šmilauer, V. (ed.) (1997): *Český slovník věcný a synonymický 3*. Praha: SPN.
- Havránek, B. (ed.) et al. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- Holub, J. – Kopečný, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- Hugo, J. (ed.) (2009): *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. Praha: Maxdorf. ISBN 978-80-7345-198-1.
- Jan ze Žatce (1994): *Oráč z Čech*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-084-2.
- Jungmann, J. – Petr, J. (ed.) (1989–1990): *Slovník česko-německý*. Díly 1–5. Praha: Academia.

- Klégr, A. (2007): *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7106-920-1.
- Kosmas – Bláhová, M. (1972): *Kosmova kronika česká*. Praha: Svoboda.
- Kraus, K. (ed.) (1931): *Česká přísloví*. Praha: Aventinum.
- Lutterer, I. – Šrámek, R. (1997): *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku: slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem původu a historického vývoje*. Havlíčkův Brod: Tobiáš. ISBN 80-85808-50-1.
- Machek, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- Mrhačová, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice: (tematický frazeologický slovník II)*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta. ISBN 80-7042-570-9.
- Němcová, B. – Tunys, L. (ed.) – Váhala, F. (ed.) (1957): *V zámku a v podzámčí; Babička; Pohorská vesnice: a jiné povídky*. Praha: Naše vojsko.
- Neruda, J. (1951): *Básně. I, Hřbitovní kvítí, Knihy veršů, Dodatky*. Praha: Československý spisovatel.
- Neruda, J. – Vodička, F. (ed.) (1956): *Básně. II*. Praha: SNKLHU.
- Neruda, J. – Vaněk, V. (ed.) (2012): *Arabesky / Povídky malostranské*. Host: Brno. ISBN 978-80-7294-607-5.
- Obrátil, K. J. (ed.) (1999): *Kryptadia: příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*. Praha: Paseka. ISBN 80-7185-224-4.
- *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 3: B – Bianchi* (1996). Praha – Litomyšl – Polička: Argo – Paseka. 80-7185-070-5; 80-7203-033-7.
- Ouředník, P. (2005): *Šmírbuch jazyka českého: slovník nekonvenční češtiny 1945–1989*. Praha: Paseka. ISBN 80-7185-638-X.
- Profous, A. (1954): *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. Díl I. A – H*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- *Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Rejzek, J. (2012): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda. ISBN 978-80-7335-296-7.
- *Staročeský slovník*. [Seš.] 1–26 [online] (1968–2008). Praha: Academia, [cit. 1. 3.

2018]. Dostupné z: WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

- Sušil, F. – Václavek, B. – Smetana, R. (eds.) (1998): *Moravské národní písně: s nápěvy do textu vřaděnými*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-096-5.
- Šlejhar, J. K. (2008): *Kuře melancholik*. Brno: Tribun EU. ISBN 978-80-7399-387-0.
- Traxler, J. – Jeník z Bratřic, J. (1999): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic 1*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky. ISBN 80-85010-39-9.
- Traxler, J. – Jeník z Bratřic, J. (2010): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic 2*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky. ISBN 978-80-87112-41-0; 978-80-7415-041-8.
- Zaorálek, J. (2000): *Lidová rčení*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0824-1.

Sekundární literatura

- Bartmiński, J. (1980) (ed.): *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*. Wrocław: Wydawnictwa uniwersytetu wrocławskiego.
- Bartmiński, J. (ed.) (1999): *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. ISBN 83-227-1377-0.
- Bartmiński, J. (2007): Čím se zabývá etnolingvistika?. *Slovo a smysl*, 4, s. 299–309. ISSN 1214-7915.
- Bartmiński, J. – Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2007): Profily a subjektová interpretace světa. *Slovo a smysl*, 4, s. 310–321. ISSN 1214-7915.
- Bartmiński, J. – Panasiuk, J. (2010): Stereotypy językowe. In: J. Bartmiński, (ed.), *Wpółczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 371–395. ISBN 978-83-227-3178-9.
- Bartmiński, J. – Vaňková, I. (ed.) (2016): *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-2883-7.
- Beauvoir, S. de – Patočka, J. (ed.) (1966): *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis. ISBN 11-071-66.
- *Bible: český ekumenický překlad – Bible kralická: česká synoptická Bible (v rozsahu celého vydání Bible kralické z roku 1613)* (2008). Praha: Česká biblická společnost. ISBN 978-80-85810-85-1.
- Bielenin-Lenczowska, K. (2008): *Rodzina, ród, pokrewieństwo w perspektywie lingwistyczno-antropologicznej*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu

Warszawskiego. ISBN 978-83-6663-83-2.

- Bielińska-Gardziel I. (2009): *Stereotyp rodziny we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy. ISBN 978-83-89191-84-7.
- Bourdieu P. (2000): *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-775-5.
- Bozděchová, I. (2009): *Současná terminologie: se zaměřením na kolokační termíny z lékařství*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1539-4.
- Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.) (2007): *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Mladá fronta. ISBN 978-80-204-1450-2.
- Brožovičová, K. (2011): Ženská sexualita v diskurzu tradiční společnosti. In: R. Habartová – M. Holubová (eds.), *Svět mužů a žen: muž a žena ve svědectvích lidových tradic*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti, s. 95–103. ISBN 978-80-86185-97-2.
- Burešová-Wania, I. (2003): *Jezykowy obraz kobiety (Na podstawie wybranych polskich i czeskich czasopism dla kobiet)*. Doktorská disertační práce. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého.
- Cassan, A. (ed.) (2005): *Anatomie člověka*. Havlíčkův Brod: Fragment. ISBN 80-253-0080-3.
- Čapek, K. (1971): *Marsyas, čili, Na okraj literatury: 1919-1931*. Praha: Československý spisovatel.
- Čermák, F. (2016a): Frazeologie a idiomatika. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 530–532. ISBN 978-80-7422-480-5.
- Čermák, F. (2016b): Přísloví. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1507. ISBN 978-80-7422-480-5.
- Číhal, P. (ed.) (2017): *Erotika v lidové kultuře*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti. ISBN 978-80-87671-33-7.
- Čmejrková, S. (2002): Rod v jazyce a komunikaci: specifika češtiny. *Slovo a slovesnost*, 63, s. 263–286. ISSN 0037-7031.
- Čurdová, V. (2011): *Jazykový obraz nohy/nohou v češtině*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.

- Dinzelbacher, P. (2003): *Svěťice, nebo čarodějky?: osudy „jiných“ žen ve středověku a novověku*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-650-6.
- Doležal, A. (1996): *(Ne)pikantní jazykověda: naturalia non sunt turpia neboli přirozené není nemravné*. Praha: Grada. ISBN 80-7169-333-2.
- Eisner, P. (1992): *Chrám i tvrz: kniha o češtině*. Praha: Lidové noviny. ISBN 80-7106-066-6.
- Eisner, P. (1996): *Čeština poklepem a poslechem*. Praha: Pražské nakladatelství Jiřího Poláčka. ISBN 80-901544-9-2.
- Frolec, V. (1984): *Prostá krása: deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě*. Praha: Vyšehrad.
- Geist, B. (1993): *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing. ISBN 80-85605-28-7.
- Habartová, R. – Holubová, M. (eds.) (2011), *Svět mužů a žen: muž a žena ve svědectvích lidových tradic*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti. ISBN 978-80-86185-97-2.
- Heřmanský, M. – Novotná, H. (2011): *Hudební subkultury*. In: P. Janeček (ed.) – D. Bittnerová, *Folklor atomového věku: kolektivně sdílené prvky expresivní kultury v soudobé české společnosti*. Praha: Národní muzeum. s. 89–110. ISBN 978-80-7036-315-7.
- Holmanová, A. (2009): *Žena v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.
- Horská, P.: *Z historie role ženy-matky a ženy-partnerky*. In: A. Vodáková – O. Vodáková (eds.) (2003): *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 90–103. ISBN 80-86429-18-0.
- Christou, A. (2012a): *Male and Female Work in Czech Linguistic Picture of the World*. In: M. Abramovicz – J. Bartmiński – I. Bielińska-Gardziel (eds.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów I*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 159–170. ISBN 9788377842775.
- Christou, A. (2012b): *Silné a slabé pohlaví? Stereotypy spojené s ženami a muži v češtině*. In: A. Mikołajczuk – K. Waszakowa (eds.), *Odkrywanie znaczeń w języku*. Varšava: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 200–209. ISBN 978-83-235-0993-6.

- Christou, A. (2012c): Tělesnost v českém jazykovém obrazu muže a ženy. In: I. Vaňková (ed.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace, s. 122–136. ISBN 978-80-7308-443-1.
- Christou, A. (2016): Panna a baba: tradiční obraz ženy v proměnách života. In: L. Saicová Římalová – I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Lidský život a každodennost v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 87–94. ISBN 978-80-7308-703-6.
- Christou, A. (2017): Kam čert nemůže, nastrčí bábu: stará žena v tradičním obrazu světa. In: V. Čurdová – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 198–208. ISBN 978-80-7308-727-2.
- Jandourek, J. (2003): *Úvod do sociologie*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-749-3.
- Janovec, L. – Wildová, Z. (2016): PRÁCE v českém jazyce a jazykovém obrazu světa. In: J. Bartmiński – M. Brzozowska – S. Niebrzegowska-Bartmińska (eds.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 3 - PRACA*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej. ISBN 978-83-7784-906-4.
- Jakubíková, K. (2010): Antropológia tela. In: L. Tarcalová (ed.), *Tělo jako kulturní fenomén: „já nejsem dřevo, jsem duch a tělo“: [příspěvky z konference karpatologické komise pro lidové obyčeje MKKK konané v Muzeum [sic] Hodonínska v Hodoníně v roce 2009]*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti, s. 11–16. ISBN 978-80-86185-89-7.
- Jiřiková, V. (2010): Vlasy jako symbol osobnosti a předmět rituálních úkonů. In: L. Tarcalová (ed.), *Tělo jako kulturní fenomén: „já nejsem dřevo, jsem duch a tělo“: [příspěvky z konference karpatologické komise pro lidové obyčeje MKKK konané v Muzeum [sic] Hodonínska v Hodoníně v roce 2009]*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti, s. 49–54. ISBN 978-80-86185-89-7.
- Jung, C. G. – Plocek, K. (ed.) – Barz, H. (ed.) (1997): *Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka. ISBN 80-85880-11-3.
- Kajfosz, J. (2001): *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*. Czesky Cieszyn: PROprint. ISBN 80-238-7627-9.
- Kajfosz, J. (2006): Pranostika jako relikt magického obrazu světa. *Kuděj: časopis pro kulturní dějiny*, 8, s. 22–34. ISSN 1211-8109.
- Karlík, P. (ed.) – Nekula, M. (ed.) – Pleskalová, J. (ed.) (2016): *Nový encyklopedický*

slovník češtiny. Praha: NLN. ISBN 978-80-7422-480-5.

- Kedron, K. (2014): *Genderové aspekty ve slovanské filologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*. Praha: Nakladatelství Karolinum. ISBN 928-80-246-2221-7.
- Keller, J. – Novotný, P. (2008): *Úvod do filozofie, sociologie a psychologie: nové pohledy společenských věd: učebnice pro studenty gymnázií a zájemce o vysokoškolské humanitní vzdělávání*. Liberec: Dialog. ISBN 978-80-86761-81-7.
- Kopiczková, B. (2002): Žena evropského středověku v zasetí své doby. In: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji: žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha: Karolinum, s. 13–44. ISBN 80-246-0375-6.
- Kovářů, V. (2017): Jablko, milostný vztah a erotika. In: P. Číhal (ed.), *Erotika v lidové kultuře*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti, s. 297–299. ISBN 978-80-87671-33-7.
- Král, P. (2002): Žena a smrt v 16. a 17. století. In: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji: žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha: Karolinum, s. 105–130. ISBN 80-246-0375-6.
- Krawczyk-Tyrpa, A. (1999): Atrybuty mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie. In: J. Adamowski – S. Niebrzegowska (eds.), *W zwierciadle języka i kultury*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 427–433. ISBN 832271498X.
- Kristeva, J. (2004): *Eseje o sémiotice, psychoanalýze a mateřství*. Praha: One Woman Press. ISBN 80-86356-38-8.
- Lakoff, G. (2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda. ISBN 80-86138-78-X.
- Lenderová, M. (1999): *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0737-5.
- Lenderová, M. (2002): Pár slov úvodem. In: M. Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji: žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha: Karolinum, s. 7–11. ISBN 80-246-0375-6.
- Lenderová, M. (2006): Porod a ženské tělo: diskurz a realita 19. století. In: P. Hanáková – L. Hezcková – E. Kalivodová (eds.), *V bludném kruhu mateřství*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 131–154. ISBN 80-86429-49-0.
- Lenderová, M. (2008): Nájemné kojení – „skvrna“ kulturních dějin. In: M. Halířová (ed.), *Od početí ke školní brašně: sborník z odborného semináře konaného 29.–30.*

května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice: Východočeské muzeum v Pardubicích, s. 127–145. ISBN 978-80-87151-01-3.

- Lenderová, M. (2009a): Reflexe stáří: „stará paní“ v pramenech osobní povahy. In: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (eds.), *Věché stáří, nebo zralý věk moudrosti?*. Praha: Academia, s. 259–270. ISBN 978-80-200-1691-1.
- Lenderová, M. (2016): *K hříchu i k modlitbě: žena 19. století*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-3540-8.
- Lenderová, M. – Kopiczková, J. – Burešová, J. – Maur, E. (eds.) (2009b): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7106-988-1.
- Lenderová, M. – Jiránek, T. – Macková, M. (2013): *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1683-4.
- Łozowski, P. (1999): Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii. In: A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (eds.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin: UMCS, s. 25–50. ISBN 8322714157, 9788322714157.
- Maříková, H. (2003): Sociální partnerství muže a ženy v dnešním manželství a rodině – realita nebo fikce?. In: A. Vodáková – O. Vodáková (eds.), *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 103–111. ISBN 80-86429-18-0.
- Mencl, T. (2003): Žena biblická. In: A. Vodáková – O. Vodáková (eds.), *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 43–53. ISBN 80-86429-18-0.
- Mocná, D. – Peterka, J. et al. (2004): *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka. ISBN 80-7185-669-X.
- Mokienko, V. M. (2013): Václav Flajšhans jako předvoj Evropské unie paremiologické. In: V. Flajšhans – V. M. Mokienko (ed.) – L. Stěpanova (ed.) (2013): *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská. Druhý svazek O–Ž*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. III – XIII. ISBN 978-80-244-3329-5.
- Možný, I. (2006): *Rodina a společnost*. Praha: Slon. ISBN 80-86429-58-X.
- Mukařovský, J. (1971): Přísloví jako součást kontextu. In: Mukařovský, J. – Svozil, B. – Chvatík, K. (eds.), *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel, s. 277–359.

- Nádaská, K. (2011): Fenomén ženy – bosorky a muža – bosoráka v stredoeurópskom priestore (v ľudových predstavách). In: R. Habartová – M. Holubová (eds.), *Svět mužů a žen: muž a žena ve svědectvích lidových tradic*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 177–188. ISBN 978-80-86185-97-2.
- Navrátilová, A. (2004): *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-397-3.
- Navrátilová, A. (1998): Role ženy v obřadní kultuře. In: H. Hlôšková – M. Leščák (eds.), *Žena z pohľadu etnológie*. Bratislava: Matičné združenie priaznivcov ľudovej kultury Prebudená pieseň a Katedra etnológie Filozofickej fakulty SAV. ISBN 80-967650-9-4.
- Navrátilová, A. (2010): K ritualizaci nahého těla v české obřadní kultuře. In: L. Tarcalová (ed.), *Tělo jako kulturní fenomén*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti 2010, s. 17–28. ISBN 978-80-86185-89-7.
- Navrátilová, A. (2011): Muž a žena v mikrosvětě tradiční rodiny. In: R. Habartová – M. Holubová (eds.), *Svět mužů a žen: muž a žena ve svědectvích lidových tradic*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 11–18. ISBN 978-80-86185-97-2.
- Navrátilová A. (2012): *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7429-238-5.
- Nebeská, L. (2015): Tři generace porodních babiček ze Sopotnice. In: *Genealogické a heraldické listy*, 4, s. 12–21. ISSN 1212-9631.
- Nečasová, D. (2008): Ideologické obrazy mateřství po únoru 1948. In: M. Halířová (ed.), *Od početí ke školní brašně: sborník z odborného semináře konaného 29.–30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*. Pardubice: Východočeské muzeum v Pardubicích, s. 35–74. ISBN 978-80-87151-01-3.
- Nekula, M. (ed.) et al. (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-484-X.
- Neruda, J. (1887): „Báby“ a „baby“. Praha: F. Topič.
- Němec, I. (1994): Odraz předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 263–269. ISSN 0037-7031.
- Nowosad-Bakalarczyk, M. (2009): *Płeć a rodzaj gramatyczny we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. ISBN 978-83-227-3027-0.

- Nünning, A. – Trávníček, J. – Holý, J. (eds.) (2006): *Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce – osobnosti – základní pojmy*. Brno: Host. ISBN 80-7294-170-4.
- Pacovská, J. (2010): Pražská mezinárodní konference slavistické kognitivní lingvistiky. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 365–357. ISSN 0037-7031.
- Pacovská, J. – Vaňková, I. – Wiendl, J. (eds.) (2010): *Obraz člověka v jazyce. Obraz člověka v literatuře*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. ISBN 978-80-7308-324-3.
- Popelka, P. (2017): Erotika a morálka v předsvatebních a svatebních iniciacích na Uherskobrodsku a Moravských Kopanicích. In: P. Číhal (ed.), *Erotika v lidové kultuře*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti, s. 25–41. ISBN 978-80-87671-33-7.
- Ratajová, J. – Storchová, L. (eds.) (2008): *Nádoby mdlé, hlavy nemající?: diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium. ISBN 978-80-86197-95-1.
- Ratajová, J. – Storchová, L. (eds.) (2009): *Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření Boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium. ISBN 978-80-87271-08-7.
- Ratajová, J. – Storchová, L. (eds.) (2013): *Děti roditi jest Božské ovotce: gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium. ISBN 978-80-87271-76-6.
- Římalová, L. (2001): Silný a slabý v češtině. In: I. Vaňková (ed.): *Obraz světa v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 88–95. ISBN 80-7308-005-2.
- Saicová Římalová, L. (ed.) (2004): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. ISBN 80-7308-072-9.
- Saicová Římalová, L. (ed.) (2007): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. ISBN: 978-80-7308-212-3.
- Saicová Římalová, L. – Vaňková, I. – Wiendl, J. (eds.) (2016): *Lidský život a každodennost v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. ISBN 978-80-7308-703-6.
- Schipper, M. (2018): *Nikdy si neber ženu s velkýma nohama: ženy v příslovích z celého světa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-543-7.
- Smetana, R. – Václavek, B. (1998): Doslov. In: Sušil, F. – Václavek, B. (ed.) –

- Smetana, R. (ed.), *Moravské národní písně*. Praha: Argo a Mladá fronta, s. 74–762. ISBN 80-7203-096-5.
- Storchová, B. (2002): Žena v Erbenově kytici. *Česká literatura: časopis pro literární vědu*, 50, s. 31–53. ISSN 0009-0468.
 - Svěrák, F. (1974): K původu jména babyka. *Naše řeč*, 57, 4, s. 222–223. ISSN 0027-8203.
 - Šlédrová, J. (2003a): Stereotypy v českých anekdotách. *Čeština doma a ve světě*, 11, s. 73–76. ISSN 1210-9339.
 - Šlédrová, J. (2003b): Stereotypy v rodinných a příbuzenských vztazích. *Čeština doma a ve světě*, 11, s. 64–69. ISSN 1210-9339.
 - Šlédrová, J. (ed.) (2007): *Obraz světa v jazyce II*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. ISBN 978-80-7308-213-0.
 - Šlosar, D. (2006): *Otisky*. Praha: Dokořán. ISBN 80-7363-029-X.
 - Tarcalová, L. (ed.) (2010): *Tělo jako kulturní fenomén*. Uherském Hradiště: Slováké muzeum. ISBN 978-80-86185-89-7.
 - Tolstaja, S. M. (2007): Postuláty moskevské etnolingvistiky. *Slovo a smysl*, 4, s. 322–339. ISSN 1214-7915.
 - Tolstoj, N. I. (2016): *Magie slova a textu: moskevská etnolingvistická škola*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2880-6.
 - Tošnerová, T. (2002): *Ageismus: průvodce stereotypy a mýty o stáří*. Praha: Ambulance pro poruchy paměti. ISBN 80-238-9506-0.
 - Trapková, L. – Chvála, V. (2017): *Rodinná terapie psychosomatických poruch: rodina jako sociální děloha*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0523-4.
 - Traxler, J. – Jeník z Bratřic, J. (2010): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic 2*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky. ISBN 978-80-87112-41-0; 978-80-7415-041-8.
 - Valdrová, J. (2006): *Gender a společnost*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně. ISBN 80-7044-808-3.
 - Valdrová, J. (1997): K české genderové lingvistice. *Naše řeč*, 80, s. 87–91. ISSN 0027-8203.
 - Váňa, Z. (1990): *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha: Panorama. ISBN 80-7038-187-6.
 - Vaňková, I. (1999a): Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*,

60, s. 283–292. ISSN 0087-7031.

- Vaňková, I. (1999b): Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 214–224. ISSN 0087-7031.
- Vaňková, I. (2000): „Mocné slovo“, řeč a komunikace v Erbenově Kytici. *Česká literatura*, 48, s. 630–635. ISSN 0009-0468.
- Vaňková, I. (ed.) (2001): *Obraz světa v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. ISBN 80-7308-005-2.
- Vaňková, I. (2007a): Inspirace z Lublinu. In: L. Saicová Římalová (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 9–12. ISBN 978-80-7308-212-3.
- Vaňková, I. (2007b): *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1122-8.
- Vaňková, I. (2007c): Řeči, v níž vzpomínám: poznámky o mateřském jazyce v českém obrazu světa. In: P. Mareš – I. Vaňková (eds.): *Jazyky, rozumění, porozumění. Sborník k životnímu jubileu Aleny Macurové*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 186–199. ISBN 978-80-7308-204-8.
- Vaňková, I. (2009): Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In: D. Krámský (ed.), *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Nakladatelství Bor, s. 243–256. ISBN 978-80-86807-55-3.
- Vaňková, I. (2010a): Bud'te v pohodě! (Pohoda jako české klíčové slovo) In: I. Vaňková. – J. Pacovská (eds.): *Obraz člověka v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta, s. 31–57. ISBN 978-80-7308-324-3.
- Vaňková, I. (2010b): Úvodem: na cestě ke kognitivní (etno)lingvistice. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 245–249. ISSN 0087-7031.
- Vaňková, I. (ed.) (2012): *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova. ISBN 978-80-7308-443-1.
- Vaňková, I. (2015): Český pojem DOMOV ve světle jazykových, empirických a textových dat. In: J. Bartmiński – Bielińska-Gardziel I. – Żywicka, B. (eds.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1 – DOM*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej. s. 123–148. ISBN 978-83-7784-758-9.
- Vaňková, I. (2016a): Etnolingvistika. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 437. ISBN 978-80-7422-480-5.

- Vaňková, I. (2016b): Jazykový obraz světa. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 763–764. ISBN 978-80-7422-480-5.
- Vaňková, I. et al. (2005): *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum. ISBN 80-246-0919-3.
- Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. *Didaktické studie*, 6, s. 66–78. ISSN 1804-1221.
- Vaňková, I. – Vitkovskaya, V. (2014): Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata. *Didaktické studie*, 6, s. 79–88. ISSN 1804-1221.
- Vaňková I. – Huleja, J. (2017): Domov v konceptualizaci českých vysokoškolských studentů. In: I. Bielińska-Gardziel – M. Brzozowska – B. Żywicka (eds.): *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*. Przemysł: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej. s. 33–56. ISBN 978-83-62116-13-3.
- Vaňková, I. – Vodrážková, V. – Zbořilová, R. (eds.) (2017): *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. ISBN 978-80-7308-727-2.
- Vaňková, I. – Vodrážková, V.: Svoboda v českém jazykovém obrazu světa. In: M. Abramowicz – J. Bartmiński (eds.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 4 – WOLNOŚĆ*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej (V ediční přípravě).
- Velková, A. (2006): Venkovské ženy v letech 1650–1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti. In: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (eds.), *Dějiny žen aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, s. 125–144. ISBN 80-7194-920-5.
- Velková, A. (2009): Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století. In: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (eds.), *Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti?*. Praha: Academia, s. 204–224. ISBN 978-80-200-1691-1.
- Vidovičová, L. (2008): *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav. ISBN 978-80-210-4627-6.
- Vilímek, V. (2017): Metaforizovaná erotická a sexuální témata v lidových písních z Valašska a Slovácka. In: P. Číhal (ed.), *Erotika v lidové kultuře*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti, s. 223–234. ISBN 978-80-87671-33-7.

- Vlčková, M. (2015): *Žehnání matky: Význam obřadu v Čechách a na Moravě v 16.–21. století*. Praha: Akropolis. ISBN 978-80-7470-110-8.
- Vodáková, A. – Vodáková, O. (eds.) (2003): *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-86429-18-0.
- Vodáková, A. (2003): Z historie „ženské práce“ a její transformace. In: A. Vodáková – O. Vodáková (eds.), *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 155–185. ISBN 80-86429-18-0.
- Vodáková, O. (2003): Čarodějnice, vědmy, kořenářky a porodní báby. In: A. Vodáková – O. Vodáková (eds.), *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 141–154. ISBN 80-86429-18-0.
- Vodáková, O. (2003): „Strážkyně krbu“ v naší kulturní tradici. In: A. Vodáková – O. Vodáková (eds.), *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 83–89. ISBN 80-86429-18-0.
- Vrhel, F. (1981): *Základy etnolingvistiky*. Praha: SPN.
- Wenklar, K. (2011): *Kobieta Pokucia i Huculszczyzny: studium etnolingwistyczne*. Kraków: Wydawnictwo Lexis. ISBN 978-83-89425-77-5.
- Wierzbicka, A. (2014): *Sémantika: elementární a univerzální sémantické jednotky*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2289-7.
- Wierzbicka, A. (1997): *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 0-19-508836-0.
- *Wikipedie: Otevřená encyklopedie: Krkavec velký* [online] (2018) [citováno 20.03.2018]. Dostupný z WWW:
<https://cs.wikipedia.org/w/index.php?title=Krkavec_velk%C3%BD&oldid=15884105>
- Ziółkowski, M. (2007): Jazykový obraz světa. In: *Slovo a smysl*, 4, s. 340–342. ISSN 1214-7915.